



# Leesboek over de Gereformeerde geloofsleer

<https://hdl.handle.net/1874/307560>

Roomschen echter de kleine kinderen uitzonderen : voor dezen, zoolang zij niet tot de jaren van onderscheid en redegebruik zijn gekomen, wordt door hunne Kerk het Avondmaal niet noodig geacht, en wel „omdat zij door het bad des Doops wedergeboren en Christus ingelijfd en reeds kinderen Gods geworden zijn en deze genade in dien leeftijd niet kunnen verliezen <sup>1)</sup>.”

Maar eene *betrekkelijke*, voorwaardelijke noodzakelijkheid des Heiligen Avondmaals houden de Gereformeerden vast, in tegenstelling zoowel tegen de overgeestelijke Mystieken <sup>2)</sup>, die de zienlijke teekens voor niets achten, als tegen degenen die in deze zinnebeeldige gemeenschaps-oefening der Christenen slechts zien eene tijdelijke verordening en eene nabootsing van Joodsch gebruik bij de feestmalen ter dankzegging voor Gods weldaden <sup>3)</sup>.

De Gereformeerden <sup>4)</sup> erkennen de noodzakelijkheid des Heiligen Avondmaals en de verplichting der geloofsbelijders om het te gebruiken a. op grond van de eigene *instelling* door den Heere, met het *gebod*: *Doet dat tot mijne gedachtenis* (Luc. 22 : 19): eene openbare, gemeen-

<sup>1)</sup> *Tridentin.* Sess. XXI. De Communionem. Cap. IV: Sancta synodus docet parvulos usu rationis carentes nullo obligari necessitate ad sacramentalem eucharistiae communionem, siquidem per baptismi lavacrum regenerati et Christo incorporati adeptam jam filiorum Dei gratiam in illa aetate amittere non possunt. Vergel. Canon IV.

<sup>2)</sup> Vergel. hiervoren § 6.

<sup>3)</sup> Zoo H. Grotius in eene Dissertatie (1638) *De Avondmaals-bediening zonder een Leeraar*, en over de vraag *An semper communicandum der Symbola* (1638). Zijne (persoonlijke) beweegredenen daartoe ontdekt G. Voetius, zie bij *De Moor*, Commentar. V. p. 665. Vergel. *Vitringa*, Doctrina Pars VIII. Tom. I. p. 398.

<sup>4)</sup> *Marck*, Compend. en Merch XXXI. 15.



schappelijke, plechtige viering van Christus' zoendood, en wel *totdat Hij komt* (1 Kor. 11 : 26), feestmaal des Nieuwen Verbonds, gedenkteeken van de volbrachte offerande, door de offers des Ouden Verbonds afgeschaduwd. De Gereformeerde bekent: *Dat Christus mij en allen geloovigen tot zijne gedachtenis van dit gebroken brood te eten en van dezen drinkbeker te drinken bevolen heeft* (Heidelb. Catech. Vr. 75).

b. En gelijk het noodzakelijk is door het gebod des Heeren, zoo is het dat ook wegens onze eigene behoefte waarin het gebod voorziet. Wij zijn niet enkel geestelijke maar ook zinnelijke wezens <sup>1)</sup>. Dies heeft de goede God, acht hebbende op onze grovigheid en zwakheid, ons de Sacramenten verordend — — ook om dat geloof te roeden en te onderhouden, — — om 't beter aan onze uiterlijke zinnen voor te stellen zoowel hetgene Hij ons belooft in zijn Woord als hetgene Hij inwendig doet in onze harten, bondig en vast makende in ons de zaligheid, die Hij ons mededeelt (Nederl. Belijd. Art. XXXIII).

c. En zoo is dan de noodzakelijkheid des Avondmaals ook gegrond in de *natuur zelve* van dit Sacrament, hiervoren beschreven, gegrond in geheel zijne beteekenis, doel en kracht, in al wat het voor de Kerk wezen zal en voor den geloovige waarlijk is <sup>2)</sup>.

---

### § 39. Door wie en voor wie.

---

1. *Door wie* is het Avondmaal te bedienen?

De *bediening* des Heiligen Avondmaals komt alleen den

---

<sup>1)</sup> Calvin. Instit. IV. 14. 3. Vergel hiervoren § 3.

<sup>2)</sup> Zie *Negentiende Hoofdstuk* § 19.

Leeraar toe, die wettig geroepen en geordend is door de Kerk tot de prediking des Woords en uitdeeling der Sacramenten.

Zoo houdt het de *Gereformeerde* Kerk en over het geheel ook de *Luthersche* <sup>1)</sup>. Doch niet om dezelfde *reden* waarom de *Roomschen* alleen aan den geestelijken ambtsbekleeder de bediening toestaan <sup>2)</sup>, namelijk wegens zijne priesterlijke waardigheid; maar wegens het nauw verband, hetwelk de Protestant niet loslaat, tusschen Woord en Sacrament <sup>3)</sup>. Schoon bijgestaan door Ouderlingen en Diakenen is de schikking van het stoffelijke, is toch de Dienaar des Woords de woordvoerder en dus de eigenlijke Bedienaar des Avondmaals; bovendien geen Avondmaal zonder prediking <sup>4)</sup>.

Mag dan geen particulier het Heilig Avondmaal bedienen? Neen, evenmin als den Doop. De Schrift leert, *dat er Dienaars of Herders moeten zijn om Gods Woord te prediken en de Sacramenten te bedienen* (*Nederl. Belijd.* Art. XXX): dit beide behoort onafscheidelijk bijeen <sup>5)</sup>. Matth. 28 : 19. 1 Kor. 4 : 1.

Onze Gereformeerde Kerk eerbiedigt deze ordening Gods

---

<sup>1)</sup> De Roomschen beschuldigen *Luther* dat hij de bediening door particulieren in zekere gevallen goedkeurde. Ten onrechte, zooals o. a. *De Moor*, Comment. V. p. 639 aantoot.

<sup>2)</sup> *Tridentin.* Sess. XIII. De Eucharistia Cap. VIII. *Catech. Roman.* Pars II. Cap. 1V. Qu. 65, met het opschrift: *Proprius hujus Sacramenti minister est sacerdos.*

<sup>3)</sup> Vergel. hiervoren in dit Hoofdstuk § 20 van de Bedienaren des Doops.

<sup>4)</sup> Treffende wenken over de rechte en vruchtbare bediening des Avondmaals geeft *Calvin.* Instit. IV. 17. 43.

<sup>5)</sup> *Calvin.* Instit. IV. 3. 6.

en staat de bediening des Avondmaals alleen aan den Dienaar des Woords toe en niet aan eenen particulier <sup>1)</sup>).

De bediening door iemand, die niet het kerkelijk leeraarsambt bekleedt, al is het een geloovig lidmaat, is tegen den regel der Schrift <sup>2)</sup> en tegen de practijk der oude Kerk <sup>3)</sup>. En dit gevoelen, dat ieder geloovige bevoegd zou zijn om als voorganger het Avondmaal te bedienen of dat geloovigen zoo maar onder elkaar zonder Leeraar Avondmaal konden houden, vloeit voort uit onzuivere bronnen. Hetzij uit miskenning en verzaking van het

---

<sup>1)</sup> *Marck*, Merck XXXI. 11. *De Moor*, Commentar. V. p. 638. sqq. *C. Vitranga*, Doctrina Pars VIII. Tom. I. p. 326. sqq. Bijzondere gevallen worden behandeld in de *quaestiones* van *G. Voetius*, ibid. p. 335.

<sup>2)</sup> Voorstanders van het recht aller geloovigen tot de bediening beroepen zich op 1 Kor. 10:16: de drinkbeker der dankzegging, dien *wij zegenen*, — — het brood dat *wij breken*. Maar Paulus spreekt hier algemeen van het Avondmaal als gemeenschapsmaal der geloovigen, niet van de manier der bediening, niet met onderscheiding van bedienaar en bedienden. *Meyer*, z. d. St.: Die *Plurale* sind aus dem Christlichen Gemeinschaftsbewusstsein gesagt, wobei es keinen Unterschied macht, wer in den einzelnen Fällen das administrende Organ der Gemeinschaft ist. — Kent de Apostel 1 Kor. 11:26 het verkondigen van den dood des Heeren aan alle geloovigen toe, zoo veronderstelt dit juist de onderwijzing en prediking door de dienaren des Woords, waarmede de dischgenooten zich vereenigen en instemmen. Men zie de *Kantteek.* te dezer plaats.

Nederl. Belijd. Art. XXXV: *Wij ontvangen het heilige Sacrament in de verzamelingen des volks Gods met ootmoedigheid en eerbieding, onder ons houdende een heilige gedachtenis des doods van Christus, onzes Zaligmakers, met dankzegging, en doen aldaar belijdenis onzes geloofs en der Christelijke religie.*

<sup>3)</sup> *De Moor*, Commentar. V. p. 639. *C. Vitranga*. Doctrina Pars VIII. Tom. I. p. 331.

sacramenteel karakter des Avondmaals, terwijl men het alleen voor dankzegging en belijdenisceremonie houdt, zooals bij de *Socinianen* <sup>1)</sup> en *Remonstranten* <sup>2)</sup>; of mede uit geringachting van het kerkelijk Leeraarsambt, gelijk bij de hedendaagsche *Darbysten* <sup>3)</sup>, die van een bijzonder Leeraarsambt, na de Apostelen, niet willen

<sup>1)</sup> *Socinus* achtte de bediening des Avondmaals door den Dienaar der Kerk wel oorbaar, welstaanshalve, maar niet noodzakelijk. Naar hem zijn alle Christenen daartoe bevoegd. Hij zeide: Nihil est, cur suspicari possimus, Coenam a quolibet Christi nomen profitentium coetu celebrari non posse. *C. Vitringa*, *Doctrina Pars VIII. Tom. II. p. 1044.* (Aldaar wordt door *Martin. Vitringa* p. 1014—1055 gehandeld De S. Coena Socinianorum).

<sup>2)</sup> De Remonstranten zagen er geen bezwaar in, dat in geval van noodzakelijkheid, namelijk bij verhindering van openbare vergadering of bij ontstentenis van een Evangeliedienaar, geloovigen onder elkander het Avondmaal vierden. Volgens de *Apologia*, waar zij vragen: Quid obstat, cur in casu necessitatis, cum vel coetus vel Pastor haberi non potest, — — inter fideles Coena Domini celebrari non possit?

Evenzoo *H. Grotius* in de Dissertatie, hiervoren bl. 534 n. 3 aangehaald: De Coenae administratione ubi Pastores non sunt. *De Moor*, Commentar. V. p. 640 sq. *C. Vitringa*, *Doctrina Pars VIII Tom. I. p. 328. sqq.*

<sup>3)</sup> *W. Rohmert*, Kirche, Kirchen und Sekten. Leipz. 1888. S. 229. Van het Avondmaal der *Darbysten* zegt hij S. 230: Im Abendmahl (die Darbysten nennen es Brotbrechen) wird zwar nichts Besonderes empfangen, auch ist eine besondere Vorbereitung dazu völlig unnöthig; doch hat dasselbe eine sehr hohe Bedeutung, weil es sowohl ein Fest freudiger Danksagung für die empfangenen Gaben ist, wie auch eine Darstellung der Einheit des Leibes Christi. Die Abendmahlsfeier findet allsonntäglich statt, und zwar der Art, dasz die Kommunikanten schweigend um einen Tisch sitzen und ohne vorherige Konsekration Brot und Wein unter sich herumgehen lassen.

weten en het voor eene onbevoegde aanmatiging, voor een willekeurig menschenwerk en voor den eersten stap tot verval en afval der Kerk verklaren, terwijl zij alleen het geestelijk priesterschap (1 Petr. 2 : 5, 9) erkennen, krachtens hetwelk volgens hen ieder geloovige, waar de Heilige Geest hem er toe verwekt, het recht heeft om te prediken en de Sacramenten te bedienen.

2. *Voor wie is het avondmaal des Heeren ingesteld?* *Heidelb. Catech.* Vr. 81. Eene gewichtige vraag, die intusschen veelal wordt misverstaan. Wij dienen wél te onderscheiden, wat deze vraag, zooals zij luidt, beteekent, en wat zij voorts bedoelt en inhoudt.

a. De *beteekenis* dezer vraag, zooals wij haar in onzen Catechismus lezen, is niet, zooals thans veelal wordt geleerd: Wie kunnen het Avondmaal *met nut gebruiken*? Hoe moet een Avondmaalganger *gesteld* zijn, om met zegen te genieten, en er vrucht en troost uit te trekken? Dat zeggen de woorden niet, men geeft er dan eene andere beteekenis aan. Immers wanneer er een maaltijd is toegerecht en iemand vraagt: *Voor wie* is deze spijs opgezet? dan beteekent deze vraag niet: Wie en hoedanigen zullen er *met smaak en voordeel* van eten? maar de vrager wil weten: Voor wie is deze maaltijd *bestemd*?

Dat is dan ook de beteekenis van hetgeen in den Catechismus gevraagd wordt. Het zegt: Wie gaat het Avondmaal aan? Wie zijn de geroepenen? Wie raakt het bevel van Christus: *Doet dat tot mijne gedachtenis*?

En in het Antwoord wordt duidelijk en beslist verklaard, wie dat zijn, zoo beslist, dat ten eenen male de gedachte wordt afgesneden, als waren er behalve dezen ook nog anderen voor wie het Avondmaal desgelijks bestemd zou

zijn. Voor anderen is het niet; zij matigen het zich wederrechtelijk aan, hun zelven ten oordeel. Het is naar den Catechismus, zakelijk, voor 1. een *arm en ellendig* volk, 2. maar die op den naam des Heeren *vertrouwen* en die 3. de *heiligmaking* najagen, wijl Hij die hen geroepen heeft, heilig is.

Dit ligt ook in den aard der zaak, in het wezen en doeleinde van dit Bondzegel. Want het Avondmaal zal eene *voeding* zijn van het geestelijk leven: dies is het bestemd voor degenen, in wie een *beginzel* van dat leven is.

*Nederl. Belijdenis Art. XXXV: Wij gelooven en belijden dat onze Zaligmaker Jezus Christus het Sacrament des Heiligen Avondmaals verordend en ingesteld heeft, om te voeden en te onderhouden degenen, die Hij alreede wedergeboren en in zijn huisgezin, welke is zijne Kerk, ingelijfd heeft. Want het Avondmaal is niet om dooden levend te maken, om onbekeerden tot bekeering en geloof te brengen, maar om levenden te spijzigen en het geloof te sterken. Het is niet en wil niet zijn de eerste aanvang des nieuwen levens, maar voedsel en sterking voor het geestelijk en hemelsch leven in de tweede geboorte ontvangen, hetwelk niet gemeen is dan alleen den uitverkorenen Gods, hetwelk de geloovigen hebben.*

Niet anders leert het *Formulier van het Heilig Nachmaal* hetwelk uitdrukkelijk betuigt, dat Christus deze spijs *alleen zijnen geloovigen verordineerd heeft*.

De beteekenis der 81ste Catechismusvraag is dus niet twijfelachtig.

b. Zooals wij deze vraag lezen, is zij van *P. Dathenus*, die den Catechismus in het Nederduitsch heeft vertaald

(1566). In de oorspronkelijke, Hoogduitsche uitgave (van 1563) staat: *Wie zullen tot de tafel des Heeren komen* <sup>1)</sup>? Dit dienen wij in aanmerking te nemen bij de Verklaring, die Ursinus <sup>2)</sup>, zelf medeopsteller van den Catechismus, op deze vraag geeft, en waaruit blijkt wat deze vraag voorts bedoelt en inhoudt.

Ursinus wijst vooraf het rechte oogpunt aan, waaruit de 81ste Vraag moet worden beschouwd, en wel in onderscheiding van de 82ste.

De 81ste Vraag is: *Wie tot het Avondmaal behooren te gaan*. Deze vraag is gericht tot de gebruikers van het Avondmaal, tot de dischgenooten. De 82ste is: *Wie al of niet tot het Avondmaal behooren toegelaten te worden*. Dit raakt de gemeente en hare Opzieners.

De 81ste Vraag dringt de lidmaten tot zelfbeproeving; de 82ste houdt den Opzieneren hunnen plicht voor om te waken en te oordeelen over het bestaan en den wandel der Avondmaalgangeren.

Is nu, gelijk boven gezegd, de *beteekenis* der 81ste Vraag geen andere dan deze: *Voor wie* is het Avondmaal des Heeren *bestemd*? en worden zij, voor wie het verordineerd is, in het Antwoord door drie merkteekenen gekenschetst: zoo biedt dit juist aanleiding en stoffe voor de lidmaten om zich zelve te beproeven: te weten, of zij zich mogen houden voor zoodanigen, voor wie het Heilig Avondmaal verordineerd is en dus mogen en moeten toegaan. En *alzo* is het, dat deze Vraag *voorts ook*

<sup>1)</sup> *Welche sollen zu dem Tische des Herrn kommen? Die ihnen selbst um ihrer Sünde willen miszfallen u. s. w.* Het *sollen* is mogen en moeten, het zegt: *behooren te komen*.

<sup>2)</sup> *Zach. Ursinus*, Schatboek. Gorinchem 1736. II. p. 153.



bedoelt in inhoudt: *Wie kunnen het met nut en troost gebruiken?*

*Het Formulier van het Heilig Nachtmal* zegt dan ook uitdrukkelijk: *Opdat wij nu TOT ONZEN TROOST des Heeren Nachtmal mogen houden, is voor alle dingen ons van noode, Eerstelijk dat wij ons te voren recht beproeven.* En daar worden dan zakelijk juist diezelfde drie stukken opgegeven, die in het Antwoord op deze 81ste Vraag van den Catechismus staan.

#### § 40. Toelating.

1. Wij moeten onderscheiden het innerlijke recht voor God in het eigen geweten om ten Avondmaal te gaan, en het uiterlijke recht daartoe voor de menschen, voor de Kerk. *De Heere kent degenen die de zijnen zijn* (2 Tim. 2 : 19). Christus zegt: *Ik ken de mijnen en word van de mijnen gekend* (Joh. 10 : 14). En tot den mensch is het: *Ken u zelven!* naar de spreuke van den wijzen Heiden der oudheid. De geloovige kan en moet zich zelven kennen, 2 Kor. 13 : 6: *Onderzoekt u zelven of gij in het geloof zijt, beproeft u zelven. Of kent gij u zelven niet, dat Jezus Christus in u is? tenzij dat gij eenigzins verwerpelijk zijt.*

Maar de Kerk kent de harten niet, de Opzieners kunnen over den zielsstaat van anderen niet onfeilbaar oordeelen, inzonderheid ook niet aangaande de drie kenmerken van den waren Avondmaalganger, in den *Catechismus* Vr. 81 en in het *Formulier van het Heilig Nachtmal* voorgesteld. Want het *leedwezen* over de zonde wordt gevoeld in het hart en het *vertrouwen* zetelt in het bewustzijn, in den



vrede en de gerustheid der conscientie, Rom. 4 : 1, 5 : *Wij dan, gerechtvaardigd zijnde uit het geloof, hebben vrede bij God door onzen Heere Jezus Christus. — En de hope beschaamt niet, omdat de liefde Gods in onze harten uitgestort is door den Heiligen Geest, die ons is gegeven.* Ook de *begeerte* naar wasdom in geloof en heiligheid is iets innerlijks.

Dat alles komt ook wel aan het licht en uit zich in onderscheiden mate en wijze, en naar dat uitwendige moeten anderen in liefde oordeelen. Maar dat oordeel kan jammerlijk falen. *Want het is niet gelijk de mensch ziet, want de mensch ziet aan wat voor oogen is, maar de Heere ziet het hart aan,* 1 Sam. 16 : 7.

2. Hoe moet dan de Kerk, die de harten niet kent, hierin handelen? De gevoelens hierover verschillen en er is ook in onze Kerk niet weinig over getwist. Twee klippen, *Te nauw* en *Te ruim*, zijn hierbij voornamelijk te mijden. Het veiligst zullen wij varen, wanneer wij zeggen: De Kerk moet alle *onەرgerlijke belijders* toelaten, maar alleen de geloovigen en oprecht heilbegeerigen zijn de eigenlijk geroepenen tot de Tafel des Heeren <sup>1)</sup>.

a. *Te nauw* is het ongetwijfeld, wanneer men stelt dat alleen degenen mogen worden toegelaten, van wie het

<sup>1)</sup> *Brakel*, Red. Godsd. I. p. 1019. Cap. XL. 36: *Het moeten zijn ware geloovigen. De ware geloovigen alleen hebben voor zich zelve recht aan de beloften, aan Christus, aan de gemeenschap der Heiligen, en zoo ook aan de Bondteekenen. Maar de Kerk oordeelt niet van het inwendige, de kennis van eens anders wedergeboorte is de grond niet, waarop zij iemand aan de Heilige Tafel laat gaan; maar zij laet toe allen die verstandige belijdenis doen van de ware leer des Evangeliums en die een leven leiden dat met de belijdenis overeenkomt.*

bedoelt in inhoudt : *Wie kunnen het met nut en troost gebruiken ?*

*Het Formulier van het Heilig Nachmaal* zegt dan ook uitdrukkelijk : *Opdat wij nu TOT ONZEN TROOST des Heeren Nachmaal mogen houden, is voor alle dingen ons van noode, Eerstelijk dat wij ons te voren recht beproeven.* En daar worden dan zakelijk juist diezelfde drie stukken opgegeven, die in het Antwoord op deze 81ste Vraag van den Catechismus staan.

---

#### § 40. Toelating.

---

1. Wij moeten onderscheiden het innerlijke recht voor God in het eigen geweten om ten Avondmaal te gaan, en het uiterlijke recht daartoe voor de menschen, voor de Kerk. *De Heere kent degenen die de zijnen zijn* (2 Tim. 2 : 19). Christus zegt : *Ik ken de mijnen en word van de mijnen gekend* (Joh. 10 : 14). En tot den mensch is het : *Ken u zelven !* naar de spreuke van den wijzen Heiden der oudheid. De geloovige kan en moet zich zelven kennen, 2 Kor. 13 : 6 : *Onderzoekt u zelven of gij in het geloof zijt, beproeft u zelven. Of kent gij u zelven niet, dat Jezus Christus in u is ? tenzij dat gij eenigzins verwerpelijk zijt.*

Maar de Kerk kent de harten niet, de Opzieners kunnen over den zielsstaat van anderen niet onfeilbaar oordeelen, inzonderheid ook niet aangaande de drie kenmerken van den waren Avondmaalganger, in den *Catechismus* Vr. 81 en in het *Formulier van het Heilig Nachmaal* voorgesteld. Want het *leefwezen* over de zonde wordt gevoeld in het hart en het *vertrouwen* zetelt in het bewustzijn, in den

vrede en de gerustheid der conscientie, Rom. 4 : 1, 5 : *Wij dan, gerechtvaardigd zijnde uit het geloof, hebben vrede bij God door onzen Heere Jezus Christus. — En de hope beschaamt niet, omdat de liefde Gods in onze harten uitgestort is door den Heiligen Geest, die ons is gegeven.* Ook de *begeerte* naar wasdom in geloof en heiligheid is iets innerlijks.

Dat alles komt ook wel aan het licht en uit zich in onderscheiden mate en wijze, en naar dat uitwendige moeten anderen in liefde oordeelen. Maar dat oordeel kan jammerlijk falen. *Want het is niet gelijk de mensch ziet, want de mensch ziet aan wat voor oogen is, maar de Heere ziet het hart aan,* 1 Sam. 16 : 7.

2. Hoe moet dan de Kerk, die de harten niet kent, hierin handelen? De gevoelens hierover verschillen en er is ook in onze Kerk niet weinig over getwist. Twee klippen, *Te nauw* en *Te ruim*, zijn hierbij voornamelijk te mijden. Het veiligst zullen wij varen, wanneer wij zeggen: De Kerk moet alle *onergerlijke belijders* toelaten, maar alleen de geloovigen en oprecht heilbegeerigen zijn de eigenlijk geroepen tot de Tafel des Heeren <sup>1)</sup>.

a. *Te nauw* is het ongetwijfeld, wanneer men stelt dat alleen degenen mogen worden toegelaten, van wie het

<sup>1)</sup> *Brakel*, Red. Godsd. I. p. 1019. Cap. XL. 36: *Het moeten zijn ware geloovigen. De ware geloovigen alleen hebben voor zich zelve recht aan de beloften, aan Christus, aan de gemeenschap der Heiligen, en zoo ook aan de Bondteekenen. Maar de Kerk oordeelt niet van het inwendige, de kennis van eens anders wedergeboorte is de grond niet, waarop zij iemand aan de Heilige Tafel laat gaan; maar zij laat toe allen die verstandige belijdenis doen van de ware leer des Evangeliums en die een leven leiden dat met de belijdenis overeenkomt.*

*kennelijk* is dat zij bekeerd en het zaligmakend geloof deelachtig zijn, die niet slechts onberispelijk leven en belijdenis van de stellige waarheden doen, maar ook kunnen getuigen, dat zij genade hebben en met God in Christus verzoend zijn, en die dus *verslag* kunnen geven van het werk des Geestes in hunne harten.

Het is waar, eene ziel, aldus gesteld, kan met veel vrijmoedigheid en blijdschap toetreden, *liefelijk leunende op haren Liefste* (Hoogl. 8 : 5). Maar wordt dit, naar de wijze der Independenten, als noodzakelijk vereischte gevraagd, dan is het om te bedroeven die God niet bedroefd maar vertroost wil hebben, om de vermoeiden en belasten nog dieper neer te drukken en den hongerigen steen voor brood te geven.

b. *Te ruim* echter is het, wanneer men allen die gedoopt zijn, de hoofdzakelijke geloofswaarheden letterlijk kennen en met den mond belijden en onopsprakelijk wandelen, zonder meer voor gerechtigd en geroepen, naar Christus' bedoeling, tot het Heilig Avondmaal verklaart.

c. Hier moet men onderscheiden, hetgeen boven reeds is aangeduid, tusschen gerechtigd zijn voor God in eigen geweten en gerechtigd voor de Kerk.

*Voor de Kerk* hebben zedige lidmaten het recht om toe te gaan, evenals in Israël alle besnedenen, levietisch rein zijnde, het Pascha mochten eten. De Kerk oordeelt over het uitwendige, niet over het inwendige en verborgene (De occultis non judicat Ecclesia). De Opzieners zijn niet bevoegd zoodanigen te weren. De Kerk stelt echter bij monde van den Evangeliedienaar in prediking en Nachmaalsformulier den lidmaten ook de innerlijke vereischten voor; kenteekenen, wie al en wie niet mogen toegaan.

Maar zulke uitwendig onberispelijke belijders zijn daardoor nog niet *voor God* ten Avondmaal gerechtigd en geroepen, noch kunnen *in hun eigen* geweten gegronde vrijheid hebben om toe te gaan <sup>1)</sup>. Zij worden toegelaten, maar hun wordt *als zoodanigen* in hen zelven *geen recht toegekend*.

3. *Ergerlijke* lidmaten moeten geweerd worden. *Heidellb. Catech.* Vr. 82 en 85. *Formulier van het Heilig Nachmaal.* *Formulier des Bans.*

En wie zijn dat? *Degenen die zich met hunne bekentenis en hun leven als ongeloovige en goddelooze menschen aanstellen.* Openbare ketters, *die onder den Christelijken naam onchristelijke leer voeren*, die de grondwaarheden des Christendoms bestrijden en allerhande dwaalgevoelens voorstaan en drijven, en daardoor *tweedracht, sekten en muerij in Kerken en wereldlijke Regeeringen begeeren aan te richten*, gelijk het *Formulier van het Heilig Nachmaal* uitdrukt. En die een *schandelijk leven* leiden en door hunne goddeloosheid toonen dat zij naar God en zijn gebod niet vragen, hoedanigen insgelijks het Nachmaals-formulier opnoemt en teekent.

Zulke openbaar onchristelijke en goddelooze naamchristenen mag men tot het Avondmaal niet laten komen. *Geeft het heilige den honden niet*, zegt de Heere Jezus, Matth. 7 : 6. Want daardoor wordt *het Verbond Gods ontheiligd*; 't is dan alsof God in het verbond met de goddeloosheid stond en alsof Christus een dienaar en

<sup>1)</sup> *Brakel*, Red. Godsd. I. p. 1030. Cap. XLI. 17. 18: *Onbekeerden mogen niet toetreden. Bekeerden mogen niet afblijven.* Hierbij dient men wél in aanmerking te nemen, wat *Brakel*, volgens zijn eigene verklaring aldaar, onder *bekeerd* en *onbekeerd* verstaat.

bevorderaar der zonde ware. En Gods *toorn* wordt er door *over de gansche gemeente verwekt*. De ware vromen worden er door geërgerd. En het kwaad is aanstekelijk: wordt het niet gestuit en blijven de boozen ongemoeid, anderen worden er door verdorven. En God onttrekt zijnen zegen en komt met oordeelen. De Korinthische gemeente werd zwaarlijk getuchtigd met krankheden en sterfte, omdat zij ergerlijke zondaars toeliet tot het Avondmaal des Heeren (1 Kor. 11 : 30).

*Daarom is de Christelijke Kerk schuldig, naar de ordening van Christus en zijne Apostelen, zulken — totdat zij betering huns levens bewijzen — door de Sleutelen des hemelrijks uit te sluiten.* Matth. 18 : 17. 1 Kor. 5 : 11—13. (Heidelb. Cat. Vr. 82<sup>1)</sup>). Op welke wijze en langs welken weg dit moet gedaan worden, leert de *Catechismus* Vr. 85 en wordt vertoond in het *Formulier des Bans* of der afsnijding van de gemeente en in het *Formulier* van Wederopneming der afgesnedenen in de Gemeente van Christus.

#### 4. a. De Ruimen zijn het sterkst en scherpst vertegen-

<sup>1)</sup> *Franciscus Gomarus*, Waerschouwinghe. Leyden 1609. pag. 25. De Opzieners moeten de sleutelen des Hemelrijks en de Christelijke tucht trouwelijk gebruiken: als dienaars en niet als Heeren; tot stichting en niet tot versterking: om uit en in te laten, niet naar hunnen wil en die 't hun lust, maar naar Gods gebod en zoo het Dien behaagt, DIE DE SLEUTELN DAVIDS HEEFT, DIE OPENT EN NIEMAND SLUIT EN SLUIT EN NIEMAND OPEN DOET (Openb. 3 : 7). Daartoe moeten zij de gezonde schapen te zamen houden en bewaren, de zwakke te gemoet gaan en dragen: de schurftige afscheiden, totdat zij weder gezond worden, opdat zij de geheele en gezonde kudde niet zouden besmetten. Zoo moeten zij DEN OUDEN SCHADELIJKEN ZUURDEESEM UITZUIVEREN, OPDAT HIJ HET GEHEELE DEEG NIET ZUUR MAKE (1 Kor. 5 : 6, 7, 13. Gal. 5 : 9).

woordigd in de *Erastianen*, volgelingen in dezen van *Thomas Erastus* († 1583), die in Heidelberg tegen *Caspar Olevianus* ijverde. Erastus bestreed de zelfregeering (autonomie) der Kerk en wilde geheele onderwerping der Kerk aan de macht van den Staat („Erastianisme”). De uitsluiting uit de gemeente, den kerkelijken Ban hield hij voor onbijbelsch en tiranniek: in de Presbyteriën, Kollegiën van Kerkregeerders met de macht en middelen der kerkelijke tucht zag hij gevaar van hiërarchie, priesterheerschappij, gelijk bij de Roomschen, en van een gewetensgerecht, als de Spaansche inquisitie <sup>1)</sup>. Het Avondmaal was hem alleenlijk een teeken der belijdenis van Christus, en allen, ook goddeloozen mochten toegaan, wyl het ook als middel tot bekeering diende.

b. Als *Nauwen* staan bijzonder de *Labadisten* <sup>2)</sup> bekend, dus genoemd naar *Labadie* (1674), volgens wie geen onwedergeboren mocht aangenomen en erkend worden als lid der zichtbare Kerk noch toegelaten tot het Avondmaal, en geen geloovige met onwedergeborenen Avondmaal mocht houden.

De Labadistische schapenkeur hebben onze gezonde geloofsleeraars te recht afgekeurd, als eene miskenning van de onzichtbare Kerk en van den gemengden staat

---

<sup>1)</sup> *G. B. Lechler* in Herzogs Real-Encykl. IV. S. 121 ff. u. d. A. *Erastus. De Moor*, Commentar. in Marek. V. p. 648.

<sup>2)</sup> Uitvoerig behandeld, met ruime aanhaling der bronnen, door *Martin Vitringa*, in *C. Vitringa, Doctrina Christianae Religionis, Pars VIII. Tom II. p. 1112—1137*, alwaar de gevoelens van *Labadie* (*Jean De la Badie*), *Pierre Yvon*, *Pierre du Lignon*, *H. Sluter* en *Anna Maria Van Schurman* naar hunne eigene verklaringen worden medegedeeld.



der zichtbare, als eene aanmatiging door kortzichtige menschen van een oordeel ook over het verborgene, hetwelk alleen Gode toekomt, en voornamelijk als strijdig tegen de Schrift zelve, tegen de Apostolische wijze van doen, volgens welke wie het geloof in Christus beleed en zich als Christen gedroeg, ten Avondmaal werd toegelaten, terwijl uitgesloten werden die in openbare zonden leefden (1 Kor. 5 : 11).

c. Ofschoon echter alle onergerlijke belijders tot het Avondmaal zijn toe te laten, moet toch worden vastgehouden, geleerd en openlijk betuigd, ter zelfbeproeving voor een ieder, dat, gelijk hiervoren is herinnerd, alleen de geloovigen en oprecht heilbegeerigen de geroepene gasten zijn.

Want het is een *maaltijd*. Daartoe worden hongerigen en dorstigen genoodigd, geen zatten. *Eene verzade ziel vertreedt* (zelfs) *het honingzeem* (Spreuk. 27 : 7). Het is een *geestelijk* maal, tot voeding van het geestelijke leven, genietbaar alleen door het geloof, *hetwelk de hand en mond onzer zielen is* <sup>1)</sup> (Nederl. Belijd. Art. XXXV). De woorden des Heeren: *Voor u gegeven, voor u vergoten* (Luc. 22 : 19, 20) eischen geloof, gelijk ook *Luther* <sup>2)</sup>

---

<sup>1)</sup> *Labadie* en de zijnen zeiden in de *Verklaring des geloofs*: Alleen de bovennatuurlijke mensch kan de hemelsche en geheel bovennatuurlijke spijs ontvangen. Zijn mond is het levendige en krachtdadige geloof; zijne maag is de liefde, waarvan hij tot God en Christus brandt. *C. Vitringa*, *Doctrina Pars VIII*. Tom. II. p. 1114.

<sup>2)</sup> *Catechism. Major* ed. Rechenb. p. 558: De woorden der belofte worden niet tot steen of hout (*saxis aut truncis*) gesproken, maar tot hoorenden. *Non possunt haec aliter atque per*

erkende. Desgelijks kan zonder alle geloofsleven niet geschieden de gebodene zelfbeproeving en de noodige onderscheiding van het lichaam des Heeren en in het geheel de bedoelde viering en verkondiging van zijnen dood 1 Kor. 11 : 26—29; die daartoe geroepen worden, zijn geen geestelijk dooden. En het is een *Verbondsmaal*: bondgenooten worden er toe geroepen door hun Hoofd en Koning.

Dies strekt zich de roeping des Heeren en de bevoegdheid voor Hem om ten Avondmaal te komen niet zoo ver uit als de geoorloofde toelating door de Kerk. „Al degenen die tot het Avondmaal behooren te gaan, behooren ook toegelaten te worden; maar niet allen die wel moeten toegelaten worden, behooren daar te gaan, dewijl velen die conditiën niet hebben, die in de wettige dischgenooten van Christus vereischt worden <sup>1)</sup>.” Of het geveinsden zijn als Ananias en Sapphira, weet de Heere, en zij worden te zijner tijd wel openbaar.

5. De *Grieksche* Kerk geeft het Avondmaal ook aan kinderen, naar oudchristelijk gebruik <sup>2)</sup>. Werkelijk was dit in het begin der derde eeuw reeds opgekomen en werd onder anderen door den Kerkvader Cyprianus ijverig voorgestaan. Het was een gevolg van dat men reeds meer en meer het uitwendige der Sacramenten met het inwendige, het teeken met de beteekende zaak begon te verwisselen. Inzonderheid grondde men zich op het woord des Heeren

---

*fidem percipi. Eam fidem ipse (Christus) iis verbis exigit, in-*  
*quiens: Pro vobis traditur, pro vobis effunditur.*

<sup>1)</sup> *Ursinus*, Schatboek II. p. 153.

<sup>2)</sup> *Augusti*, Handb. der Christl. Archäologie. IIter Band. S. 632 *C. Vitranga*, Doctrina Pars VII. Tom. I. p. 619 sqq.

Marc. 10 : 14 : *Laat de kinderkens tot mij komen*, en op Joh. 6 : 53, waar men hetgeen Christus van het eten zijns vleesches en het drinken zijns bloeds zegt bepaald van het Avondmaal verstond en er uit besloot, dat zonder het genot des Heiligen Avondmaals niemand het eeuwige leven kon deelachtig worden <sup>1)</sup>; voorts op het verband van het Avondmaal met den Doop : was de Doop het bad der wedergeboorte, dan moesten de wedergeborene kinderen ook de spijs des geestelijken levens ontvangen.

Eerst in de 12de eeuw werd het Kinderavondmaal in de Westersche, Latijnsche Kerk afgeschaft <sup>2)</sup>. De Oostersche, Grieksche Kerk houdt er streng aan vast en doet het Avondmaal aan de kleine kinderen <sup>3)</sup> bedienen en wel niet slechts éénmaal, onmiddellijk na den Doop, maar ook vervolgens herhaaldelijk even als bij de volwassenen. Dat het *moet*, wordt door de Roomsche Kerk veroordeeld <sup>4)</sup>, dat het *mag*, door de Protestanten. Aan kleine kinderen mag het Avondmaal niet worden gereikt, wijl zij zich zelven niet kunnen beproeven noch des Heeren dood kunnen gedenken <sup>5)</sup>.

<sup>1)</sup> *Neander*, Kirchengeschichte. Ister Band. 1ste Abth. 1826. S. 392. Vter. Bd. 2te Abth. 1845. S. 663.

<sup>2)</sup> *Kling* in Herzogs Real-Enc. VII. S. 550. u. d. A. *Kinder-communion*.

<sup>3)</sup> τὰ βρέφη, en wel zoo vaak als de ouders het willen ὁσάκις οἱ γονεῖς βούλονται. *Winer*, Compar. Darstell. S. 204.

<sup>4)</sup> *Tridentin*. Sess. XXI. De Communion. Canon IV.

<sup>5)</sup> *Calvin*. Commentar. in Joh. 6 : 35: Quod ad infantulos spectat, eos Christi institutio a Coenae participatione arcet, quia nondum se ipsos probare, nondum colere memoriam mortis Christi possunt.

**§ 41. Zwakgelooovigen.**

1. *Zonder geloof is het onmogelijk [Gode] te behagen, ook in het Avondmaal. Want die tot God komt moet gelooven dat Hij is, en een belooner is dergenen die Hem zoeken, ook dáár, aan de Verbondstafel. Hebr. 11 : 6. Het geloof<sup>1)</sup> grondt zich op de waarheid Gods, op den beloftevollen inhoud van het Evangelie, het Woord der verzoening. Door te gelooven aan het Evangelie en door dit in Christus zelven brengt met den dood des Heeren, zijne verzoenende offerande in toepassing tot zich zelven. Vandaar de eisch: Bekeert u en gelooft aan het Evangelie! De eisch is tevens gave. Die nu aan dezen eisch aanvankelijk beantwoorden en de belofte Gods gelooven, voor die past het Avondmaal: want dit bevestigt en bezegelt juist datzelfde wat God in het Woord belooft, met persoonlijke toeëigening. Waaruit volgt, dat wie de Evangeliebelofte, het Woord der verzoening en genade, der zondenvergeving en gerechtigheid voor God in Christus, niet gelooft, ook het zegel daarop niet kan ontvangen, te meer daar geheel de beduidenis des Avondmaals op het Woord, op de mondelijke, ons in Schrift overgeleverde inzetting des Heeren berust.*

Wie echter gelooft, diens geloof is nog nimmer volmaakt<sup>2)</sup>. Om daaraan te hulp te komen, biedt de Heere dit zienlijk teeken, het Avondmaal, met zijne eigene bepaalde verklaring: „Dat is u een waarteeke en onderpand, als door mij zelven u overhandigd, dat gij gemeenschap hebt aan mijn gekruisigd lichaam en aan mijn

<sup>1)</sup> Vergel. *Veertiende Hoofdstuk* § 10.

<sup>2)</sup> *Veertiende Hoofdstuk* § 11.

bloed, hetwelk ik vergoten heb tot vergeving der zonden."

2. Mogen dan zwakgeloovigen toegaan? Zij mogen, zij moeten; zij voornamelijk.

a. Ons voortreffelijk *Formulier van het Heilig Nachmaal* zegt: De vereischten van de dischgenooten worden *ons niet voorgehouden, om de verslagene harten der geloovigen kleinmoedig te maken. — Want wij komen niet tot dit Avondmaal, om daarmede te betuigen, dat wij in ons zelven volkomen en rechtvaardig zijn; maar integendeel, aangezien dat wij ons leven buiten ons zelven in Jezus Christus zoeken, zoo bekennen wij daarmede, dat wij <sup>1)</sup> midden in den dood liggen. Daarom al is het dat wij nog vele gebreken en ellendigheid in ons bevinden, als namelijk, dat wij geen volkomen geloof hebben, dat wij ons ook met zulken ijver om God te dienen niet begeven, als wij schuldig zijn, maar dagelijks met de zwakheid onzes geloofs en de booze lusten onzes vleesch te strijden hebben: nochtans desniettenstaande, overmits dat ons door de genade des Heiligen Geestes zulke gebreken leed zijn en wij van harte begeeren tegen ons ongeloof te strijden en naar alle geboden Gods te leven, zoo zullen wij gewis en zeker zijn, dat geene zonde noch zwakheid, die nog tegen onzen wil in ons overgebleven is, ons kan hinderen, dat ons God niet in genade zoude aannemen en alzoo deze hemelsche spijze en drank waardig en deelachtig maken.*

Ja niet slechts niettenstaande de zwakheid en gebrekigheid, maar juist om deze moeten wij toegaan, als *die*

---

<sup>1)</sup> Namelijk zonder Christus. Quum in vitam detur, intelligimus, nos sine ipso in nobis plane mortuos esse. *Calvin, Iustit. IV. 17. 42.*

*begeeren hun geloof te sterken en hun leven te beteren (Heidelb. Cat. Vr. 81).* En voor wie kan de rusteliefelijk zijn, die Jezus belooft en geeft, dan voor vermoeiden en belasten? Voor wie de troost der genade en vergeving begerlijk en aannemelijk dan voor die over hunne zonden treuren? Voor wie de spijzing en laving der ziel, voor wie de verkwikking en verzadiging met de vruchten van Christus' werk, dan voor die hongeren en dorsten naar de gerechtigheid?

b. De goede Herder handelt teederlijk met zijne zwakke schapen. Naar het beeld, geteekent bij Jezaja 42:3: *Het gekrookte riet zal Hij niet verbreken en de rookende vlaswiek die zal Hij niet uitblusschen.* „Dat is, het verwonde geweten, de verslagenen bij het gezicht van hunne zonden, de zwakken in het leven en in het geloof zal Hij niet wegwerpen, niet verdrukken, niet veroordeelen, maar opkweeken en verplegen, gezond maken en liefderijk omvatten” (*Luther*). Die zich zelve behagen, bij wie nog niets gekrookt en geknakt is en die van geen verdonkering weten of van een klein licht als van eene flauw schijnende, slechts rookende wieke in eene lamp, maar in eigen kracht en eigen licht wandelen, voegen niet bij de tafel der genade en ontvangen niets, wijl zij niets begeeren. Maar de zwakken, die de last hunner zonden drukt, die met een verbroken hart tot den Heere naderen en met veel twijfelmoedigheid hebben te worstelen, dezen zal Hij niet door hardigheid tot vertwijfeling brengen, maar opbeuren en door zijne voorkomende liefde verkwikken. Hij is een Profeet, die met de bedroefden een woord ter rechter tijd weet te spreken; een barmhartig Hoogepriester, die medelijden kan hebben met onze zwakheden; een zachtmoedige

Koning, die zijne banier over zijn lijdend en strijdend volk opheft en het ter overwinning voert.

Christus zelf heeft gezegd en dat is ook een woord voor den aangevochten, begeerigen maar schroomvalligen dischgenoot, Matth. 5 : 6 : *Zalig [zijn] die hongeren en dorsten [naar] de gerechtigheid, want zij zullen verzadigd worden.* Dat zijn „die met groote begeerte verlangen en trachten naar de ware gerechtigheid in Christus” (*Kantteek.*). Honger en dorst zijn ontwijfelbaar teekenen van leven<sup>1)</sup>. Daar is dus iets wat eten en drinken kan, wat gevoed en gedrenkt kan worden.

*Brakel* <sup>2)</sup> zegt : *Men heeft niet van noode, eer men aangaat, eene volkomene, vaste, werkzame, van bekommernis vrije verzekering, dat men in den staat der genade is, en een wederkeeren op die verzekering ; maar 't is genoeg dat men overtuigd is van de uitgaande daden des geloofs en der bekeering, al durft men deze conclusie daaruit niet opmaken : ik geloof, ik ben bekeerd.*

Ook bij wie niet van zijn geloof verzekerd is, er geen klare bewustheid van heeft, kan het toch als beginsel en vermogen aanwezig zijn, en kan er veel schuilen wat hem van onbekeerden onderscheidt. Wie *smart en afkeer van*

<sup>1)</sup> *Stier*, Reden des Herrn Jesu zu Matth. 5 : 6 : *Dit hongeren en dorsten is het levensteeken van den uitgeboren nieuwen, van den uit den doodslaap opgewekten inwendigen mensch, Pelagiaansch is echter wat dezelfde Schrijver daar vooraf beweert : Tief, tief in dem Gefallenen ist noch da (bij zijn valschen honger en dorst) ein Fünkeln des Sehns und Verlangens nach Gerechtigkeith ; dies glimmende Töcktlein facht die Gnade zur hellen Flamme an, und das ist der Hunger und Durst, welcher in sich selbst schon die Gewiszheit trägt, dass es ihm nicht fehlen könne.*

<sup>2)</sup> *Redel. Gods.* I. p. 1021. Cap. XLI. 19.



*de zonde heeft, naar Jezus begeert, uitziet, roept en tot Hem als den Middelaar en Borg de toevlucht neemt om vrede bij God te verkrijgen en het zoo schoon, zoo begeerlijk en heerlijk acht, God te dienen en kinderlijk met God te wandelen: gewis die mag, die moet toegaan tot de Tafel des Verbonds, al heeft hij de klare verzekering niet. Daar hapert het velen geloovigen aan, of door onkunde van het Woord of door de zwakheid van het historisch geloof of door vrees dat zij zich bedriegen mochten of omdat zij bij zich nog zoo vele zonden zien. De zoodanigen mogen niet wegblijven, maar zijn verplicht om onder de feesthoudende menigte toe te treden, om door het gebruik van de teekenen verzegeld te worden van de beloften, die aan zulken gedaan zijn.*

---

#### § 42. Waardiglijk.

---

Wanneer zijn wij dan *recht gesteld* om het Avondmaal *waardiglijk*, dat zegt, zooals het betaamt, te ontvangen? Zeker niet, wanneer wij ons voor bijzonder waardige en wichtige gasten houden en eenen hoogen dunk van ons zelve hebben. Integendeel, wanneer wij onze onwaardigheid voor God diep gevoelen, onze zonden betreuren, naar Jezus verlangen, den weg der waarheid kiezen en daartoe genade en sterking begeeren.

1. Ons *Nachtmaalsformulier* heft aan met de vermaning: *Ten eerste bedenke een iegelijk bij zichzelf zijne zonden en vervloeking, opdat hij zich zelve mishage en zich voor God verootmoedige.*

Alles wat in het Avondmaal gezien, gehoord, verricht wordt, getuigt van onze zonde en strafwaardigheid. Het

grootte zoenoffer, daar afgebeeld, bewijst de grootte onzer schuld. Het bitter lijden en sterven van Gods Zoon tot verzoening der zonde stelt ons de zwaarte en strafbaarheid onzer misdaden voor oogen. Wie geen besef heeft van zijne zonde en vloekwaardigheid, moet bij alles wat in het Avondmaal geschiedt en wat hij daar doet, wel ongevoelig en onaangedaan blijven, het is hem eene vreemde zaak. Die zich zelven niet mishagen wegens hunne zonden, kunnen geen waar behagen in dien Jezus hebben, die tot verzoening der zonde zijn lichaam heeft laten kruisigen en zijn bloed vergoten, en die gekomen is om zondaren zalig te maken.

Ook bij het Avondmaal, en daar vooral, geldt dit woord: *Zijt met ootmoedigheid bekleed: want God wederstaat de hoovaardigen, maar den nederigen geeft Hij genade*, 1 Petr. 5 : 5: *Want alzoo zegt de Hooge en Verhevene, die in de eeuwigheid woont en wiens naam heilig is: Ik woon in de hoogte en in het heilige, en bij dien, die eens verbrijzelden en nederigen geestes is, opdat ik levend make den geest der nederigen en opdat ik levend make het hart der verbrijzelden*, Jez. 57 : 15: *De Heere is nabij den gebrokenen van hart en Hij behoudt de verslagenen van geest*, Ps. 34 : 19: *De offeranden Gods (Hem aangenaam) zijn een gebroken geest; een gebroken en verslagen hart zult gij, o God! niet verachten*, zegt David Ps. 51 : 19.

Deze gevoelige overtuiging van onze onwaardigheid is zelf eene genadegift. God belooft die aan zijn volk, Ezech. 36 : 31: *Dan zult gij gedenken aan uwe booze wegen en uwe handelingen, die niet goed waren; en gij zult eene walging van u zelven hebben over uwe ongerechtigheden en over uwe gruwelen*. Zoo is het in den aanvang der bekeering

en ook in haren voortgang, en zoo moet de dischgenoot des Heeren gesteld zijn; de bittere kruiden mogen ook bij het Paaschmaal des Nieuwen Verbonds niet ontbreken.

2. Dit maakt den Heere Jezus voor de ziel dierbaar en begeerlijk en doet haar naar Hem verlangen, in wien al de volheid woont, licht, vrede, leven. Zonder dat verlangen past men niet bij de Tafel des Heeren, zoomin als een verzadigde bij den maaltijd. Aan dat verlangen komt de Heere tegemoet met de zegelteekenen van zijne gemeenschap, waardoor Hij betuigt: Ik heb u verlost, ik ben de uwe, gij zijt mijn, geloof alleenlijk!

3. Tot de rechte gesteldheid bij de viering des Avondmaals behoort inzonderheid ook de begeerte naar heiligheid en het ernstig voornemen om als bondgenoot des Heeren voor Hem te leven. Zoo alleen houdt men het *waardiglijk*, betamelijk, overeenkomstig het doel der instelling. Wél-gestelde dischgenooten zeggen met Paulus: *Zoo dan laat ons feest houden, niet in den ouden zuurdeesem noch in den zuurdeesem der kwaadheid en der boosheid, maar in de ongezuurde [brooden] der oprechtheid en der waarheid*, 1 Kor. 5 : 8. Waar de opperste Wijsheid roept: *Komt, eet van mijn brood en drinkt van den wijn, dien ik gemengd heb*, is het met de vermaning: *Verlaat de slechtigheden en leeft, en treedt in den weg des verstands*, Spreuk. 9 : 5, 6. De oprechte Avondmaalganger kiest den weg der waarheid en gerechtigheid voor zijn voet en hand, wil zich houden aan Gods Woord en zegt: *Uit uwe bevelen krijg ik verstand, daarom haat ik alle leugenpaden*, Ps. 119 : 104. En daartoe begeert hij genade en sterking, wijl hij zijne onmacht kent. Zijne gedurige verzuchting is: *Maak mijne voetstappen vast in uw Woord, en laat*

*geene ongerechtigheid over mij heerschen, Ps. 119 : 133. De dischgenoot, bewust zijnde van zijne oprechtheid in dezen, krijgt ook vrijmoedigheid om toe te treden, naar het woord des Apostels: Geliefden, indien ons hart ons niet veroordeelt, zoo hebben wij vrijmoedigheid tot God, 1 Joh. 3 : 21.*

### § 43. Onwaardiglijk.

1. De boosheid des menschen verkeert den zegen in een vloek. Men kan zich door het Avondmaal zwaar bezondigen, zich schuldig maken aan het lichaam en bloed des Heeren en zich een oordeel eten en drinken. Dat doet degene, die dit heilige maal *onwaardiglijk* geniet, waarvoor de Apostel Paulus de Korinthiërs zoo ernstig waarschuwt, 1 Kor. 11 : 27: *Wie onwaardiglijk <sup>1)</sup> dit brood eet* (niet alle brood, maar *dit*, in het Avondmaal) *of den drinkbeker des Heeren drinkt, die zal schuldig zijn aan het lichaam en bloed des Heeren. 29. Die onwaardiglijk <sup>2)</sup> eet en drinkt, die eet en drinkt zich zelven een oordeel, niet onderscheidende het lichaam des Heeren.*

Dat woord is afschrikkend voor de roekeloozen, een vlamig Cherubszwaard om te bewaren den weg van

<sup>1)</sup> ἀνυξιῶς. Joh. à Marck. Disputatio theologica de indigno usu Coenae Sacrae. Bij De Moor, Commentar. Pars V. q. 652 sqq. (Van Marck werd voor de voltooiing dezer Verhandeling door eene doodelijke beroerte getroffen).

<sup>2)</sup> ἀνυξιῶς wordt hier door Lachmann en Tischendorf naar sommige codices weggelaten. Dan is μὴ διακρίνων conditioneel: *Die eet en drinkt, die eet en drinkt zichzelf een oordeel, wanneer hij niet onderscheidt het lichaam des Heeren.*

den boom des levens. Het is echter niet om de verslagene harten der geloovigen nog meer kleinmoedig te maken. Teedere, oprechte zielen, zich zelve onwaardig achtende, durven vaak wegens het gedreigde oordeel niet toegaan. Maar men dient te bedenken van welke onwaardigheid de Apostel spreekt.

2. Hij spreekt van onwaardiglijk *eten en drinken*, dus niet van den eter maar van diens eten, niet van den gebruiker des Avondmaals naar zijn persoonlijken staat, maar van de wijze hoe deze het gebruikt. a. *Onwaardiglijk* zegt onbetamelijk, onbehoorlijk, in strijd met het doel waartoe het Sacrament is ingesteld, lichtzinnig, roekeloos, zooals dit woord ook voorkomt (in de Staten-Overzetting) Ps. 107 : 11 van die gevargenen waren *omdat zij weder-spanning waren geweest tegen Gods geboden en den raad des Allerhoogsten onwaardiglijk* (op snoode, wrevelige wijze) *verworpen hadden*.

Als *onwaardigen* <sup>1)</sup> in ons zelve, die niets verdiend hebben, moeten wij altijd tot de genadetafel komen. Maar niet *onwaardiglijk*. Dit kan geschieden door bekeerden en onbekeerden. De onbekeerde, dat wil zeggen, wie innerlijk vreemd is van God, slechts uiterlijk met de Christenen mede gaat en het Heilig Avondmaal neemt als een gemeen maal, doet het altijd onwaardiglijk. Maar ook de bekeerde geniet het onwaardiglijk, „wanneer hij zich zelve daartoe niet behoorlijk heeft bereid of het niet met behoorlijke aandacht nuttigt.”

b. Hij *zal schuldig zijn aan het lichaam en bloed des*

---

<sup>1)</sup> Calvin. Instit. IV. 17. 42. Zie hiervoren § 42.

*Heeren* <sup>1)</sup>. „Namelijk omdat hij het teeken des lichaams en bloeds van Christus door zulk misbruik smaadheid aandoet. Want de smaadheid, die men des konings zegel aandoet, wordt gehouden als of zij den koning zelven aangedaan ware.” Hij onderscheidt niet het lichaam des Heeren: „hij maakt geen onderscheid tusschen het brood des Avondmaals, hetwelk een heilig teeken is van des Heeren lichaam, en algemeene spijs, daar hij het zonder beproeving en eerbiedigheid eet, gelijk ander algemeen brood.” (*Kantteek*).

Hij eet en drinkt zich zelven een oordeel. Door het Avondmaal onwaardiglijk te gebruiken maakt hij zich strafbaar en hij veroordeelt daardoor zich zelf <sup>2)</sup>. De huichelaar bezegelt daardoor zijne verdoemenis, en de geloovige berokkent zich daardoor kastijdingen. In de slagen die de Korinthische gemeente troffen, zag Paulus reeds de straffende hand Gods.

3. De Apostel nu gebiedt den Korinthiërs niet, dat zij van het Avondmaal zouden afblijven of de Avondmaalsvieringen zouden staken. Neen, maar de misbruiken zouden zij wegdoen.

a. Het ging daar onbehoorlijk toe. Dat er dogmatische, leerstellige dwalingen over het Avondmaal heerschten, laat de Apostel niet blijken, hoewel althans degenen, die

---

<sup>1)</sup> De voorstanders van de Transsubstantiatie en ook die van de Consubstantiatie zoeken vruchteloos hierdoor hun gevoelen te staven. Daartegen *Van Marck* bij *De Moor*, V. p. 954 sq. *Onze Kantteekenaars* geven eene gezonde verklaring.

<sup>2)</sup> *Calvin*. Instit. Instit. 17. 40: *Ipsi sibi sunt accusatores: testimonium ipsi adversum se pronuntiant, damnationem ipsi suam obsignant.*

de opstanding loochenden (1 Kor. 15 : 12, 13), zeker ook van het Avondmaal des Heeren verkeerd oordeelden. De voornaamste oorzaak van het bederf was de heerschende partijzucht, die zich ook voordeed bij de gemeenschappelijke maaltijden (de dusgenoemde Agapen, liefdemaaltijden, Jud. 12), op welke het Avondmaal volgde. Ieder hield zich tot zijne partij, en de rijken, die spijs en drank bezorgden, deelden alleen aan de leden hunner partij mede, lieten de anderen derven en gaven zich zelfs aan onmatigheid over, zoodat sommigen dronken waren, wanneer het Avondmaal aanging. Dat was *niet des Heeren Avondmaal eten*, (1 Kor. 11 : 20).

b. Van de bijzondere misbruiken en ongeregeldheden bij de Korintheërs neemt de Apostel aanleiding om de Christenen in het algemeen voor ieder onwaardige viering des Avondmaals te waarschuwen. „Hij betuigt: profanatie, ontheiliging, gemeenmaking van deze mysterie, van deze heilige verborgenheid, zal God niet ongestraft laten. Onwaardiglijk eten is door ons misbruik het reine en rechte gebruik verijdelen. Dies zijn er, zoo te zeggen, verschillende graden, trappen van onwaardigheid, en sommigen bezondigen zich zwaarder, sommigen lichter. Er kan zich een hoereerder indringen of een meenedige of een dronkaard of een bedrieger, zonder boetvaardigheid: doordat hij zoo stoutmoedig zich niet ontziet, doet hij Christus een gruwelijken smaad aan, en er is geen twijfel of hij ontvangt het Avondmaal tot zijn verderf, wie hij ook zijn mag. Een ander kan er komen, die wel geene in het oogvallende zonde bedrijft, maar toch niet zoo in zijn gemoed is voorbereid als het betaamde: deze onverschilligheid of nalatigheid is een bewijs van oneerbiedigheid



en is daarom ook strafbaar voor God. Gelijk er dan in het onwaardiglijk eten verschillende trappen zijn, zoo kastijdt de Heere dezen lichter, terwijl Hij de anderen met scherper straffen slaat." Aldus *Calvyn* <sup>1)</sup>).

4. Vraagt men dus: Wie eet en drinkt onwaardiglijk? Wij moeten antwoorden: Dat doen degenen die er *gedachteloos, wereldsch* of uit *bijgeloof* toegaan en die in hun hart *vijanden* zijn van de waarheid en godzaligheid.

a. Reeds het *gedachteloos* Avondmaalhouden is strafbaar, wanneer men er alleen uit gewoonte toegaat, uit navolging van anderen, wjl het eenmaal zoo gebruikelijk is, het als een sleurwerk verricht en niet beseft dat het een Avondmaal des Heeren is, door Hem *ingezet dat wij zulks doen zouden tot zijne gedachtenis*, gelijk dan het Formulier van het Heilig Nachtmaal eene handleiding geeft, hoe wij *Zijns daarbij gedenken zullen* <sup>2)</sup>).

b. Zwaarder bezondigt men zich wanneer men *wereldsch* toegaat, met een hart vol van wereld, tot wereldsch vertoon, met wereldschen opschik en ijdelen tooi, zonder zorg voor het bruiloftskleed der ziel.

c. Nog zwaarder, wanneer men toegaat uit *bijgeloof*, gelijk de Roomsche tot de Mis, als ware dit eten en drinken een magisch, tooverkrachtig middel tegen de zondenschuld, als konde men daarmede voldoen en zich daar maar zoo vergeving en een gerust geweten halen.

d. Alleronwaardigst handelen degenen, die *huichelachtig* het Avondmaal mede vieren, die als vrienden komen en

<sup>1)</sup> *Calvin* Commentar. 1 Kor. 11 : 27.

<sup>2)</sup> *Calvin*. Commentar. 1 Kor. 11 : 26: Est Coena quoddam (ut ita loquar) memoriale, quod perpetuo durare in Ecclesia debet usque ad ultimum Christi adventum.

zijn toch vijanden, als Judas die tot Jezus kwam en Hem kuste (Marc. 14 : 45), die uit allerhande oogmerken den schijn en naam van Christenen willen bewaren, maar in hun hart, hetwelk de Heere kent, afkeerig zijn van de waarheid en godzaligheid, Gods Woord niet eerbiedigen, inzonderheid het Evangelie van den Zoon Gods niet gelooven en geestelijk leven als dweeperij verachten.

*De hypocrieten en die zich niet met waren harte tot God bekeeren, die eten en drinken zich zelven een oordeel* (Heidelb. Cat. Vr. 81).

5. Naar de *Roomsche* leer ontvangt ieder Avondmaalganger het ware lichaam en bloed des Heeren, tengevolge van de Transsubstantiatie; naar de *Luthersche* voorstanders van de Conssubstantiatie (een overblijfsel van den Roomschen zuurdeesem) desgelijks, ook de onbekeerde en ongeloovige, voor wien het echter volgens hen niet ten zegen is maar tot een oordeel. De *Gereformeerde* leer is: de ongeloovigen ontvangen alleen het teeken, niet de beteekende zaak, alleen brood en wijn, niet het ware lichaam en bloed des Heeren: want dit kan alleen door het geloof worden ontvangen, hetwelk de hand en mond onzer zielen is; de ongeloovige heeft geen hand en mond.

*Nederl. Belijd. des Gel. Art. XXXV: Hoewel de Sacramenten (de Sacramentele teeken) met de beteekende zaken te zamen gevoegd zijn, (namelijk door de woorden der Inzetting) zoo worden zij nochtans met deze twee zaken van allen niet ontvangen<sup>1)</sup>. De goddelooze ontvangt wel het Sacrament tot zijne verdoemenis, maar hij ontvangt niet de waarheid des Sacraments; gelijk als Judas en Simon de*

<sup>1)</sup> Latijnsche tekst: *utrumque tamen simul ab omnibus non accipitur, zoo wordt nochtans ieder van beide niet tegelijk door*

toovenaar beiden wel het Sacrament ontvingen, maar niet Christus, die door hetzelfde beteekend werd<sup>1)</sup> dewelke<sup>2)</sup> den geloovige medegedeeld wordt.

6. Heeft Judas het Heilig Avondmaal, het Sacrament des Nieuwen Verbonds medegenoten? Vele Kerkvaders beweerden het, voornamelijk *Cyprianus*. *Hieronymus* en *Augustinus*; met hen stemden de meeste Scholastieken in en over het algemeen de Roomsche en de streng Luthersche Godgeleerden, dezen inzonderheid om daardoor tegen de Gereformeerden hunne stelling te slaven, dat ook onwaardigen het lichaam en bloed des Heeren ontvingen, hetwelk er intusschen nog geenszins uit volgt. De Gereformeerden hielden in hunnen strijd met de Lutheranen over het Avondmaal meestal vast dat Judas het niet had genoten<sup>3)</sup>. *Calvyn*<sup>4)</sup> echter nam het wél aan, gelijk ook enkele

allen ontvangen. Ieder van beide, namelijk de teekenen en de zaken. Vergel. *Ursinus*, Schatboek over den Heidelb. Catech. Op Vr. 29 II. p. 136 v.v.: Wat de goddeloozen in het Avondmaal ontvangen.

<sup>1)</sup> De gewone uitgaven hebben: *beteekend wordt*. Onnauwkeurig. De Latijnsche tekst heeft *significabatur*, beteekend werd.

<sup>2)</sup> In de gewone, ook nieuwste uitgaven staat foutief *hetwelk*, dat taalkundig op niets slaat en tegen den Latijnschen tekst is, die *qui* heeft: *qui solummodo fidelibus communicatur*. Dr. *Doedes*, Nederl. Geloofsbelijd. 1880. p. 486 heeft te recht: *die*; doch *beteekend wordt* liet hij staan.

<sup>3)</sup> *Augusti*, Handb. der Christl. Archäol. II. S. 556 f. *C. Vitringa*, Doctrina Pars VIII. Tom. I. p. 347 sq. *J. Müller* in Herzogs Real-Enc. I. S. 23. u. d. Art. *Abendmahl*. De Moor, Commentar. Pars V. p. 565—569.

<sup>4)</sup> *Calvin*. Instit. IV. 17. 34. Doch terwijl hij in de Institutie Judas' deelneming zonder meer veronderstelt, verklaart hij ze alleen voor niet onwaarschijnlijk in de Harmon. Evang. P. II. p. 307 ed. Tholuck (op Matth. 26:21): Probabile esse non nego,

andere uitnemende Gereformeerde Godgeleerden na hem <sup>1)</sup>).

Waarschijnlijkst is Judas, die het Pascha medegenoot, niet meer tegenwoordig geweest bij de Instelling des Avondmaals. Want toen hij de ingedoopte bete (namelijk bij het Paaschmaal, want bij het Avondmaal kwam geen indooopen te pas) ontvangen had, het door Jezus aangeduide kenteeken van zijn voorgenomen verraad, is hij terstond uit de zaal gegaan <sup>2)</sup>, Joh. 13 : 26, 30. Matth. 26 : 23, 25.

Men brengt hiertegen in, dat Lukas 22 : 21 de ontmaskering des verraders doet geschieden *na* het Avondmaal v. 19 en 20, door het woord des Heeren: *Doch ziet, de hand desgenen, die mij verraadt, is met mij aan* (naar den grondtekst *op*) *de tafel* <sup>3)</sup>. Maar Lucas verhaalt hier zakelijk <sup>4)</sup>, en niet naar de tijdsorde : het is hem niet te

---

Jūdam affuisse, quum corporis et sanguinis sui symbola Christus suis distribueret.

<sup>1)</sup> De deelneming van Judas aan het Avondmaal beweerden Ursinus, Bullinger, Coccejus, Muresius en anderen.

Daarentegen werd Judas' aanwezigheid bij het Avondmaal ontkend of onwaarschijnlijk geacht door Musculus, Zanchius, H. Alting, Gomarus, Hoornbeek, P. Van Mastricht, Joh. à Marck, De Moor e. a.

Zie bij Wolf, Curae in Luc. 22 : 21 en bij De Moor, Commentar. V. p. 567 en Vitringa, Doctrina. Pars VIII. Tom. I. p. 347.

Bijzonder scherp kwamen de Labadisten er tegen op, dat Christus het Nachtmaal zou gegeven hebben aan den verrader. C. Vitringa, Doctrina P. VIII. Tom. II. p. 1129.

<sup>2)</sup> Aldus ook P. Van Mastricht, Godgel. III. p. 638.

<sup>3)</sup> ἐπὶ τῆς τραπέζης *op* of *over de tafel*. Vulgata: in mensa. Luther: über Tische.

<sup>4)</sup> Ook Calvyn, Harmon. Ev. l.e., steunt toe, dat de plaatsing dezer woorden bij Lucas niet bepaalt de tijdsorde, temporis series, quam scimus saepe ab Evangelistis negligi. Daarentegen oordeelt Da Costa, Voorlezingen over de Vier Evangelien II. p.

en is daarom ook strafbaar voor God. Gelijk er dan in het onwaardiglijk eten verschillende trappen zijn, zoo kastijdt de Heere dezen lichter, terwijl Hij de anderen met scherper straffen slaat." Aldus *Calvyn* <sup>1)</sup>).

4. Vraagt men dus: Wie eet en drinkt onwaardiglijk? Wij moeten antwoorden: Dat doen degenen die er *gedachteloos*, *wereldsch* of uit *bijgeloof* toegaan en die in hun hart *vijanden* zijn van de waarheid en godzaligheid.

a. Reeds het *gedachteloos* Avondmaalhouden is strafbaar, wanneer men er alleen uit gewoonte toegaat, uit navolging van anderen, wjl het eenmaal zoo gebruikelijk is, het als een sleurwerk verricht en niet beseft dat het een Avondmaal des Heeren is, door Hem *ingezet dat wij zulks doen zouden tot zijne gedachtenis*, gelijk dan het Formulier van het Heilig Nachtmaal eene handleiding geeft, hoe wij *Zijns daarbij gedenken zullen* <sup>2)</sup>).

b. Zwaarder bezondigt men zich wanneer men *wereldsch* toegaat, met een hart vol van wereld, tot wereldsch vertoon, met wereldschen opschik en ijdelen tooi, zonder zorg voor het bruiloftskleed der ziel.

c. Nog zwaarder, wanneer men toegaat uit *bijgeloof*, gelijk de Roomsche tot de Mis, als ware dit eten en drinken een magisch, tooverkrachtig middel tegen de zondenschuld, als konde men daarmede voldoen en zich daar maar zoo vergeving en een gerust geweten halen.

d. Alleronwaardigst handelen degenen, die *huichelachtig* het Avondmaal mede vieren, die als vrienden komen en

<sup>1)</sup> *Calvin* Commentar. 1 Kor. 11 : 27.

<sup>2)</sup> *Calvin*. Commentar. 1 Kor. 11 : 26: Est Coena quoddam (ut ita loquar) memoriale, quod perpetuo durare in Ecclesia debet usque ad ultimum Christi adventum.

zijn toch vijanden, als Judas die tot Jezus kwam en Hem kuste (Marc. 14 : 45), die uit allerhande oogmerken den schijn en naam van Christenen willen bewaren, maar in hun hart, hetwelk de Heere kent, afkeerig zijn van de waarheid en godzaligheid, Gods Woord niet eerbiedigen, inzonderheid het Evangelie van den Zoon Gods niet gelooven en geestelijk leven als dweeperij verachten.

*De hypocrieten en die zich niet met waren harte tot God bekeeren, die eten en drinken zich zelven een oordeel* (Heidelb. Cat. Vr. 81).

5. Naar de *Roomsche* leer ontvangt ieder Avondmaalganger het ware lichaam en bloed des Heeren, tengevolge van de Transsubstantiatie; naar de *Luthersche* voorstanders van de Conssubstantiatie (een overblijfsel van den Roomschen zuurdeesem) desgelijks, ook de onbekeerde en ongeloovige, voor wien het echter volgens hen niet ten zegen is maar tot een oordeel. De *Gereformeerde* leer is: de ongeloovigen ontvangen alleen het teeken, niet de beteekende zaak, alleen brood en wijn, niet het ware lichaam en bloed des Heeren: want dit kan alleen door het geloof worden ontvangen, hetwelk de hand en mond onzer zielen is; de ongeloovige heeft geen hand en mond.

*Nederl. Belijd. des Gel. Art. XXXV: Hoewel de Sacramenten (de Sacramentele tekenen) met de beteekende zaken te zamen gevoegd zijn, (namelijk door de woorden der Inzetting) zoo worden zij nochtans met deze twee zaken van allen niet ontvangen <sup>1)</sup>. De goddelooze ontvangt wel het Sacrament tot zijne verdoemenis, maar hij ontvangt niet de waarheid des Sacraments; gelijk als Judas en Simon de*

<sup>1)</sup> Latijnsche tekst: *utrumque tamen simul ab omnibus non accipitur, zoo wordt nochtans ieder van beide niet tegelijk door*

toovenaar beiden wel het Sacrament ontvingen, maar niet Christus, die door hetzelfde beteekend werd<sup>1)</sup> dewelke<sup>2)</sup> den geloovige medegedeeld wordt.

6. Heeft Judas het Heilig Avondmaal, het Sacrament des Nieuwen Verbonds medegenoten? Vele Kerkvaders beweerden het, voornamelijk *Cyprianus*. *Hieronymus* en *Augustinus*; met hen stemden de meeste Scholastieken in en over het algemeen de Roomsche en de streng Luthersche Godgeleerden, dezen inzonderheid om daardoor tegen de Gereformeerden hunne stelling te staven, dat ook onwaardigen het lichaam en bloed des Heeren ontvingen, hetwelk er intusschen nog geenszins uit volgt. De Gereformeerden hielden in hunnen strijd met de Lutheranen over het Avondmaal meestal vast dat Judas het niet had genoten<sup>3)</sup>. *Calvyn*<sup>4)</sup> echter nam het wél aan, gelijk ook enkele

allen ontvangen. Ieder van beide, namelijk de teekenen en de zaken. Vergel. *Ursinus*, Schatboek over den Heidelb. Catech. Op Vr. 29 II. p. 136 v.v.: Wat de goddeloozen in het Avondmaal ontvangen.

<sup>1)</sup> De gewone uitgaven hebben: *beteekend wordt*. Onnauwkeurig. De Latijnsche tekst heeft *significabatur*, beteekend werd.

<sup>2)</sup> In de gewone, ook nieuwste uitgaven staat foutief *hetwelk*, dat taalkundig op niets slaat en tegen den Latijnschen tekst is, die *qui* heeft: *qui solummodo fidelibus communicatur*. Dr. *Doedes*, Nederl. Geloofsbelijd. 1880. p. 486 heeft te recht: *die*; doch *beteekend wordt* liet hij staan.

<sup>3)</sup> *Augusti*, Handb. der Christl. Archäol. II. S. 556 f. *C. Vitringa*, Doctrina Pars VIII. Tom. I. p. 347 sq. *J. Müller* in Herzogs Real-Enc. I. S. 23. u. d. Art. *Abendmahl*. De Moor, Commentar. Pars V. p. 565—569.

<sup>4)</sup> *Calvin*. Instit. IV. 17. 34. Doch terwijl hij in de Institutie Judas' deelueming zonder meer veronderstelt, verklaart hij ze alleen voor *niet onwaarschijnlijk* in de Harmon. Evang. P. II. p. 307 ed. Tholneck (op Matth. 26: 21): *Probabile esse non nego*,



andere uitnemende Gereformeerde Godgeleerden na hem <sup>1)</sup>).

Waarschijnlijkst is Judas, die het Pascha medegenoot, niet meer tegenwoordig geweest bij de Instelling des Avondmaals. Want toen hij de ingedoopte bete (namelijk bij het Paaschmaal, want bij het Avondmaal kwam geen indoopten te pas) ontvangen had, het door Jezus aangeduide kenteeken van zijn voorgenomen verraad, is hij terstond uit de zaal gegaan <sup>2)</sup>, Joh. 13: 26, 30. Matth. 26: 23, 25.

Men brengt hiertegen in, dat Lukas 22: 21 de ontmaskering des verraders doet geschieden *na* het Avondmaal v. 19 en 20, door het woord des Heeren: *Doch ziet, de hand desgenen, die mij verraadt, is met mij aan* (naar den grondtekst *op*) *de tafel* <sup>3)</sup>. Maar Lucas verhaalt hier zakelijk <sup>4)</sup>, en niet naar de tijdsorde: het is hem niet te

---

Jüdam affuisse, quum corporis et sanguinis sui symbola Christus suis distribueret.

<sup>1)</sup> De deelneming van Judas aan het Avondmaal beweerden Ursinus, Bullinger, Coccejus, Maresius en anderen.

Daarentegen werd Judas' aanwezigheid bij het Avondmaal ontkend of onwaarschijnlijk geacht door Musculus, Zanchius, H. Alting, Gomarus, Hoornbeek, P. Van Mastricht, Joh. à Marck, De Moor e. a.

Zie bij Wolf, Curae in Luc. 22: 21 en bij De Moor, Commentar. V. p. 567 en Vitringa, Doctrina. Pars VIII. Tom. I. p. 347.

Bijzonder scherp kwamen de Labadisten er tegen op, dat Christus het Nachtmal zou gegeven hebben aan den verrader. C. Vitringa, Doctrina P. VIII. Tom. II. p. 1129.

<sup>2)</sup> Aldus ook P. Van Mastricht, Godgel. III. p. 638.

<sup>3)</sup> ἐπὶ τῆς τραπέζης *op* of *over* *de tafel*. Vulgata: in mensa. Luther: über Tische.

<sup>4)</sup> Ook Calvyn, Harmon. Ev. l.c., stemt toe, dat de plaatsing dezer woorden bij Lucas niet bepaalt de tijdsorde, temporis series, quam scimus saepe ab Evangelistis negligi. Daarentegen oordeelt Da Costa, Voorlezingen over de Vier Evangeliën II. p.

doen om ons te doen weten, in welk oogenblik Jezus dit heeft gezegd, maar wat Hij heeft gesproken. En dat de Evangelist niet kan bedoeld hebben dat Jezus dit *na* het Avondmaal sprak, blijkt uit de woorden zelve: *de hand — — is met mij aan (op) de tafel*. Dit past alleen bij het Paaschmaal, bij het nemen van de kenmerkende bete; na het Avondmaal, nadat ook de Avondmaalsbeker was rondgegaan, was de hand des verraders, al hadde hij nog mede aangezeten, niet meer met Jezus aan (op) de tafel.

Aangaande de woorden onzer *Belijdenis* Art. XXXV, boven aangehaald, heeft men herinnerd <sup>1)</sup> Daar wordt niet uitdrukkelijk gezegd, dat Judas en Simon de toovenaar het Sacrament des Avondmaals hebben ontvangen. Daar wordt eerst *van de Sacramenten* in het algemeen gewaagd: *Voorts, hoewel de Sacramenten met de beteekeende zaken te zamen gevoegd zijn, zoo worden zij nochtans met deze twee zaken van allen niet ontvangen*. En wat er dan bijgevoegd wordt van Judas en Simon, zou men te verstaan hebben, niet van het Avondmaal, maar van een ander Sacrament, hetwelk zij uitdrukkelijk in de Schrift gezegd worden te hebben ontvangen, bij Judas was het Pascha, bij Simon van den Doop, waarvan dan echter de sluitrede en gevolgtrekking kon gemaakt worden aangaande de gebruikers van het Heilig Avondmaal.

282 v. v., dat Lucas ons de zuiver-historische orde mededeelt en dus Judas mede aan het Avondmaal is geweest. Anders *Ebrard*, *Wissenschaftl. Kritik des evang. Gesch.* 3te Auf. S. 649: Die Entlarvung Judä war offenbar noch während des Essens. Somit fiel sie vor die Einsetzung des h. Abendmahls (Luc. 22 : 20).

<sup>1)</sup> *Jac. Lydius* en inzonderheid *De Moor*, *Commentar. Pars V.* p. 567.

Maar hierbij valt iets aan te merken. a. Het XXXVste Art. onzer Belijdenis handelt toch bepaaldelijk van het Heilig Avondmaal. b. En Simon, die *gedurig bij Philippus bleef* (Hand. 8 : 13), heeft ongetwijfeld ook met de geloovigen deelgenomen aan de breking des broods. c. Judas echter heeft zekerlijk het Avondmaal niet genoten, en degenen, die beweren van wél, mogen hen die 't ontkennen, niet verdenken of bezwaren, waarvoor onze Godgeleerden ook hebben gewaarschuwd; vooral mag men dit niet doen met beroep op het gezag der Belijdenis, deels wijl deze het niet eens met ronde woorden zegt, deels omdat het een geschiedkundig en niet een leerstellig vraagpunt is <sup>1)</sup>. d. Want al was Judas ook mede aan het Avondmaal geweest, dan zou hieruit nog niet volgen dat ook hij met de teekenen tevens de beteekende zaak ontving. Dit immers geschiedt niet met den mond des lichaams maar door het geloof.

*Calvyn*, die Judas' deelneming aan het Avondmaal stelde, kwam dan ook tegen degenen op, die beweerden,

---

<sup>1)</sup> *De Moor*, Commentar. V. p. 567. Men viel ook *Gomarus*, Lid der Dordsche Synode, niet lastig wegens zijne ontkenning van Judas' tegenwoordigheid bij het Avondmaal. *J. H. Scholten*, Leer der H. Kerk. 4de uitg. I. p. 18. — Naar *Schenkel* heeft Jezus Judas aan het Avondmaal laten deelnemen en dit zou een afdoend bewijs zijn tegen alle uitwendige tuchtmiddelen der Kerk! Zie *Meyer*, Kommentar zu Lukas 22 : 21. F. A. Philippi, Kirchl. Glaubenslehre V, 2. S. 483: Wir vermögen der Frage nach der Anwesenheit des Judas beim ersten Abendmahle, obwohl dieselbe nach der positiven Angabe von Lucas 22, 21 an zu nehmen ist, kein entscheidendes dogmatisches gewicht bei zu legen. Die manducatio indignorum lässt sich nur dann daraus folgern, wenn die manducatio oralis schon ohnedies fest steht.

in het eerste Avondmaal had Petrus niets meer ontvangen dan Judas <sup>1)</sup>; en hij haalt met instemming het merkwaardig gezegde van *Augustinus* aan: De overige discipelen hebben *het brood Christus* gegeten, Judas daarentegen niets dan *Christus' brood* <sup>2)</sup>. Calvyn dringt vooral aan, dat men moet onderscheiden het Zienlijke en het Onzienlijke in het Sacrament: Christus' lichaam wordt hier niet gezien. De ongeloovigen hebben deel alleen aan het zichtbaar symbool, het uiterlijk teeken.

Wel is dit een waarachtig waarteeken van Christus' lichaam, en als zoodanig wordt het den boozen niet minder dan den goeden gereikt, en zoo blijft het een Sacrament en God blijft getrouw <sup>3)</sup>. Maar de ongeloovigen en godde-

---

<sup>1)</sup> *Calvin*. Commentar. 1 Kor. 11 : 27 : Multi hodie pertinaciter atque adeo magnis clamoribus defendunt nihilo plus recepisse in prima Coena Petrum quam Judam.

<sup>2)</sup> *Calvin*. Ibid. en Instit. IV. 17. 34 : Reliquos discipulos *panem Dominum* manducasse (den Heere zelven, die het brood des levens was), Judam vero nunciari *panem Domini* (het brood van den Heere). De boozen ontvangen het Sacrament van de zaak, niet de zaak van het Sacrament. Zij ontvangen, leert *Augustinus*, Christus in het Avondmaal *Sacramento tenus*, naar het Sacrament, alleenlijk zooveel het Sacrament aangaat, meer niet. En hij besluit: Het Sacrament van de zaak (rei Sacramentum), dat is van Christus' lichaam en bloed, wordt in het Avondmaal des Heeren voorgesteld (proponitur) sommigen ten leven, den anderen ten verderve, maar de zaak zelve van welke het een Sacrament is (res ipsa, cujus Sacramentum est) allen ten leven, geenen ten verderve, zoovelen haar deelachtig zijn geworden.

<sup>3)</sup> Dit bevestigt *Calvyn* bijzonder nadrukkelijk in zijn Commentar. op 1 Kor. 11 : 27 en Instit. IV 17. 33 : Atque haec est sacramenti integritas, quam violare totus mundus non potest, carnem et sanguinem Christi non minus vere dari indignis, quam electis Dei fidelibus: simul tamen verum est, non secus atque

loozen erkennen en onderscheiden het lichaam des Heeren niet: dit ontvangen en genieten zij dus niet, maar alleen het zienlijk teeken, brood en wijn, hetwelk zij nemen als gemeene spijs en drank, terwijl het toch sacramenteel het lichaam en bloed des Heeren is, waaraan zij zich bezondigen doordat zij het verachten.

---

#### § 44. Voorbereiding.

---

1. Ten einde het Heilig Avondmaal niet onwaardiglijk te gebruiken, moet er eene ernstige *voorbereiding*, in het bijzonder *zelfbeproeving* voorafgaan.

Iedere Godsdienstige handeling vereischt dat men zich er bedachtzaam toe bereide. Zoo het kerkgaan, Pred. 4 : 17: *Bewaar uwen voet, als gij ten huize Gods ingaat*. Tot buitengewoon Godsdienstwerk is ook bijzondere voorbereiding noodig. Toen Samuël te Bethlehem was gekomen om den Heere offerande te doen, sprak hij tot Izaï en de zijnen: *Heiligt u en komt met mij ten offer*, 1 Sam. 16 : 5. Voor het Pascha moest bij de Israëlieten eene zorgvuldige voorbereiding en toerusting voorafgaan, waartoe ook behoorde de afzondering des lams vier volle dagen voor het geslacht werd, „om aan gedurige overdenking, voor het gebruiken voorafgaande, gelegenheid te geven <sup>1)</sup>” (Exod. 12 : 3, 6). *Heiligt u!* was het gebod

---

pluvia super duram rupem decidens effluit, quia nullus in lapidem ingressus patet, ita impios sua duritie repellere Dei gratiam quominus ad ipsos penetret. Gelijk Calvyn hier het beeld van den regen op rotsen gebruikt, zoo Sect. 40 van goede spijs in eene bedorven maag.

<sup>1)</sup> Zoo te recht P. Van Maastricht, Godgel. III p. 659. Kurtz,

aan Leviëten en volk voor het plechtige paaschfeest onder koning Jozia (2 Kron. 35 : 6). Inzonderheid moest de zuurdeesem worden weggedaan.

Zoo moet in hooger zin de gemeente zich heiligen en toebereiden voor het Paaschmaal des Nieuwen Verbonds, het Heilig Avondmaal (1 Kor. 5 : 7). Dit mag niet worden verzuimd. Want „een ieder zal daar nauw bezien worden, of hij ook een bruiloftskleed aanheeft, dat is, in eene behoorlijke gestalte des harten aldaar verschijnt<sup>1)</sup>.”

2. Daarbij is vooral noodig dat men zich zelven beproeve. De Schrift gebiedt het, 1 Kor. 11 : 28 : *Maar de mensch beproeve* <sup>2)</sup> *zich zelven, en ete alzoo van het brood en drinke van den drinkbeker*, namelijk indien zijn geweten hem van zijne oprechtheid getuigenis geeft. Anders blijve hij er af tot hij zich betert. Want evenwel toegaande, onwaardiglijk, maakt hij zich en de gemeente strafbaar (vs. 29 en 30); terwijl men door het zelfgericht het Goddelijke strafgericht voorkomt, vs. 31 : *Want indien wij ons zelven oordeelden, zoo zouden wij niet geoordeeld worden*. Komt echter de Heere met tijdelijke straffe, zooals te Korinthe, dan is dit voor de oprechten eene tuchtiging, eene vaderlijke kastijding, om hen van hunne verkeerdheden af te brengen, opdat zij niet eindelijk met de goddeloozen verdoemd worden (v. 32).

*Nederl. Belijdenis des Geloofs Art. XXXV : Wij ontvan-*

---

Der Attestam. Opfercultus 1862. S. 317. Zie dit *Twintigste Hoofdstuk* § 30.

<sup>1)</sup> Brakel, Red. Gods. I. p. 1021.

<sup>2)</sup> δοκιμαζέτω δε ἑαυτὸν. De Onzen hebben recht vertaald; δοκιμάζειν beteekent *beproeven, onderzoeken, beoordeelen, nooit bekwaam maken*.

*gen het Heilige Sacrament in de verzamelingen des volks Gods met ootmoedigheid en eerbieding onder ons houdende eene heilige gedachtenis des doods van Christus, onzes Zaligmakers, met dankzegging, en doen aldaar belijdenis onzes geloofs en der Christelijke religie. Daarom behoort zich niemand daartoe te begeben, zonder zich zelven eerst wel beproefd te hebben; opdat hij, etende van dit brood en drinkende uit dezen drinkbeker, niet ete en drinke zich zelven het (gedreigde) oordeel.*

3. Bij de openbare en gemeenschappelijke Voorbereiding van het Heilig Avondmaal was het van ouds in de gemeenten van Groningen en Friesland gebruikelijk, dat door den Leeraar aan het einde der predikatie vier *Vragen* aan de lidmaten werden voorgesteld, die zij staande aanhoorden en met eene buiging beantwoorden.

De Synodale Verordening van den 11 Juli 1817 bepaalde, dat dit voortaan overal *zou* geschieden <sup>1)</sup>. Doch zij gaf eene nieuwe redactie der oude Vragen en de veranderingen <sup>2)</sup> daarin konden voor rechtzinnigen niet tot aanbeveling dienen. De verplichting om ze te gebruiken, is echter sedert 1 Febr. 1873 opgeheven, en het staat nu den Leeraren vrij om ze al of niet te gebruiken <sup>3)</sup>. Ook bij de Christelijke Gereformeerden is het aan elke gemeente vrijgelaten. Op den inhoud dezer Proefvragen, namelijk naar de oude redactie, valt niets aan te merken: want

<sup>1)</sup> Kerkel. Wetboek van Douwes en Feith (1889) p. 77.

<sup>2)</sup> Deze betreffen Gods Woord, de erfzonde en de verdiensten van Christus. Zij worden nader opgegeven door *Scholten*, *Leer der H. Kerk* I. p. 42 v.

<sup>3)</sup> Kerkel. Wetb. b. a. p. 61. Aanteek. 5 op Regl. v. d. Kerkeraden Artik. 14. 1°. En p. 69 Art. 22.



die komt overeen met den *Heidelb. Catech.* Vr. 81 en met het *Kort Begrip* Vr. 61, gelijk ook met het *Formulier van het Heilig Nachmaal*. De vier stukken, waarover de Vragen gaan, zijn voor iederen Avondmaalganger gewichtig en noodzakelijk <sup>1)</sup>, en, terwijl wij de Roomsche Oorbiecht <sup>2)</sup> voor het gebruik van het Sacrament verwerpen, kunnen wij het openbare voorstel der Proefvragen voor het Avondmaal niet onbehoorlijk achten: immers wij *doen aldaar belijdenis onzes geloofs en der Christelijke religie* (Nederl. Belijd. Art. XXXV).

---

#### § 45. Voorbereiding. Vervolg.

---

1. Uit het wezen en doel des Avondmaals volgt, hoe men zich beproeven en voorbereiden moet.

a. Wij moeten *onderzoeken*, hoe wij met *God* en onze *naasten* staan. Wij moeten stil en ernstig tot ons zelven inkeeren, ons hart op onze wegen zetten, inzonderheid hoe die sinds het laatst gehouden Avondmaal waren, ons beschouwen in den onbedriegelijken spiegel van Gods Woord; toetsen aan de *Wet* in hare *beide Tafelen* en aan het *Evangelie*. En wel als voor het aangezicht Gods, biddende. Daar is het gebed noodig; *Doorgrond mij, o God! en ken mijn hart; beproef mij en ken mijne gedachten. En zie, of bij mij een schadelijke weg zij; en*

---

<sup>1)</sup> Tot de Symbolen der Gereformeerde Kerk kunnen de Vier vragen echter niet geteld worden, vooral niet zoo als zij 1817 geredigeerd zijn. *Van Oosterzee*, Chr. Dogmatiek I. p. 42 oordeelde, van wél. Anders *Scholten*, Leer der H. K. I. p. 43. Vergel. *Eerste Hoofdstuk* § 28.

<sup>2)</sup> Zie daarover dit *Twintigste Hoofdstuk* § 6.

*leid mij op den eeuwigen weg, Ps. 139 : 23, 24. Een iegelijk moet bij zich zelven nagaan, of hij naar de kenteekenen des Evangelies een waar lid van Christus is, met blijkbare beginselen van bekeering, geloof en liefde <sup>1)</sup>. Naar Paulus' vermaning 2 Kor. 13 : 5: Onderzoekt u zelven of gij in het geloof zijt, beproeft u zelven. Of kent gij u zelven niet, dat Jezus Christus in u is? tenzij dat gij eenigszins verwerpelijk zijt.*

b. Wij moeten *belijdenis* doen voor God van onze zonden. Ieder ernstig onderzoek van ons zelven maakt ons tot schuldenaars voor den Heere en doet ons als arme zondaars uitkomen. Wij moeten onze zonden erkennen en bekennen, in het bijzonder de laatst geschiede overtredingen, met hare oorzaken en booze wortelen in het verdorven hart; moeten op het zoenoffer onzes Middelaars om vergeving smeeken en daarin aanhouden, totdat wij daarvan eenige verzekering bekomen, om daarop het zegel in het Avondmaal van den Heere te ontvangen. Dan is het: *Mijne zonde maakte ik U bekend en mijne ongerechtigheid bedekte ik niet. Ik zeide: Ik zal belijdenis van mijne overtredingen doen voor den Heere; en Gij vergaaft de ongerechtigheid mijner zonde, Ps. 32 : 5.*

c. Tot behoorlijke voorbereiding ter waardige viering des Nachtsmaals is ook bijzonder dienstig en aan te bevelen, dat men in de voorafgaande dagen Jezus' *lijden en sterven* en geheel het werk der verlossing in stille bepeinzing *overdenke* en op zijne troostrijke beloften, aan de belijders van zijnen naam gedaan, met aandacht lette. *Brakel* <sup>2)</sup>

<sup>1)</sup> Calvin. Instii. IV. 17. 40. En Commentar. op 1 Kor. 11 : 28.

<sup>2)</sup> Redel. Godsdienst. I. p. 1032 v.v. Evenals *Christ. ad Por-*

prijst dit te recht met nadruk aan en noemt het *eene verwakking van het Historisch geloof*, en het *Formulier van het Heilig Nachmaal* gaat ons daarin treffend voor. Daarbij past vooral een opmerkzaam lezen van de lijdens-geschiedenis onzes Heeren, door de Evangelisten beschreven, en inzonderheid van zijne laatste, beloftenvolle redenen tot zijne discipelen, door Johannes geboekt.

d. Tot de voorbereiding voor het Avondmaal des Heeren behoort ten slotte als doeleinde, dat wij ons oprecht aan *zijn* dienst verbinden. Het is een Verbondsmaal. Als bondgenooten moeten wij toe gaan, ter vernieuwing des Verbonds, met de keuze in het hart om den Heere te dienen, met het wélberaden en vaste voornemen om tegen alle zonde te strijden, vooral om bijzondere, heerschende zonden af te leggen en in een godzalig leven te wandelen. Dus met eene opgewekte begeerte naar heiligheid, met eene erkenning en bede als uitgedrukt is Ps. 119 : 4, 5 : *Heere, gij hebt geboden, dat men uwe bevelen zeer bewaren zal. Och, dat mijne wegen gericht wierden, om uwe inzettingen te bewaren!*

2. Uit dit alles blijkt, dat eene behoorlijke Voorbereiding niet het werk is van eenige oogenblikken, maar dat men, wanneer de viering des Avondmaals te wachten staat, zich tijdig daartoe schikken moet. Intusschen is het ook als *Brakel* <sup>1)</sup> zegt: „Het gebeurt wel, dat een godzalige, de voorbereiding tot het laatsl toe hebbende versloft, in een korten tijd zoo gevoelig kan inzinken in zijne walge-

---

*tum* (Profess. te Bern) in zijne voortreffelijke *Orationes Eucharisticae*. 1606. p. 74 sqq.

<sup>1)</sup> Redel. Godsd. I. p. 1022.

lijkheid, nietigheid en zondigheid, en zoo levendig den Heere Jezus kan aannemen en vrije genade erkennen, en zoo ernstig kan opstaan uit zijn zondigen staat, dat hij in den geloove aangaat en wel vele gevoelige vertroostingen ontvangt, zoodat hij verwonderd staat en zegt: Heb ik ook hier gezien naar dien, die mij aanziet? (Gen. 16 : 13). Daarentegen gebeurt het wel, dat een geloovige, die veel werks van de voorbereiding gemaakt heeft, duister, troebel en zwakgeloovig blijft, of, zoo hij al licht in de voorbereiding gehad heeft, dat evenwel aan de tafel eene schielijke duisternis en doodigheid op hem valt, zoodat hij, die gemoedigd opging, droevig weder naar zijne plaatse keert. Doch of dit wel gebeurt, zoo moet daarom de voorbereiding niet worden verzuimd: want het is zijn plicht, hij heeft Gods weg in te slaan, en doorgaans geeft God op ernstige voorbereiding zegen, 't zij iets dat de geloovige beoogde, 't zij iets dat hem voor dien tijd nuttiger is. De belofte zal aan hem bewaarheid worden: *Gij zult mij zoeken en vinden, wanneer gij naar mij zult vragen met uw gansche hart, Jerem. 29 : 13.*"

Men behoort *dikwijls* (1 Kor. 11 : 26) Avondmaal te houden, tot versterking, verlevendiging en oefening des geloofs en der liefde. Doch *hoe* dikwijls, zegt de Schrift niet. De behoefte moet er toe dringen. Maar om dit Sacrament niet meer dan éénmaal in 't jaar te ontvangen daartoe is het waarlijk niet ingesteld. Bij de *Roomschen* <sup>1)</sup>

---

<sup>1)</sup> *Tridentin.* Sess. XIII. De Eucharistia. Canon IX: Ieder geloovige is gehouden *jaarlijks, ten minste op Paschen* het Sacrament te ontvangen: *singulis annis, saltem in Paschate. Saltem, ten minste*, is er bijgevoegd om den schijn te vermijden als wierd

is het gebruikelijk om Paschen. Calvyn noemt dit eenen *vond des duivels* <sup>1)</sup>. De Reformator ijverde zeer voor een gedurig vieren. Daar het *dagelijks* niet kon, wilde hij dat ten minste *wekelijks*, op iederen dag des Heeren <sup>2)</sup> de Tafel wierd aangericht. Wjl dit niet ging, wilde hij het althans *maandelijks*; maar ook dit kon hij te Genève niet doorzetten, het bleef bij *viermaal* in 't jaar <sup>3)</sup>. Nederlandsche Synoden <sup>4)</sup> verklaarden zich voor *allete twee maanden*; onze oude Godgeleerden <sup>5)</sup> in 't gemeen voor gedurige

---

meer dan éénmaal jaarlijks door de Kerk veroordeeld en verboden. Intusschen *énmaal* wordt voor genoeg geoordeeld.

<sup>1)</sup> *Calvin*. Instit. IV. 17. 46: Sane haec consuetudo, quae semel quotannis communicare jubet, certissimum est Diaboli inventum.

<sup>2)</sup> *Calvin*. Instit. Lib. IV. Cap. 17. Sect. 43. Hij acht het meest betamelijk, dat de bediening des Avondmaals zeer dikwijls, ten minste om iedere week geschiede: Sic administrari (Coena) decentissime poterat, si saepissime et singulis ad minimum hebdomadibus proponeretur ecclesiae. En wederom Sect. 46: Singulis ad minimum hebdomadibus proponenda erat Christi-anorum coetui mensa Domini.

<sup>3)</sup> *Calvin* verklaart: Mihi placebant singuli menses: sed quum minime persuaderem, satius visum est, populi infirmitati ignoscere quam pertinacius contendere. Curavi tamen referri in actu publico vitiosum esse morem nostrum, ut posteris facilius esset ac liberior correctio. Zie dit bij *K. Sudhoff*, in Herzogs Real-Enc. V. S. 662. u. d. Art. *Heidelberger Katechismus*. *Olivianus*, Opsteller van de Herborner Kerkordening, was van 't zelfde gevoelen als Calvyn. Ibid.

<sup>4)</sup> Nationale Synode te Dordrecht 1578. Art. 73: Het Avondmaal zal bediend worden *alle twee maanden*, zooveel mogelijk is. Middelburg 1581, Art. 45, 's Gravenhage 1586, Art. 56, Dordrecht 1619, Art. 63, allen evenzoo.

<sup>5)</sup> *De Moor*, Commentar. in Marek (XXXI. 16) Pars V. p. 673 sq. *C. Vitranga*, Doctrina Pars VIII. Tom. I. p. 400 sqq.

viering; de Synodale Verordening van 1817 bepaalde: *vier malen* in het jaar en wel om het vierendeel jaars, hetwelk ook bij de Christelijke Gereformeerden gebruikelijk is.

4. *Calvyn* was niet tegen de toediening des Heiligen Avondmaals aan *kranken* op het ziekbed. Hij kon er niet over, dat aan geloovigen, die lang geleden hadden of wier einde nabij bleek, dit middel tot versterking des geloofs en verlevendiging der hope wierd geweigerd. Slechts wilde hij, dat huisgenooten, verwanten, vrienden en geburen er bij tegenwoordig en deelgenoten waren, opdat het karakter van gemeenschappelijk maal bewaard bleef <sup>1)</sup>).

De *Luthersche* Kerk reikt zonder bezwaar het Avondmaal aan zieken in hunne huizen, ook ten gevolge van haar begrip van het Sacrament, hetwelk zij wel niet zoo als de *Roomschen*, maar toch als een eigenlijk genademiddel beschouwt. De *Gereformeerden* <sup>2)</sup> daarentegen vonden het

<sup>1)</sup> *B. Ter Haar*, Geschied. der Kerkhervorming. II. p. 92. *Calvyns* gevoelen is met diens eigene woorden uitvoerig medegedeeld door *Mart. Vitranga* in *C. Vitranga, Doctrina, Pars VIII. Tom. I. p. 358.*

<sup>2)</sup> *De Moor*, Commentar. V. p. 660 sq. *C. Vitranga*, Doctrina P. VIII. T. I. p. 356—360. *Kling*, in *Herzogs Real-Enc. V. S. 588 f. u. d. Art. Hauscommunion. Augusti*, Handb. der Christl. Archäol. II. S. 642 zegt te veel, wanneer hij verzekert: Die Kranken-Communion ist zu allen Zeiten als die erlaubteste Art der Privat-Communion von allen Kirchen-Partheien beibehalten worden.

In *Bazel*, waar iederen Zondag in eene van de vier hoofdkerken het Avondmaal gevierd wordt, is ook de bediening aan *kranken* in gebruik sedert de tijden der Hervorming. *Herzog*, in de *Real-Enc. XIV. S. 127 u. d. Art. Schweiz.*

over 't algemeen bedenkelijk en, niettegenstaande Calvyns aanbeveling, kwam het bij hen niet veel in gebruik. De *Nederl. Belydenis des Geloofs* Art. XXXV zegt: *Wij ontvangen het Heilig Sacrament in de verzamelingen des volks Gods.*

5. Aangaande de uitwendige gebruiken bij het Avondmaal handhaafde Calvyn de vrijheid der gemeenten, mits slechts alle bijgeloovige, Roomsche manieren wierden geweerd en men zich gehoorzaam hield aan Gods Woord <sup>1)</sup>. Aldus ook de Dordsche Kerkordening van 1619, Art. 62: *Een ieder Kerk zal zulke manier van bediening des Avondmaals houden, als zij oordeelt tot de meeste stichting te dienen. Welverstaande nochtans dat de uitwendige Ceremoniën, in Gods Woord voorgeschreven, niet veranderd, en alle superstitie vermeden worde.*

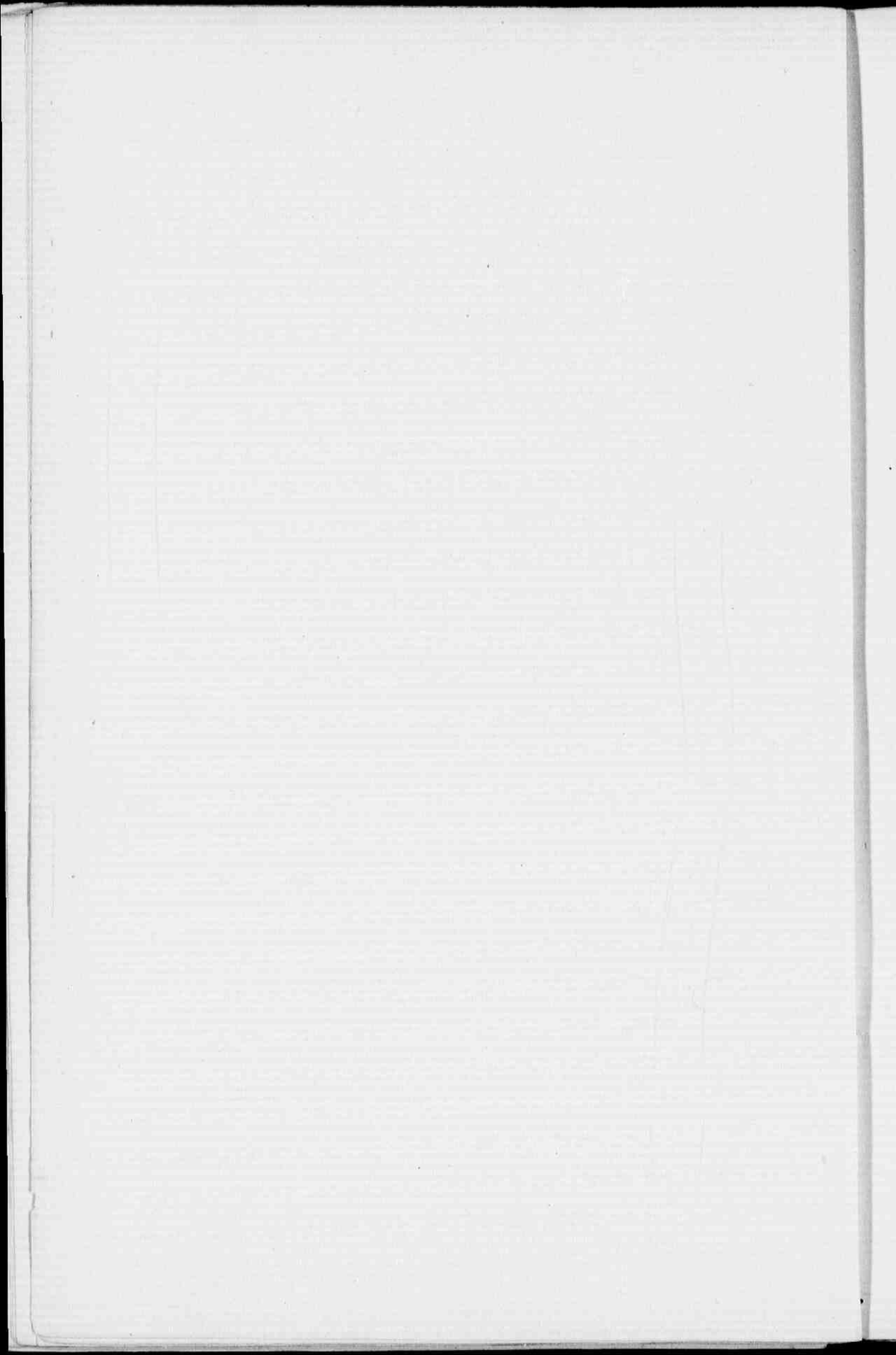
De Synode te Wesel 1568 Cap. VI. Art. 15 oordeelde, *dat men het Nachmaal mag gebruiken staande of zittende.* De Nationale Synode te Dordrecht 1578, Art. 69 achtte *middelmatig in de bediening des Nachmaals te staan of te zitten*; maar het knielen nam zij uit om der supstitie en des perikels wille van het brood aan te bidden. Overigens *zullen de Gemeenten die wijze gebruiken, die een iegelijk allenbekwaamst zal denken te wezen.* (De Provinciale Synode te Dordrecht 1574, Art. 76 verklaarde: *Wij achten dat het staan in 't houden des Nachmaals des Heeren het voegelijkste is*). Doch het aanzitten aan eene tafel, bij de

<sup>1)</sup> Calvin. Instit. IV. 17. 43. Van de verschillende gewoonten der Roomschen, Lutherschen, Gereformeerden, Doopsgezinden, Herrnhuters enz. geeft een leerzaam verslag Mensinga in de Jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie van Van Oosterzee VII (1849) p. 730 v.v.



Gereformeerden thans nagenoeg in algemeen gebruik, is ongetwijfeld het meest verkieslijk, als zijnde het minst storend, voor de stille aandacht bevorderlijk, voor ouden en zwakken noodig, en overeenkomende met het eerste Avondmaal en met den aard der plechtigheid: een rustige maaltijd met aanzittende gasten. Overigens geldt ook hier het gebod: *Laat alle dingen eerlijk en met orde geschieden* (1 Kor. 14 : 40).

---



---

## EENENTWINTIGSTE HOOFDSTUK.

### DE LAATSTE DINGEN. (ESCHATOLOGIE).

---

#### § 1. De Dood.

De Geloofsleer sluit voegzaam met de de Eschatologie, de leer van de Laatste Dingen. De Eschatologie handelt van het toekomende en is dus naar haren aard profetisch. Geheel de Geloofsleer heeft wel betrekking op de toekomst, evenzeer als op het verledene en het tegenwoordige. Want hare wortelen liggen in het verleden, in hetgene God voor dezen gedaan en gesproken heeft; zij dient voor het tegenwoordige, waar zij beoefend en beleefd wordt en hare vrucht draagt; en alles stelt zij in verband met de toekomst als doel, zij heeft eene teleologische strekking, zij wijst heen naar de laatste doeleinden bij al wat zij leert van Gods woorden en werken.

Maar de Eschatologie bepaalt zich afzonderlijk bij de toekomst: bij de Laatste dingen <sup>1)</sup>. Dat zijn die gebeur-

---

<sup>1)</sup> τὰ ἔσχατα, naar Sirach 7 : 38: *In al uw doen gedenk aan*

tenissen en toestanden door Gods beschikking, die er voor den mensch, voor Kerk en wereld nog te wachten staan en die de eindvervulling zijn van het alomvattend raadsbesluit Gods.

De Eschatologie behelst dus profetische leerstukken. Bij de voorstelling en ontwikkeling van deze houdt de rechtzinnige Kerk zich getrouw en eenvoudig aan Gods Woord, evenals bij ieder ander deel der Geloofsleer. Aan de verbeelding mag geen vrije teugel worden gelaten <sup>1)</sup> in de schildering van de tooneelen der toekomst; eigendunkelijke ideeën en bespiegelingen over dingen, die ons te hoog en te wonderlijk zijn en waar wij niet bij kunnen, bieden geen grond voor de verwachtingen des geloof. Hier geldt alleen wat bewijsbaar en ontegenzegglijk leer der Heilige Schrift is.

De Laatste dingen zijn: de lichamelijke dood, het laatste van dit leven; de staat der aflijvige zielen; de opstanding;

---

*uw uiterste. Novissima, ultima. Van daar de naam Eschatologie. Vergel. Kling in Herzogs Real-Enc. IV. S. 154 ff. u. d. Art. Eschatologie.*

<sup>1)</sup> Hiervoor waarschuwt ook *Schleiermacher*, *Der Christl. Glaube* § 859. 3te Ausg. S. 483, waar hij vooropstelt, *dass bei etwanigen neuen Gestaltungen dieser Lehren* (dieser prophetischen Lehrstücke) *die Fantasie — der doch alles anheim fällt, was unserem dermaligen Erfahrungskreise fremd als Gegenstand einer möglichen künftigen (Erfahrung) aufgestellt wird — um eine christliche zu bleiben sich unter den Schutz der Auslegungskunst stellen müsse, und nur den von dieser dargebotenen Stoff zu verarbeiten habe, ohne sich einem Spiel der Willkühr oder vermeintlichen neuen Offenbarungen zu überlassen.* Hadde echter de scherpe dialecticus er maar niet zooveel uitgelegd!

het laatste oordeel; voleinding der wereld; de tweede dood en het eeuwige leven.

---

1. De dood is het *einde* van dit aardsche leven. Voor ieder mensch, voor het gansche geslacht van Adam. Allen moeten de doodsvalei in, 't is de weg der gansche aarde (Joz. 23 : 14). Alleen Henoeh en Elias zijn naar Gods vrijmacht en wijsheid door Hem in den hemel opgenomen zonder den dood te zien. En zoovelen er bij Jezus' wederkomst nog leven, zullen wel *niet ontslapen*, maar toch eene *verandering* in het lichaam ondergaan (1 Kor. 15 : 51), die als een sterven en opstaan tegelijk zal zijn, eene schielijke *ontkleeding* en *overkleeding*, eene snelle omzetting van sterfelijk in onsterfelijk, *opdat het sterfelijke van het leven verslonden worde* (2 Kor. 5 : 4). En zoo iets is gewisselijk ook bij Henoeh en Elias onder hun opvaren omgegaan. Doch zonder dat bij hen de ziel van het lichaam werd gescheiden, en in dezen zin zagen zij den dood niet: want de tijdelijke dood is eene scheiding der ziel van het lichaam.

Deze is niet te ontgaan. *Wat man leeft er, die den dood niet zien zal? die zijne ziel zal bevrijden van het geweld des grafs?* (Ps. 89 : 49). Hoe groot verschil er ook zij in de omstandigheden, in tijd en wijze van sterven, naar het raadsbesluit Gods en door de schikking zijner Voorzienigheid<sup>1)</sup>, toch hebben allen het sterven met elkander gemeen. Dit behoeft geen bewijs, de dagelijksche ervaring leert het en niemand ontkent het; maar wel is

---

<sup>1)</sup> Zie Zevende Hoofdstuk § 9 en 10.

het noodig het indachtig te maken. *Memento mori*, gedenk te sterven!

2. De dood is een gevolg van de zonde, is eene straf. Dit wordt ontkend door Pelagianen, Socinianen, Remonstranten, Rationalisten en Modernen, volgens wie de sterfelijkheid tot het wezen des lichaams behoort en de natuurlijke (physische) dood eene noodzakelijke wet is voor de menschelijke creatuur, ook wanneer zij zonder zonde ware. Waaruit dan zou volgen, dat de dood van kleine kinderen, die immers geen dadelijke zonden hebben, niet ten bewijze strekte van de erfzonde, en dat Christus den dood niet als straf voor onze zonden onderging <sup>1)</sup>. Naar de Socinianen inzonderheid is door de zonde niet eerst de dood over den mensch, maar alleen de bitterheid in den dood gebracht <sup>2)</sup>.

Lijden getuigt van schuld, veronderstelt dat er gezondigd is. De zonde is de oorzaak van alle leed. Waar geheel geen zonde is maar volkomen reinheid, daar kan geen dood, geen lijden zijn. De rechtvaardigheid Gods kan dit onmogelijk toelaten. Een zondeloze kan niet lijden, tenzij door vrijwillige overneming. Jezus' zondeloosheid is dan ook een bewijs van zijnen borgtocht, zijne plaatsbekleding <sup>3)</sup>.

<sup>1)</sup> Hiervan is nader gehandeld bij den Staat der Rechtheid, *Achtste Hoofdstuk* § 9. Vergel. P. Van Mastricht, *Godgel.* II. p. 109 v.v.

<sup>2)</sup> *Negende Hoofdstuk* § 28. Evenals de Socinianen leert Prof. Biedermann, *Christl. Dogmatik* § 675: Sterblichkeit gehört zum Wesen des Leibes; daher könnte nur die subjective Empfindung derselben als eines Strafübels, so wie die im Weltlauf natürliche Mehrung der Uebel durch die Sünde, als göttliche Straffolge der Sünde bezeichnet werden.

<sup>3)</sup> *Twaalfde Hoofdstuk* § 19. *Fronmüller* in *Herzogs Real-Enc.*

De dood is als straf op de zonde gedreigd <sup>1)</sup>, En alle menschen zijn door het rechtvaardig vonnis van God aan den dood onderworpen, omdat allen in Adam gezondigd hebben. De algemeenheid des doods heeft haren grond in de algemeene zonde <sup>2)</sup>.

*Nederl. Belijdenis des Gel. Art. XIV: De mensch heeft zichzelf willens der zonde onderworpen, en overzulks den dood en der vervloeking, de oore biedende den woorden des duivels. Want het gebod des levens, dat hij ontvangen had, heeft hij overtreden, en heeft zich van God, die zijn ware leven was, door de zonde afgescheiden; hebbende zijne geheele natuur verdorven: waardoor hij zich schuldig gemaakt heeft des lichamelijken en geestelijken doods. Afgescheurd van de fontein des lichts en levens, was nu de mensch aan duisternis en dood vervallen, en genade alleen kon de breuk herstellen en onverbreekbare gemeenschap met de levensbron verleen. Rom. 6: 23: De bezolding (soldy, loon, vergelding, straf) der zonde is de dood, maar de genadegifte Gods is het eeuwige leven door Jezus Christus onzen Heere.*

3. Door deze genadegifte verandert de straf van een vertoornd Rechter in eene heilzame kastijding van een lievend Vader, de vloek in eene weldaad. Voor de goddeloozen, voor die niet in Christus zijn, is de dood in volle kracht eene straf, een vloek, wegstooting in den eeuwigen dood. Voor degenen, voor wie en in wie Christus het

---

XVI. S. 185 f. u. d. Art. *Tod.* Zie vooral *Achtste Hoofdstuk* § 9 bij het Beeld Gods: Onsterfelijkheid, en in welken zin.

<sup>1)</sup> *Achtste Hoofdstuk* § 11.

<sup>2)</sup> *Negende Hoofdstuk* § 17. (Rom. 5: 12).



leven is geworden, is de lichamelijke dood en alle tijdelijk lijden geen eigenlijk gezegde straf meer, maar een zegen, verbreking van alle verband met de zonde en met zondige toestanden, einde van alle lijden en strijden, verplaatsing uit de vreemdelingschap naar het Vaderhuis, overgang in zalige rust, vreugde, heerlijkheid. Paulus kon zeggen: *Het leven is mij Christus* (blijf ik nog in het leven, ik zal het besteden ter eere en ten dienste van Christus), *en het sterven is [mij] gewin* <sup>1)</sup> (word ik gedood, dat zal mij geen schade, maar groot gewin toebrengen, alzoo ik voor de aarde den hemel en voor dit ellendig leven een gelukkig eeuwig leven zal gewinnen. (*Kantteek.*).

Dat is wat anders dan bij de Heidenen het verlangen van velen naar den dood en de neiging tot zelfmoord, als uiterst en onfeilbaar heelmiddel tegen de ellenden des aardsehen levens <sup>2)</sup>, daar zij den troost der overgiving en

<sup>1)</sup> Ἐμοὶ γὰρ τὸ ζῆν Χριστός, καὶ τὸ ἀποθνεῖν κέρδος. Onze Staten-Overzetteren hebben recht vertaald. *Calvyn* en anderen nemen *Christus* voor beide zinsneden als subject: *Want Christus is mijn* (of *mij tot*) *gewin in het leven en in het sterven*, »Christus hebbende, is mij beide goed." Men neemt dan τὸ ζῆν en τὸ ἀποθνεῖν voor πρὸς of κατὰ τὸ ζῆν en ἀποθνεῖν, tegen het taaleigen. Overigens blijft het waarheid wat *Calvyn* aanteekent: *Christus alleen maakt ons in dood en leven zalig. Is Christus met ons, Hij zal ons leven zoowel als onzen dood zegenen, zoodat beide voor ons gelukkig en gewenscht zijn.* Dat kende geen Wijze onder de Heidenen.

<sup>2)</sup> *Euripides*, *Heracl.* 596: τὸ γὰρ θνεῖν κακὸν μέγιστον Φάριμνον νομίζεται. *Nägelsbach*, *Homer. Theol.* 2te Aufl. S. 376. *Nachhomer. Theol.* S. 392 f. Vergel. ook *Eerste Hoofdstuk* van dit Leesboek § 19. (*Stoïcijnen*).

*Epicurus*, en naar hem *Lucretius*, ijvert zeer tegen de vrees voor den dood, als waardoor de mensch zich zelven alle levens-

berusting in den wil eens genadigen en wijzen Gods niet kenden, zoomin als de ontzaglijkheid des doods voor zondaren.

Die deel aan Christus hebben, overkomt de dood oock, 't is zeker, ter oorzaak van de zonde: *Indien Christus in ulieden is, zoo is wel het lichaam dood* (aan den dood toegewezen en onderworpen) *om der zonde wil*, Rom. 8 : 10; maar niet meer als bewijs dat God nog op hen vertoornd is, niet als moesten of konden zij daardoor zelve nog voor hunne zonden voldoen, niet als straf, want Christus heeft de straf van hunne zonden volledig gedragen en, een vloek voor hen geworden, heeft Hij hen van allen vloek verlost.

4. Maar allen sterven toch? Hieruit hebben Sociniaansgezinden eene booze gevolgtrekking gemaakt zoowel aangaande den dood als de voldoening. Zij zeggen: Christus heeft al de gevolgen der zonde weggenomen, hare werkingen gekeerd; maar den dood heeft Hij niet weggedaan: dies was de dood niet een gevolg van de *zonde* maar van de *natuur* der menschen, en Christus' dood was geen plaatsbeksleedend straflijden, maar geschiedde tot andere weldadige doeleinden. Maar de Schrift leert dat de mensch eerst *na* zijne schepping om zijne *ongehoorzaamheid* aan den dood is onderworpen<sup>1)</sup> en al ons gevoel schreeuwt het ook uit

---

genot bederft en vergalt. Om de vrees weg te nemen, kan hij echter alleen den troostlozen troost des niet-zijns bieden. Wat de volken van de kwalen der boozen in de onderwereld schilderen, verstaat hij zinnebeeldig, maar 't heeft alleen in dit leven plaats: *in vita sunt omnia nobis*. Dr. J. Woltjer, *Lucretii Philosophia* 168 sqq.

<sup>1)</sup> Zie *Achtste Hoofdstuk* § 9. § 11. *Negende Hoofdstuk* § 11.

dat de dood voor ons menschen iets onnatuurlijks is <sup>1)</sup>; en dat Christus den dood plaatsbekleedender wijze, borgtochtelijk, ter genoegdoening aan Gods gerechtigheid onderging, lijdt naar den Woorde Gods geen tegenspraak, zooals voorheen is aangetoond <sup>2)</sup>).

5. Het is tot staving van de plaatsbekleedende genoegdoening, dat de Heidelbergsche Catechismus de 42ste Vraag opwerpt: *Zoo dan Christus voor ons gestorven is, hoe komt het dat wij ook moeten sterven?* Immers, in wier plaats de Borg den dood heeft ondergaan en hunne schuld werkelijk afgedragen, die zijn rechtens zelven vrij van sterven: dies was Christus' dood geen plaatsbekleedende voldoening. Deze gevolgtrekking slaat de Catechismus af.

Zeker is het, voor wier zonden genoeg gedaan is, die behooren niet te sterven, te weten om zelven door den dood voor hunne zonden genoeg te doen. Maar hiertoe sterven wij niet, om voor onze zonden genoeg te doen; hoe zou dit kunnen, te meer daar bij den geheiligde ook het doodslijden zelf niet zonder zonde toegaat? Integendeel om gansch andere redenen <sup>3)</sup>. Onze Catechismus zegt het bondig en afdoende: *Onze dood is geene betaling voor onze zonden, maar alleen eene afsterving der zonden en een doorgang tot het eeuwige leven.*

De afsterving der zonden vangt aan in de bekeering; wordt voortgezet in de heiligmaking; voltooid in den dood,

<sup>1)</sup> Delitzsch, Bibl. Psychologie 2te Aufl. S. 126.

<sup>2)</sup> *Twaalfde Hoofdstuk* § 17. 18. 19.

<sup>3)</sup> Ursinus, Schatboek, op den Heidelb. Catech. Vr. 42. I. p. 390. Pictet, Godgeleerdh. II. p. 264 vv. Brakel, Red. Godsd. II. p. 715.

de aflegging des lichaams, de ontheffing aan alle zondige invloeden.

a. God kon, die Hij in Christus rechtvaardigt, ook aanstonds met eenmaal volkomen heilig maken. Maar dat doet Hij niet <sup>1)</sup>; zij zouden dan ook in deze wereld niet kunnen verkeeren.

Hij kon hen onmiddellijk verheerlijken en zonder dood lichamelijk ten hemel nemen, gelijk Henoeh en Elias; het zou tegen zijne rechtvaardigheid niet strijden, aan welke immers door Christus' dood volkomen is genoeggedaan. Ja naar zijne gerechtigheid zou Hij hen van alle lijden kunnen verschoonen. Maar zulk eene openbare onderscheiding van zijne kinderen hier alreede heeft onze goede en alwijze God niet gemaakt, om hen zelve en om der anderen wil. Wat zou 't zijn? Ieder lijdende en stervende werd daardoor dan hier reeds voor alle wereld als doemeling ten toon gesteld, ondragelijk voor vriend en maag, eene openbaarmaking, die voor den oordeelsdag is opbewaard en daar alleen voegt.

Vromen en onvromen, beiden doet God lijden en sterven. Ja, genen vaak zwaarder en bitterder dan dezen; maar hoe bitter ook, hun is 't medicijn, 't werkt ten goede mede, 't is ter heerlijkheid Gods, opdat de Zoon Gods daardoor verheerlijkt worde (Joh. 11 : 4). In het lijden en bij het aankomen des doods wordt de vrucht der zonde het gevoeligst gesmaakt, maar ook de kracht der genade en verlossing het aandoenlijkst ondervonden; men leert er meer en dieper door verstaan het ontzaglijk lijden des

---

<sup>1)</sup> Vergel. het *Zestiende Hoofdstuk*, Heiligmaking, inzonderheid § 7 en 8.

Zoons Gods voor zijn volk ; voorts gelijk de drukking der melk boter voortbrengt (Spr. 30 : 33), brengt de druk en persing der nooden wel een verborgen leven ten voorschijn, en menig ziek- en sterfbed wordt een Godverheerlijkend tooneel van lijdzaamheid, onderwerping en blijmoedige hope door de kracht des geloofs, dat alle bergen van bezwaar verzet. Zulks wierde hier niet gezien, zoo de kinderen Gods niet leden, niet stierven.

b. De dood van Gods kinderen is *α. eene afsterving der zonden*, met wier overblijfselen zij hun leven lang te strijden hebben, hetwelk dadelijk met de aflegging des lichaams eindigt. Niet alsof de zonde alleen in het lichaam zat en daarin haren grond en hare wortelen had en alleen in zinnelijkheid bestond <sup>1)</sup>, zoodat met het lichaam vanzelf ook de zonde wegviel. De zonde wortelt in den geest der menschen, in de redelijke, bewuste, denkende, willende ziel. Vandaar uitgaande breidt zij zich over geheel den mensch uit. Zij maakt het lichaam, het huis en werktuig der ziel, voor zich dienstbaar. Door het lichaam, door de vijf poorten der zinnen staat de ziel in verband en in wederzijdsche werkingen en invloeden met en van de wereld die in het booze ligt. Door den dood wordt dit verband ten eenenmale afgesneden, en terwijl de ziel zelve door Gods Geest beademd en gezuiverd wordt, houdt met de verwijdering van het lichaam alle verderfelijke invloed van buiten voor haar op. Het lichaam, door de zonde besmet en bedorven, wordt tot stof verbrijzeld, gelijk eertijds in Israël de melaatsche huizen werden gesloopt (Lev. 14 : 45) ; doch om eenmaal wederom te worden

---

<sup>1)</sup> *Negende Hoofdstuk § 9.*

opgebouwd, rein en heerlijk, gepast voor den zaligen geest.

β. De dood is voor Gods kinderen *een doorgang tot het eeuwige leven*. Een doorgang slechts. Niet om er in te blijven. Voor de goddeloozen begint met het sterven des lichaams de dood eerst recht in volle kracht en ontzaglijkheid; dat is de tweede, de eeuwige dood, de rampzaligheid. Daarvan is de geloovige verlost, over dezen heeft de tweede dood geene macht (Openb. 20 : 6) : er is geene verdoemenis voor degenen die in Christus Jezus zijn (Rom. 8 : 1). Door Christus' dood is voor hen de dood gedood, van de doodende, verdervende kracht ontdaan. De dood is voor hen geen dood meer, maar eene poort des levens, is eene ontbinding, eene vrijmaking des geestelijken levens dat tot daartoe gebonden was, dus geen afbreking van het ware leven dat eigenlijk alleen leven heeten mag, maar eindiging van een leven dat in zijn wezen niets is dan een gestadige dood. Naar Christus' woord Joh. 11 : 25 : *Ik ben de opstanding en het leven ; die in Mij gelooft* (heeft een leven, hetwelk de dood niet dooden kan, hij) *zal leven* (niet slechts *herleven*, opstaan, maar voortleven, zonder afbreking of stremming), *al ware hij ook gestorven* (ook wanneer hij (lichamelijk) zal gestorven zijn). 26. *En een iegelijk die leeft en in mij gelooft* (die door het geloof tot een nieuw leven is opgestaan) *zal niet sterven in der eeuwigheid* (zal van den dood niet beschadigd worden, want dat leven is het beginsel van het eeuwige, is onvergankelijk, hetwelk de lichamelijke dood niet verwoesten of stuiten maar slechts bevorderen en verhoogen kan). *Gelooft gij dat, Martha ?*

---

### § 2. Onsterfelijkheid der ziel.

---

Met den dood houdt de mensch niet op te bestaan. Door Gods wil en werking is de ziel *onsterfelijk*, en zoo blijft ieder mensch eeuwig voortbestaan als *dezelfde persoon* met bewustheid, geheugen en gevoel van vreugde of smart.

De *Tweede Zwitserse Belijdenis* <sup>1)</sup> verklaart kort en bepaald het Gereformeerd gevoelen : *Wij zeggen, de mensch bestaat uit twee en wel verschillende deelen, in één persoon, uit eene onsterfelijke ziel, die namelijk gescheiden van het lichaam noch slaapt noch vergaat, en een sterfelijk lichaam, hetwelk nochtans in het laatste oordeel van de dooden zal worden opgewekt, ten einde de gansche mensch vandaar af hetzij in het leven (de zaligheid) of in den dood (de rampzaligheid) eeuwig blijve.*

Dit is het ware, schriftuurlijke, Christelijke begrip van 's menschen onsterfelijkheid, namelijk onsterfelijkheid der ziel onder vooruitzicht van de herleving des lichaams en zijne hereeniging met de ziel. Hierdoor onderscheidt zich het rechte, Christelijke begrip van al de nevelachtige ideeën buiten het licht der Openbaring.

Het is den mensch natuurlijk zijne voortduring, hoedanig dan ook, te onderstellen; de algemeenheid dezer onderstelling bij schier alle volken betuigt dit. Zijn er die er voor uitkomen te gelooven dat met den dood alles is afgedaan, wij mogen daarvan met den ouden Apologeet

---

<sup>1)</sup> Confess. Helvet. II. ca. VII. ed. 1566 fol. 7<sup>b</sup>. De Confessie voegt er bij: *Damnamos omnes, qui irrident aut subtilibus disputationibus in dubium vocant immortalitatem animarum aut animam dicunt dormire aut partem esse Dei.*



*Minutius Felix* zeggen: dat is *meer* een *wenschen* dan een dadelijk *gelooven* dat zij na den dood niets meer zijn zullen <sup>1)</sup>: zij wenschen het niet-zijn, uit vrees voor verdiende straf, maar zijn toch van hunne zaak niet zeker, evenals die zeggen dat er geen God is.

De meest besliste bestrijders van de onsterfelijkheid der ziel zijn te allen tijde de *Materialisten* <sup>2)</sup>, Philosophen, die de materie, de stof, als het grondbeginsel van al wat is beschouwen en dienvolgens iedere zelfstandigheid en eederheid des geestes loochenen. Zij behooren tot de *Naturalisten*, wier grondstelling is: Alles is Natuur; doch van dezen zijn zij de uitersten. En het zijn *Sensualisten*, voor zoover zij de zinnen voor de eenige bron onzer kennis houden. Hoofdman der Materialisten is Epicurus (omtrent 300 v. C.), wiens systeem reeds in het wezenlijke de volkomene uitdrukking en het voorbeeld is van alle later Materialisme, ook der nieuwere tijden.

Ten tijde van Christus' verschijning in de wereld waren onder de Joden de *Sadduceën* vertegenwoordigers van het Materialisme: zij loochenden de opstanding en in 't gemeen het bestaan van geesten, dus ook de onsterfelijkheid der ziel, terwijl de *Farizeën* beide beleden (Hand. 23 : 8). De *Esseners* namen onsterfelijkheid aan, doch geene opstanding.

<sup>1)</sup> *Min. Felix* (1ste helft der 3de eeuw), Octavius Cap. 34 : Nec ignoro plerosque conscientia meritorum, nihil se esse post mortem, *magis* optare quam credere.

<sup>2)</sup> *F. Fabri* in Herzogs Real-Enc. IX. S. 152 ff. u. d. Art. *Materialismus*. Vergel. *Eerste Hoofdstuk* van dit Leesboek § 19.

Hoe *Lucretius*, Epicurus volgende, de onsterfelijkheid der ziel bestrijdt, toont Dr. *J. Woltjer*, *Lucretii Philosophia*. Gron. 1877. p. 71 sqq. De ziel vervliegt *ceu fumus in altis aeris auris*.

Gravemeijer, Geref. Gel. leer. III.

Het stelsel der ontkenning is gedurig vernieuwd. Het is voortbrengsel van het verstand des vleesch en welkom bij den dienst der zinnen. In de 18de eeuw trad het Materialisme stelselmatig ontwikkeld op in Engeland (grondlegger John Locke † 1704) en in Frankrijk (Encyclopaedisten. Het verst gingen de geneesheer *La Mettrie* † 1751 en Baron *Holbach* † 1789: Alles stof). De moderne Philosophie, de grondbeginselen van *Hegel* volgende, voltooide, met behulp der Natuurkunde, het gebouw des ongeloofs (bijzonder door *J. Moleschott*).

*De ziel des menschen is onsterfelijk. God kon haar wel vernietigen als Hij wilde, maar God heeft eene eeuwige ordinantie gesteld, dat Hij het niet doen zal: zij kan door geen schepsel vernietigd worden, zij kan ook niet door een inwendig beginsel van zelf vergaan: want zij is een geest. Zoo is zij dan eeuwig. Dien indruk heeft de mensch onuitwisschelijk in zich zelven. Dit zegt God uitdrukkelijk en onwedersprekelijk in zijn Woord, zoo van de zielen der godzaligen als van de zielen der goddeloozen. Aldus kort en goed onze Brakel<sup>1)</sup>.*

---

<sup>1)</sup> Red. Gods d. I. Cap. X. 21. Thans hoort men ook van theologen andere taal, waarover zich met reden beklagt Dr. *G. H. Lamers*, Nieuwe Bijdragen. Vde Deel. 6e stuk. 1889: De Christelijke Zedeleer enz. pag. 61, waar hij zegt: *Het schijnt mij een zeer veeg teeken voor de theologie van sommigen ook in ons vaderland — dat zij in hun stelsel geen plaats meer hebben voor het vast geloof aan de onsterfelijkheid. Ik wenschte wel dat men ophield ten minste in den kring der theologen te luisteren naar stemmen als van Büchner: »Ein Zustand ewiger, durch nichts getrübtter Seligkeit und ewiger Anbetung Gottes, wie ihn der fromme christliche Glaube verlangt oder annimmt, wäre für ein fühlendes und denkendes Wesen kaum für einige Wochen,*

God kon, wanneer Hij wilde, de ziel des menschen vernietigen, evenals Hij de dierenzielen doet ophouden te bestaan. De ziel des menschen heeft geene van haren Schepper onafhankelijke onsterfelijkheid. Zij is doordat Hij haar heeft doen zijn; zij blijft door dat Hij haar doet blijven. God is het *die alleen onsterfelijkheid heeft*, 1 Tim. 6 : 16. Hij alleen is van zich zelven, naar zijne natuur, naar zijn Wezen onsterfelijk; de zielen der menschen en ook de hoogere geesten, de Engelen zijn het door zijne kracht en onderhouding <sup>1)</sup>. Onttrok Hij deze, zielen en Engelen zouden oogenblikkelijk in niet verdwijnen. *Want in Hem leven wij en bewegen we ons en zijn wij*, Hand. 17 : 28. De ziel, die inderdaad onsterfelijk is, is dat niet door haren aard, maar door Gods wil en werking; uit haren aard is zij, wijl geschapen, vergankelijk. Dat hebben de oudste Kerkleeraren tegen de philosopheerende Heidenen met nadruk geleerd <sup>2)</sup>.

---

geschweige denn für eine Ewigkeit zu ertragen." Of ook: »Kein Beitrag zum Leben der Menschheit, mag er an sich noch so grosz oder noch so klein sein, kann wieder verloren gehen, und dieses ist die wahre Unsterblichkeit, im Vergleich mit welcher die von so vielen geträumte individuelle Fortdauer als ein nichtiges Spiel der Phantasie erscheint."

<sup>1)</sup> Vergel. *Zevende Hoofdstuk* § 3. (Onderhouding).

<sup>2)</sup> Zoo *Justinus Martyr* († 165 n. C.), wiens denkbeelden met instemming voorstelt en ontwikkelt *Bilderdijk*, Van de Onsterfelijkheid der Ziel. In de Nieuwe Mengelingen Ie Deel, 2de dr. p. 231 v.v. Van hetzelfde gevoelen is *Calvyn*, Commentar. in 1 Tim. 6 : 16. *Schröder*, Das erste Buch Mose. S. 35. *Fr. Delitzsch*, Bibl. Psychol. S. 404. Vergel. ook *De Moor*, Commentar. Pars. II. 1067. *Nitzsch*, System. S. 400.

De rationeele *Bewijzen voor de onsterfelijkheid der Ziel* worden onvoldoende bevonden, deels wijl zij uitgaan van twijfelachtige

Intusschen men houdt aan: De ziel is onstoffelijk, is een geest, eenvoudig, onsamengesteld wezen. De dood is eene oplossing, ontbinding van het samengestelde. Wat onstoffelijk is, is onontbindbaar, omdat het onsamengesteld is. Derhalve is de ziel onsterfelijk.

Maar aldus bewijst men te veel. Want ging dit door, dan moest ook de ziel van het dier, van klein en groot, van bij zoowel als van olifant, onsterfelijk zijn. Alleen dit ligt er in waarheid in, dat voor de ziel aan geen soort van lichamelijken dood, aan geen vergaan door ontbinding

---

vooronderstellingen (premissen), deels wyl zij het niet tot een persoonlijk, zelfbewust voortbestaan brengen.

De voornaamste zijn: het *metaphysische*, nader *ontologisch* bewijs, uit de onstoffelijkheid (immaterialiteit) der ziel; het *teleologische*, uit den aanleg des menschen voor een hooger bestaan en uit de noodzakelijkheid van zijne ontwikkeling; in verband hiermede het *theologische*, uit *Gods* wijsheid, goedheid en rechtvaardigheid; het *moreele*, zedelijke (argumentum ethonomicum), uit de volstrekt gebiedende zedenwet en de evenzoo onuitwisbare begeerte naar levensgeluk (wellevens hier in conflict met welzijn); ondersteund door het *historische* bewijs (consensus gentium), en het phantastische *kosmologische*: verhuizing naar de sterren, tot al hooger volmaaktheid.

De gangbare *Bewijzen voor de onsterfelijkheid der ziel* zijn bijzonder bevattelijk voorgesteld door Dr. K. G. Bretschneider, Handb. der Dogmatik II. Bd. 3te Aufl. S. 369 ff. J. I. Doedes, Leer van God 1871. pag. 99 v.v. Van Oosterzee, Christl. Dogm. 2de dr. Iste Deel. p. 503 v.v. Beknopt Hase, Hutter. rediv. § 129. 3te Aufl. S. 339 f. Voorts H. Ulrici, in Herzogs Real-Enc. XXI. S. 401 ff. u. d. Art. *Unsterblichkeit*. Onder anderen zegt deze S. 406: *Aus der Wissenschaft des menschlichen Leibes ergibt sich, dass die Seele nicht eine blosse Funktion des Gehirns, sondern ein besonderes Centrum besonderer Kräfte und damit als ein eigenthümliches, von Leibe unterschiedenes Wesen anzuschen ist.*

gedacht kan worden, waardoor echter niet uitgesloten is dat zij op andere wijze konde vergaan en dat God Almachtig, waar Hij gesproken heeft: *Daar zij!* ook wederom kon spreken: *Daar zij niet!* Het onvatbaar zijn voor ontbinding sluit dus geene noodwendige voortduring in <sup>1)</sup>. Wanneer men alzoo ook alle materialistische voorstelling van de ziel verwerpt <sup>2)</sup> en haar bestaan geenszins tot het lichaam beperkt of van het lichamelijke organisme afhankelijk doet zijn, dan kan men evenwel (ontologisch) uit haar wezen alleen niet eens hare voortduring, veelmin hare eigenlijke onsterfelijkheid, voortbestaan met zelfbewustheid en gevoel <sup>3)</sup> voldingend bewijzen.

Maar wat onder al de rationeele gronden voor de

---

<sup>1)</sup> Mr. W. Bilderdijk, aangehaalde Verhandeling p. 236. Vergel. H. Utrici, in Herzogs Real-Enc. XXI. S. 401. u. d. Art: *Unsterblichkeit*.

<sup>2)</sup> Dr. Biedermann, Christl. Dogmatik § 966 maakt zelfs de aanmerking: *Die Vorstellung von der EINFACHHEIT der Seele, wie sie den Nerv des ontologischen Beweises für ihre Unsterblichkeit ausmacht, ist trotz der dabei behaupteten und gemeinten IMMATERIALITÄT der Seele vielmehr in ihrem letzten Grund eine abstract-sinnliche d. h. ABSTRACT-MATERIALISTISCHE Anschauung.*

<sup>3)</sup> Denn unter Unsterblichkeit im gewöhnlichen Sinne des Worts wird ja keineswegs jede beliebige Art und Form der Existenz, sondern nur diejenige Fortdaner der Seele verstanden, welche ihre Selbstständigkeit, ihre Individualität und den wesentlichen Inhalt ihres Bewusstseyns und Selbstbewusstseyns umfaszt und bewahrt. Ginge also das individuelle Selbstbewusstseyn mit der Trennung der Seele von ihrem Leibe unrettbar zu Grunde (wie der Vernunft-Pantheismus HEGEL'S lehrte), wäre jede Wiederherstellung desselben unmöglich, so könnte von Unsterblichkeit nicht die Rede seyn, und kein noch so allgemeines Walten der allgemeinen Vernunft kann ihr dieselbe verbürgen. Utrici, Herzogs Real-Enc. XXI. S. 404.

onsterfelijkheid der ziel het meeste gewicht heeft, is de *persoonlijkheid* des menschen, zooals vroeger te zijner plaats <sup>1)</sup> is herinnerd, waarnaar wij hier verwijzen.

De Heilige Schrift geeft geen redekunstig bewijs voor de onsterfelijkheid der ziel, maar zij onderstelt haar als eene onbetwistbare waarheid en zij betuigt haar ten krachtigste door alles wat zij, beide in het Oude en in het Nieuwe Testament, leert van zaligheid en rampzaligheid hier en namaals.

Rationalisten hebben wel in het Oude Testament aanduidingen van het tegendeel willen vinden, bijzonder in den Prediker Salomo's (waarin volgens *De Wette* Scepticisme en Epicurisme, volgens anderen droef Stoïcisme geleerd wierd), maar met geheele miskenning van doel, samenhang en geest des Boeks. Zoo Pred. 3 : 19 : — *de uitnemendheid der menschen boven de beesten is geene: want allen zijn zij ijdelheid*. De gelijkheid is: dat beiden naar den lichame sterven, en wel door het ophouden van den ademtocht. Dat Salomo hiermede geenszins den mensch over 't geheel met de beesten gelijk wil stellen, blijkt reeds uit vs. 11 van ditzelfde Hoofdstuk: God heeft hem *de eeuw in het hart gelegd* <sup>2)</sup>. En zegt hij vs. 20: Menschen

<sup>1)</sup> Zesde Hoofdstuk § 19: Het menschelijke wezen. Bij de sluitreden uit de persoonlijkheid en dus eigene bestemming des menschen in onderscheiding van alle dier, voegt dan van zelf het argumentum teleologicum en het theologicum.

<sup>2)</sup> Over Pred. 3 : 11 zie Eerste Hoofdstuk § 4. Treffend G. H. Von Schubert, Lehrb. der Menschen- und Seelenkunde. Erlang. 1838. S. 1: *Wenn auch der Mensch ganz nach Wunsche von den Gütern der der Welt gesättigt ist, wenn er Alles hat was sein Leib begehrt, so bleibt doch immer noch ein Bedürfnisz in ihm, das durch Speise und Trank und alle Vergnügungen des Leibes nicht gestillt*

en beesten, *zij gaan allen naar ééne plaats*, zoo zijn de lichamen bedoeld en de plaats waar zij komen is de aarde, blijkens hetgeen volgt: *zij zijn allen uit het stof en zij keeren allen weder tot het stof*. Even als Ps. 104 : 29.

Al wat in *Prediker* schijnbaar tegen de onsterfelijkheid voorkomt, wordt in het rechte licht gesteld door de verklaring 12 : 7: *Dat het stof wederom tot de aarde keert, als het geweest is, en de geest weder tot God keert die hem gegeven heeft*. Rationalistische uitleggers meenen dat dit wederkeeren tot God zal te kennen geven een (pantheïstisch) vervloeien der ziel <sup>1)</sup>, geheel strijdig tegen hetgeen de *Prediker* zoo nadrukkelijk en scherp van het onderscheid der rechtvaardigen en der boozen en van het gerichte Gods leert, met welks aankondiging het Boek plechtig sluit (vs. 14 <sup>2)</sup>).

*wird. Dieses Bedürfnis ist jenes, das seine Seele nach einem Etwas hat, welches mit ihr von verwandter Art, ihr angehörig ist. Denn wie das Auge eines im Dunkeln sitzenden Menschen mit all der Nahrung, die seinen Munde, mit der Ruhe, die seinen Gliedern geboten wird, noch nicht befriedigt ist, sondern über das Alles doch immerhin nach dem Lichte verlangt, für das es gemacht war: so verlangt die Seele, die von ewiger Natur ist, nach einem Ewigen, an dem sie als an ihrem eigenthümlichen Element nur allein ihre Beruhigung und Sättigung finden kann.*

<sup>1)</sup> Zoo Hitzig: *Dasz diese zu individueller Existenz losgetrennte Partikel des in der Welt ergossenen göttlichen Odems von Gott wieder an sich gezogen werde, und so mit seinem Odem, der Weltseele, sich wieder vereinige.*

<sup>2)</sup> Hengstenberg, *Der Prediger Salomo ausgelegt*. 1859, zu Pred. 3 : 19. 12 : 7. Oehler in Herzogs Real-Enc. XXI. S. 423. u. d. Art. *Unsterblichkeit, Lehre des Alten Testaments*. Derselbe, *Theologie des A. T.* I. § 78. S. 257. II. § 249. S. 321. Behoorlijke toelichting en staving der waarheid biedt ook P. Van Mastricht, *Godgel.* II. p. 85.



Het voortleven der ziel na hare scheiding van het lichaam was ook den geloovige des Ouden Testaments ontwijfelbaar. Het lag reeds noodzakelijk in het Verbond des levenden Gods, een eeuwig Verbond, dat door den dood niet kon worden afgebroken. Sprak de Heer tot Mozes Exod. 3 : 6 : *Ik ben de God uws vaders, de God Abrahams, de God Izaäks en de God Jakobs*, zoo was dit meteen een getuigenis, dat Abraham, Izaäk en Jakob, schoon zij naar den lichame lang gestorven waren, toch leefden : want *God is niet een God van dooden maar van levenden*, gelijk Christus verklaart Matth. 22 : 32. Lichamelijk leefden zij niet meer, derhalve naar hunne ziel.

Die in Christus gelooft, *heeft het eeuwige leven* en komt niet in *de verdoemenis*, maar *is uit den dood overgegaan in het leven* (Joh. 5 : 24). Hij blijft voortleven, al sterft hij (Joh. 11 : 25). *Zalig zijn de dooden die in den Heere sterven, van nu aan*, zoo haast zij sterven (Openb. 14 : 13). Van het vleesch onthonden, zijn zij *met Christus* (Fil. 1 : 23). De Christen gelooft en belijdt dat zijne *ziel na dit leven van stonden aan tot Christus, haar Hoofd, zal opgenomen worden* (Heidelb. Catech. Vr. 57).

Dat de ziel onsterfelijk is, heeft de Heiland, de getrouwe Getuige, nadrukkelijk uitgesproken Matth. 10 : 28 : *Vreest u niet voor degenen die het lichaam dooden, en de ziel niet kunnen dooden ; maar vreest veel meer Hem die beide ziel en lichaam kan verderven in de hel, (die, nadat Hij gedood heeft, [ook] macht heeft in de hel te werpen, Luc. 12 : 5 <sup>1</sup>) ; eerst de ziel, die dus bestaan blijft, na de opstanding ook het lichaam.*

<sup>1</sup>) Zie hierover *Zesde Hoofdstuk* § 19. Vergel. Nitzsch, System. § 219. S. 401.

En dat de ziel, van het lichaam gescheiden, bewustheid en gevoel heeft, leert de Heere Jezus overtuigend in het tafereel van den rijken man in de hel. Sterker kon hij het voortbestaan der dooden in hunne persoonlijkheid niet betuigen, dan juist hierdoor dat Hij dezen man na zijn sterven zoo doet voorkomen als hadde hij zijn lichaam nog. Deze doode ziet, hoort, spreekt. Hij heeft bewustheid van zichzelf, hij zegt Ik, en bewustheid van hetgeen hij op de wereld heeft achtergelaten, hem heugt zijn gansche leven, hij denkt terug aan zijns vaders huis en aan de vijf broeders die nog leefden (Luc. 16 : 27, 28); hij lijdt smarten, hij voelt de pijn, *hij*, dat is dezelfde persoon die op aarde vroolijk en prachtig had geleefd, evenals de zalige in Abrahams schoot dezelfde Lazarus is, die arm en lijdende voor de poort des rijken had gelegen.

---

### § 3. De aflijvige ziel.

---

De mensch sterft naar het lichaam (§ 1), hij blijft leven naar de ziel (§ 2), die het lichaam verlaat. De ziel, dat is hij zelf, de persoon. De Schrift noemt de gestorvenen zoowel zielen als geesten. Openb. 6 : 9 *de zielen* (αἱ ψυχαί) dergenen die gedood waren; 20 : 4: *de zielen* dergenen die onthoofd waren. Hebr. 12 : 23: *de geesten* (πνεύματα) der volmaakte, rechtvaardigen; 1 Petr. 3 : 19: *de geesten* die in de gevangenis zijn. Van sterven wordt zoowel gezegd: hunne *ziel* (נַפֶּשׁ) gaat uit Gen. 35 : 18, als hun *geest* (רוּחַ) gaat uit Ps. 146 : 4. Dit uitgaan des geestes geschiedt met den laatsten ademtocht, in het oogenblik door God bestemd. *Er is geen mensch, die*

*heerschappij heeft over den geest, om den geest in te houden, hij heeft geene heerschappij over den dag des doods, Pred. 8 : 8.*

En wat volgt op het sterven? De stervenden verschijnen voor hunnen Rechter en een ieder komt naar zijne eigen plaats. Wanneer *de zilveren koord* (de levensdraad) *wordt ontketend en de gulden schaal* (de aan de koord hangende lamp) *in stukken gestooten en de kruik aan de springader gebroken en het rad aan den bornput in stukken gestooten*, wanneer het levenslicht wordt uitgebluscht en ademhaling en bloedsomloop ophouden <sup>1)</sup>: dan is het, *Dat het stof*

<sup>1)</sup> Dit is ongetwijfeld de zin der beelden in het algemeen, hoezeer men in de opvatting der bijzonderheden verschilt. Naar onze Staten-Overzetter is a. de *zilveren koord* het merg in de ruggstreng, wit als zilver; b. de *gulden schaal* het dunne, goudverwige huifken, velleken, waar de hersenen in liggen; c. de *kruik aan de springader* de voornaamste bloedader aan de lever; d. het *rad aan den bornput* de long, die door hare gedurige beweging den adem nu van zich stoot en dan wederom tot zich trekt, gelijk het rad (de zwengel of wip) aan eenen waterput nu den emmer tot zich optrekt, dan van zich in den put nederlaat.

Anderen anders. *Hengstenberg*, Der Prediger Salomo 1859: a. De levensdraad, die Continuität des Daseijns. b. Het leven op zich zelf, als grond en stoffe voor de bijzondere levensvertooningen, edel als goud wegens zijne gaven en bestemming. c. De *kruik* (emmer) het individuële leven, de *springader* het algemeene, waaruit alle individu's ontnemen wat tot hun bestaan noodig is. d. De bornput de wereld, het rad de snelle beweging des levens. Dus het leven onder vier zinnebeelden voorgesteld.

*Detitzsch*, Bibl. Psychologie S. 228 f.: a. De levensdraad, of nauwkeuriger de ziel, die het lichaam als levend houdt en draagt, waaraan het leven des lichaams hangt. b. Het lichaam. c. De kruik (emmer) het hart. d. Rad aan den bornput de ademhalingswerktuigen.

wederom tot de aarde keere als het geweest is, en de geest weder tot God keere <sup>1)</sup>, die hem gegeven heeft <sup>2)</sup>. Pred. 12 : 6, 7.

De geest is de redelijke ziel der menschen. De ziel moet na hare scheiding van het lichaam voor Hem verschijnen van wien zij haren oorsprong heeft, namelijk om van Hem, haren Schepper, Wetgever en Rechter haar vonnis te ontvangen. Dat het zoo moet verstaan worden, blijkt uit den samenhang en de strekking van geheel dit 12de Hoofdstuk. Deze verwijzing naar de rekenschap voor God dient immers om klem te geven aan de vermaning vs. 1: *Gedenk aan uwen Schepper in de dagen uwer jongelingschap*; evenals het slot vs. 13 en 14: *Vrees God en houd zijne geboden: want dit [betaamt] alle menschen. Want God zal ieder werk in het gericht brengen, met al wat verborgen is, hetzij goed of hetzij kwaad.*

Zoo algemeen deze uitspraak is dat de geest des menschen weder tot God keert, zoo groot is het onderscheid, hoe men voor Hem verschijnt of als een dienaar der ijdele wereld dan wel als een bekeerde, die de ware wijsheid heeft gezocht en in de vreeze des Heeren heeft geleefd; en wat die God voor ons is, of een vertoornd Rechter

---

<sup>1)</sup> Zonder grond beroepen zich mede hierop de voorstanders van de praexistentie (het voorbestaan) der zielen (tegen Gen. 1 en 2), die in waarheid geene andere is dan in het raadsbesluit Gods (Ps. 139 : 16. Jerem. 1 : 5). Vergel. *Delitzsch*, *Bibl. Psychol.* S. 36 f. *Von Schubert*, *Lehrb. der Menschen- und Seelenkunde* § 39. S. 159 ff. *Witsius*, *Oeconomia*. Lib. III. Cap. XIV. 15.

<sup>2)</sup> Dit is stellig tegen het traducianisme en vóór het creatianisme. Vergel. *Zesde Hoofdstuk* § 21.

of van Rechter onze vriend en Vader door genade geworden.

Een ieder komt naar zijn eigen plaats, zooals van Judas gezegd wordt Hand. 1 : 25 : *dat hij henen ging in zijne eigene plaats*, dat is die plaats waar hij naar zijne geaardheid en handelwijs heen behoorde, de plaats der straf, de hel, die volgens Gods rechtvaardig oordeel den misdadigen dienaar van den vorst der duisternis toekwam <sup>1</sup>). *Hij* ging heen, hij zelf, dat is zijne ziel, want zijn lichaam kwam in Akeldama liggen.

De ziel gaat bij het sterven uit het lichaam, zij wordt in een oogenblik verplaatst. In den aangehaalden tekst Pred. 12 : 7 wordt het wederkeeren des geestes tot God gesteld tegen het keeren des lichaams tot de aarde ; dus niet slechts eene verandering van staat, maar mede van plaats <sup>2</sup>). Brengt men in : Is de ziel een geest, hoe kan zij uitgaan ? dan dient herinnerd : het is een eindige geest, altijd, gelijk ook de Engelen, te eeniger plaats, en, schoon men niet zeggen kan dat zij bij 't sterven des menschen door eenig gedeelte van het lichaam uitgaat, met eene beweging als ware zij iets stoffelijks, zoo blijft bij al het onbegrijpelijke dit toch als onomstootelijke en erkenbare waarheid staan : de ziel is eerst in het lichaam, als haar

---

<sup>1</sup>) Dat dit de zin is van *πορευθήναι εἰς τὸν τόπον τὸν ἴδιον* lijdt geen twijfel en wordt ook door *Meyer* i. l. erkend. De andere opvattingen, b. v. dat de plaats zou zijn de akker waar Judas omkwam en begraven werd (Hand. 1 : 18, 19), zijn willekeurig. Een ms. heeft zelfs *δικαίον* in stede van *ἴδιον* ; misschien verklarender wijze, naar de beteekenis van dat woord : »wat iemand van rechtswege toekomt.»

<sup>2</sup>) *Fr. Ridderus. Schriftuurlijk Licht. III. Deel. p. 98.*

woonhuis en werktuig, daarna, wanneer dit door verval of door geweld voor haar ongeschikt en onbruikbaar wordt en sterft, of in 't gemeen wanneer God haar oproept, verlaat zij het, en dan is zij buiten het lichaam.

Naar de leer van Joodsche Rabbijnen zou de ziel nog een tijdlang, en wel twaalf maanden met het lijk en daardoor met het aardsche in eenig verband blijven, en hier omwaren. Vele Christelijke geleerden zijn van dat rabbijnsch gevoelen niet afkeerig en achten het niet onwaarschijnlijk, dat de ziel na den dood niet aanstonds geheel van het lichaam gescheiden zij <sup>1)</sup>. Inzonderheid zou dit het geval zijn geweest met die gestorvenen, die wonderbaar werden opgewekt, hetwelk, met uitzondering van Lazarus, kort na hunnen dood geschiedde. Zoo de opwekking van den zoon der weduwe te Zarfath 1 Kon. 17 : 21 v.v. en van het kind der Sunamietische 2 Kon. 5 : 34 v. Zelfs meent men dat dit tot verklaring dient van het zeldzame wonder 2 Kon. 13 : 21 vermeld. Zoo ook de opwekkingen in het Nieuwe Testament, van het dochterken van Jairus Matth. 9 : 23 vv., van den jongeling te Naïn Luc. 7, van Tabitha Hand. 9 : 40. Alleen Lazarus was vier dagen in het graf geweest, Joh. 11 : 17.

---

<sup>2)</sup> *Delitzsch* Bibl. Psychol. 2te Aufl. S. 44 ff. *Fronmüller*, in *Herzogs Real-Enc.* XVI. S. 186 u. d. Art. *Tod. Oehler*, in *Herzogs Real-Enc.* XXI. S. 412 u. d. Art. *Unsterblichkeit, Lehre des A. Testaments*, *Olshausen*, Commentar zu Luc. 7 : 11. I. S. 270. Ook *Van Oosterzee*, *Leven van Jezus*, Tweede Deel 1848. pag. 319. — Daarentegen getrouwer aan de Heilige Schrift en niet gering te achten is *D. Koenraat Mel*, *Bazuinen der Eeuwigheid*. Eerste Deel, 2de dr. 1731. p. 302—314, waar hij al de doodenopwekkingen, in de Schrift vermeld, behandelt.

Wij dienen hierbij iets op te merken. *Vooreerst*, zij die opgewekt werden waren werkelijk gestorven. Eene gezonde en onpartijdige uitlegging kan dit bij ieder van de vermelde voorvallen staven. En op zich zelf is dit aannemelijker dan dat de zielen dergenen, die opgewekt waren, nog in hare lichamen zijn geweest, doch in eenen staat van rust en werkeloosheid. Want wat voor een wonderwerk zou dat geweest zijn, zielen weer op te wakkeren die nog in het lichaam waren? dan was het althans geen opwekking van dooden.

*Ten tweede.* Zij die opgewekt werden waren zeker begenadigden. Want het is niet te denken, dat de Heere aan goddeloozen, aan voorwerpen zijns toorns deze proef van zijne almacht heeft willen bewijzen. Aflijvig waren zij dan zalig bij God. Maar hoe voorts? Uit de zaligheid wederom teruggebracht naar dit tranendal? Moest het hun hier nu niet ondragelijk zijn? Zoomin als het den Apostel Paulus hier ondragelijk was, nadat hij, 't zij in of buiten het lichaam, opgetrokken was geweest tot in den derden hemel (2 Kor. 12 : 2 v.v.), waarvan hem eene levendige herinnering en een machtige indruk bijbleef. Bovendien, uit deze zielen kan bij haren terugkeer in het lichaam de herinnering door Gods werking zijn weggenomen; vandaar dan ook wel het zwijgen der opgewekten over het ondervondene.

Dit is althans aannemelijker dan de stelling, ook door sommige Gereformeerden voorgestaan, dat de zielen dergenen, die opgewekt werden, gedurende hare scheiding van het lichaam zouden geweest zijn niet in de hel doch ook niet in den hemel, maar in eene bijzondere, buitengewone plaats, door God voor deze gevallen afzonderlijk



beschikt <sup>1)</sup>; waarbij men echter niet nalaat aan te merken, dat men hieruit geenszins mag opmaken (op zijn Roomsche) het bestaan van eene derde *gewone* plaats voor éénmaal stervenden, behalve hemel en hel, daar alleen bedoeld is een buitengewoon verblijf van de zielen dergenen, die door een wonder zijn opgewekt en wel bepaaldelijk slechts voor den korten tusschentijd van hunnen dood tot hunne herleving.

---

#### § 4. Geen onbepaalde tusschenstaat.

---

1. Hetgeen aangaande den staat der zielen na den dood door menschelijke wijsheid buiten en boven Gods Woord is uitgedacht, mist allen grond van zekerheid. Zoo inzonderheid het denkbeeld van een onbeslist, veranderlijken middelstand tot den jongsten dag toe. Onze Kerk houdt zich in hare leer getrouw, bescheiden en eerbiedig aan de Heilige Schrift. En naar de Schrift geschiedt de beslissing van elks lot aanstonds met het sterven, of zalig of rampzalig.

De zielen der begenadigden, dat is zij zelven, worden opgenomen in den hemel, in de plaats en den staat der zaligheid. De zielen der goddeloozen, zij zelven, de personen, komen naar het rechtvaardig oordeel Gods in een

---

<sup>1)</sup> Locus dispensationis. Bij *P. Van Mastricht*, Godgel. III. p. 466 slechts vormeld als meening van een en ander Gereformeerde, tegen het bestendige en gewone gevoelen der Gereformeerden. Door *Van Marck*, Compend. en Merch XXXIV. 10 toegestaan. Desgelijks door zijnen Commentator *De Moor*, Pars VI. p. 651. Door *Voetius*, ib. p. 642 sq. verklaard voor een onnoodig verzinzel, praeter Scripturam et contra Ecclesiae fidem.

andere verblijfplaats en een anderen staat, in de hel, de plaats en staat van rampzaligheid.

En wel aanstonds, onmiddellijk na de scheiding van het lichaam. Dat leert ons de Heere Jezus nadrukkelijk door het voorbeeld van den rijken man en den armen Lazarus, Luc. 16 : 22, 23. Lazarus sterft en wordt door de Engelen gedragen in den schoot Abrahams; de rijke sterft en slaat zijne oogen op in de hel. Wel moet in geheel dit voorstel niet alles eigenlijk worden verstaan, „want de ziel, een geestelijk wezen zijnde, heeft noch oog noch tong noch vinger” (*Kantteek.* <sup>1</sup>). Maar er kan van gestorvenen niet anders worden gesproken dan met uitdrukkingen en beelden van het leven in 't lichaam ontleend. Ook van de Engelen, die geesten zijn, spreken wij met de Schrift als van bezintugde wezens, ja van God zelven wordt gezegd dat Hij ziet, hoort, spreekt, en dit is waar en wezenlijk en bij Hem volmaakt, ofschoon wij niet begrijpen, hoe en op wat wijze <sup>2</sup>). Te meer kunnen er aan de gestorven menschen, ook zoolang de zielen van hare lichamen zijn afgescheiden, zintuigelijke werkingen en gewaarwordingen worden toegeschreven, wijl het haar zelven misschien zoo is als hadden zij het lichaam nog <sup>3</sup>), en wijl zij het wederom staan te ontvangen in de opstanding. Het gesprek tusschen den man in de

---

<sup>1</sup>) Dit wordt ook toegestemd door *Calvyn*, Commentar. in Luc. 16 : 23, ofschoon hij met sommige Kerkvaders oordeelt, dat Jezus een werkelijk voorval verhaalt. *Quamquam quibusdam simplex videtur esse parabola, quia tamen Lazari nomen exprimitur, potius rem gestam narrari arbitror* (ad v. 19).

<sup>2</sup>) Vergel. *Derde Hoofdstuk* § 4. Menschvormigheid Gods.

<sup>3</sup>) Vergel. dit *Eenentwintigste Hoofdstuk* § 2.

hel en Abraham in den hemel is vanzelf eene verbeelde redeneering, dienende, om ons den aard en staat en de gevoelens van beiden onderscheidenlijk te doen kennen.

Maar dit blijkt ten klaarste: Lazarus, hij zelf, zijn persoon is na zijnen dood aanstonds in de hemelsche plaats van rust, vreugde en zaligheid en wordt door zijnen God verzadigd met het goede van zijn huis, met het heilige van zijn paleis. En de rijke wereldling is na zijn sterven dadelijk in de hel, en aan de pijn, den angst, de benauwing, de brandende en folterende smart die hij voelt, en aan al dat akelige wat hij daar ontwaart, wordt hij, als uit eenen droom ontwaakt, met verschrikking gewaar, in wat plaats hij zich bevindt. Hij is tot bezinning gekomen, helaas te laat.

Evenzoo duidelijk wordt hier door Christus betuigd de *overanderlijkheid* van den staat der dooden. Uit den hemel is geen verstooting te vreezen, uit de hel geene bevrijding ooit te hopen, een overgang van de eene plaats tot de andere is onmogelijk: er is tusschen beiden eene *grootte kloof gevestigd* (Luc. 16 : 26).

De Apostel Paulus laat Fil. 1 : 23 op *ontbonden te worden*, op het opbreken van hier, dadelijk volgen *met Christus te zijn*, onmiddellijk, zonder eenigen tusschenstand. Dit doet den geloovige den schrik des doods overwinnen.

Openb. 14 : 13 hoort Johannes eene stem uit den hemel, die tot hem zegt: *Schrijf: Zalig zijn de dooden* (dat is: Zalig zijn na hunnen dood), *die in den Heere sterven* (niet: om des Heeren wil, als gold dit alleen de martelaren; maar *in den Heere*, allen die door het geloove in den Heere Jezus zijn ingelijfd), *van nu aan* (eene tegen-

stelling niet tegen de vroegere bedeeeling alsof toen geloovigen na hunnen dood niet zalig waren, maar tegen eene verwijderde toekomst, de openbaring van het rijk der heerlijkheid: niet dan eerst zalig, maar aanstonds, onmiddellijk na het verscheiden). *Ja, zegt de Geest, opdat zij rusten mogen van hunnen arbeid en hunne werken volgen met hen* (hunne werken in God gedaan, in den dienst des Heeren, gaan hun wel niet voorop, openen voor hen niet den toegang tot de zaligheid, maar blijven ook niet achter als waren zij niet geschied (Hebr. 6 : 10): zij volgen mede, dat duidt hunne genadige belooning aan, dadelijk na den dood, en niet eerst na den jongsten dag).

De gedachte van een onbepaalden tusschenstaat wordt ook ten eenenmale afgesneden door het woord van Christus tot den bekeerden moordenaar. *Deze zeide tot Jezus: Heere, gedenk mijner, als gij in uw Koninkrijk zult gekomen zijn. En Jezus zeide tot hem: Voorwaar zeg ik u, heden zult gij met mij in het paradijs zijn.* Luc. 23 : 42, 43. *Heden*, op dienzelfden dag van het kruis naar het paradijs. De gekruisigden leefden soms langer; maar hier moest de beenbreking tot vervulling van Christus' belofte dienen. Tot zoolang moest de begunadigde kwaaddoener lijden, hetwelk Hij na den ontvangen zieletroost ook kon dragen. Maar dan dadelijk naar het paradijs, waar Christus' geest heenging, dus niet naar een vagevuur, ook niet om bewusteloos te slapen, maar om de zaligheid te genieten in het oord der zaligheid.

Het paradijs is geen staat maar eene plaats. Het wordt rationalistisch tot een bloote idee gemaakt, wanneer men zegt: „Overal waar men met den Heere is, waar de zalige gemeenschap des menschen met God tot stand is gekomen

en ondervonden wordt, daar is het paradijs." Doch wel dient behartigd wat *Calvyn* <sup>1)</sup> aanmerkt: *Over de plaats van het paradijs moet men niet nieuwsgierig en spitsvondig redetwisten; ons zij genoeg, dat allen die door het geloof ingeplant zijn in het lichaam van Christus, zijns levens deelachtig zijn, en derhalve na hunnen dood de zalige en heuglijke rust genieten, totdat de volmaakte heerlijkheid des hemelschen levens volledig geopenbaard wordt bij de toekomst van Christus.*

*Calvyn* herinnert wel nadrukkelijk, dat dit geen grond is voor *scheuring* tusschen anders rechtzinnige Kerken, wanneer de eene zonder twistlust, zonder stijfzinnigheid gelooft, dat de zielen uit de lichamen verhuizende terstond naar den hemel toevliegen (in coelum convolare), de andere echter niets waagt te bepalen omtrent de plaats, overigens nochtans vaststelt dat zij den Heere leven <sup>2)</sup>.

Over dit gezegde van *Calvyn* is verschillend geoordeeld. Intusschen men moet er bij nemen wat hij elders zegt: *Indien de zielen, van de lichamen ontdaan, haar wezen niet behielden en niet vatbaar waren voor de zalige heerlijkheid, dan hadde Christus tot den bekeerden moordenaar niet gezegd: Heden zult gij met mij in het paradijs zijn (Luc. 23 : 43). Aangaande de volkomene heerlijkmaking, ook naar het lichaam, verwijst ons de Schrift tot de wederkomst van Christus. In den staat der aflijvige zielen tot daartoe verder te willen indringen is noch oorbaar noch*

---

<sup>1)</sup> Commentar. in Luc. 23 : 43. Instit. III : 25. 6.

<sup>2)</sup> *Calvin*. Instit. IV. 1. 12. *Fr. Spanhemius*, Controversiar. Elenchus 1694. p. 232. *De Moor*, Commentar. in Marck. Pars VI. p. 603. 605. 626. 653.

*nuttig. Laat ons tevreden zijn met de perken van Godswege ons gesteld, en gelooven, dat de zielen der vromen, na volstreden strijd, in de zalige ruste gaan, waar zij gelukkig en blij de genieting der beloofde, volmaakte heerlijkheid verwachten, terwijl de verworpenen evenals de duivelen (Jud. 6) met eeuwige banden der duisternis bewaard worden tot het oordeel des grooten dags <sup>1)</sup>.*

De Christen heeft hieraan genoeg, dat hij getroost mag zeggen met den Heidelb. Catechismus Vr. 57: Ik geloof, *dat mijne ziel na dit leven van stonden aan tot Christus, haar Hoofd, zal opgenomen worden <sup>2)</sup>.*

2. Naar de leer der *Roomsche Kerk* gaan de zielen der ongeloofigen en goddeloozen naar de hel; de geloovigen, die volkomen heilig en zonder eenige onvoldane schuld sterven, aanstonds naar den hemel, daarentegen die geloovigen, die nog tijdelijke straffen voor hunne rekening hebben, naar eene bijzondere doorgangplaats, waar zij hunne achterstallige schuld moeten afdoen, eer zij tot den hemel worden toegelaten, dat is het *Vagevuur*, in nabijheid van de hel.

a. In het Vagevuur komen alleen geloovigen, leden der (*Roomsche*) Kerk, „die in de gratie Gods sterven,” die kwijschelding hebben van de eeuwige straf, maar nog *tijdelijke* straffen schuldig zijn, zoo voor hunne dood-

<sup>1)</sup> Calvin. Instit. III. 25. 6. Calvin kent daar aan de zielen der gestorvenen vromen uitdrukkelijk toe *beata quies* en *felix laetitia*.

<sup>2)</sup> Confess. Helvet. II. Cap. XXVI: Credimus fideles rectâ a morte corporea migrare ad Christum. — Credimus item infideles rectâ praecipitari in tartara.

zonden als voor de vergefelijke zonden <sup>1)</sup>. Want aangaande de doodzonden is de *eeuwige* straf wel door Christus voldaan en hun in het Sacrament der Boete (Penitentie) vergeven, maar daarbij zijn hun ook tijdelijke straffen en boetedoeningen door den priester opgelegd; en op de vergeeflijke, dagelijksche zonden staat alleen tijdelijke straf. Wie daarmede niet in 't reine is gekomen gedurende zijn aardfche leven, die heeft in het reinigingsoord daarvoor te boeten en moet er voor lijden, totdat de laatste penning betaald is. Deze toestand is dus een eigenlijke middelstand tusschen hemel en hel, eene hel met uitzicht op den hemel.

Van het *vuur* heeft de Roomsche Kerk niets vastgesteld. Doch naar het gemeen gevoelen harer vroegere theologen is het een werkelijk vuur, evenals in de hel <sup>2)</sup>. Het pijnigt en reinigt de zielen. Wanneer zij gereinigt zijn, worden zij naar den hemel overgebracht, in welken niets inkomt wat onrein is; op zijn uiterst en in allen gevalle bij de opstanding der dooden. Na het laatste oordeel zullen er maar twee plaatsen zijn, hemel en hel.

<sup>1)</sup> De *Roomsche* leer van de soorten der zonden zie *Negende Hoofdstuk* § 23. De uitwerking van Christus offerande *Twaalfde Hoofdstuk* § 40. De uitgestrektheid der vergeving *Vijftiende Hoofdstuk* § 10.

<sup>2)</sup> *Winer*, Compar. Darstell. 1882. S. 218. *Belarmin.*, De Purgatorio II. 10. 4 zegt: Certum est, in Purgatorio, sicut etiam in inferno, esse poenam ignis, sive iste ignis accipitur proprie sive metaphorice. Doch Cap. 11 verklaart hij: Communis sententia theologorum est, verum et proprium esse ignem ejusdem speciei cum nostro elementari. De nieuwere Roomschen, als *Möhler*, vatten het vuur geestelijk, zinnebeeldig. Ook de Kardinaal *Wiseman* spreekt van de pijniging in de mildste termen. *Ch. Hodge*, Systematic Theol. III. p. 751.



Intusschen kan de Kerk de lijdende zielen in het Vagevuur te hulpe komen en haar verzachting, verkorting of zelfs verlossing van hare smarten verschaffen <sup>1)</sup>. En wel vooral door het *Misoffer*, hetwelk voor levenden en dooden dient en waardoor het lijden van Christus ook tot vermindering of bevrijding van deze, na de ontvangene zondenvergeving overgebleven tijdelijke straf wordt toegeëigend. Voorts door den *Aflaat*, daar de Kerk uit den schat der overvloedige verdiensten van Christus en de heiligen ook de dooden kan bedeelen, terwijl de nagelaten verwanten en vrienden kunnen behulpzaam zijn om de vrijlating te verwerven, door gebeden, aalmoezen, giften aan de Kerk en andere goede werken, maar inzonderheid door voor hunne dooden tegen betaling gedurig zielmispen te laten houden.

b. Deze leer is, nadat reeds door *Augustinus* het aloude denkbeeld van een reinigend vuur tot de aflijvige zielen

---

<sup>1)</sup> *Kling*, in Herzogs Real-Enc. IV. S. 346. u. d. Art. *Fegfeuer*. Dr. *Aug. Hahn*, Das Bekenntn. der evangel. Kirche. 1853. S. 145.

De zielen der geloovigen in het Vagevuur ontvangen verlichting door de *hulpbetooningen der geloovigen op aarde* (*fidelium suffragiis*), *allermeeft echter door het aangename offer des altaars* (*acceptabili altaris sacrificio*). *En de bisschoppen moeten zorg dragen, dat de hulpbetooningen der levende geloovigen, namelijk de misoffers, gebeden, aalmoezen en andere werken der godsvrucht — — naar de verordeningen der Kerk vromelijk en aandachtig worden verricht, en dat datgene wat hun daarvoor naar testament of anderszins toekomt* (*quae pro illis ex testatorum foundationibus vel alia ratione debentur*), *niet lichtvaardig* (*perfunctorie*), *maar door de priesters en dienaren der Kerk en anderen die daartoe verplicht zijn, zorgvuldig en nauwkeurig worde voldaan*. *Tridentin. Sess. XXV. Decretum de Purgatorio.*

was overgebracht, volledig ontwikkeld en met kracht voorgestaan en verspreid door den Roomschen bisschop *Gregorius den Groote* († 604). Deze wordt bij Protestanten de „uitvinder van het Vagevuur” genoemd. En met reden: reeds hierom, wijl hij nadrukkelijk met het denkbeeld van *bevrijding* uit het vagevuur door voorbeding, offeranden en goede werken der levenden optrad en ijverig daarvoor uitkwam <sup>1)</sup>.

Op de Kerkvergadering te Florence 1439 werd dit leerstuk nader omschreven en als geloofsartikel openlijk erkend en vastgesteld <sup>2)</sup> en daarna door de Synode te Trente 1563 opnieuw bevestigd <sup>3)</sup>.

De verhandelingen met de *Grieken* tot minnelijke schikking (kompromis), door de Synode te Florence beproefd, bleef zonder gevolg. De Grieksche Kerk verwerpt, gelijk de Protestantsche, dit reinigingsvuur geheel en al <sup>4)</sup>.

De Roomschen, schoon zij hunne leer voldoende gestaafd achten door de kerkelijke overlevering en de besluiten der Kerkvergaderingen, beroepen zich toch ook op de Heilige Schrift.

<sup>1)</sup> *Hagenbach*, Lehrb. der Dogmengesch. § 141. S. 301. *Neander*, Kirchengesch. Zweiter Band. 1830. S. 471. IIIter Bd. 1834. S. 118.

Over de *voorbidding voor dooden* zie *Achttiende Hoofdstuk* § 7.

<sup>2)</sup> Dr. A. Hahn a. W. S. 183.

<sup>3)</sup> *Tridentin.* Sess. VI. Canon XXX wordt het anáthema, de vloek uitgesproken over dien, die beweert, dat een begenadigde geene tijdelijke straf meer heeft af te dragen, *hetzij in deze wereld of in de toekomst in het reinigingsoord* (purgatorium, het vagevuur), *alvorens de toegang tot het hemelrijk zich kan openen*. Voorts nader Sess. XXV: Decretum de Purgatorio. *Catech. Roman.* Pars I. Cap. VI. Qu. 3. P. II. Cap. IV. Qu. 67.

<sup>4)</sup> *Winer*, Compar. Darstell. S. 217. 219.

Onder anderen op Matth. 5 : 25, 26, waar Jezus vermaant: Hebt gij met iemand iets uitstaande, wegens eene schuld of anderszins, waarover hij u voor het gericht trekt, zoek zonder uitstel, terwijl gij nog met hem op den weg zijt, vrede met hem te krijgen, opdat de zaak niet voor den rechter kome die u zou veroordeelen en u in de gevangenis werpen. Heeft de rechter uitspraak gedaan, dan wordt het strenge recht gehandhaafd. Zijt gij eenmaal in de gevangenis, *Voorwaar zeg ik u, gij zult daar geenszins uitkomen, totdat gij den laatsten penning zult betaald hebben.* Christus maakt een gevolgtrekking van het mindere tot het meerdere. Is de tijdige verzoening en schikking met een mensch, met eenen rechthebbenden schuldeischer noodzakelijk, hoeveel te noodzakelijker de verzoening met God, wiens rechtvaardigheid voor iedere overtreding zijner geboden straf eischt en die zelf de Rechter is en de onverzoende schuldigen zal vonnissen en ter gevangenis verwijzen.

Naar Roomsche opvatting zou de gevangenis zijn het Vagevuur, waar de gebleven schuld geheel moet worden afbetaald. Maar de gevangenis is de hel (1 Petr. 3 : 19), en aan een afdragen der zondenschuld door den schuldige zelf is niet te denken. *Totdat de laatste penning betaald is*, geeft eenen termijn aan die nooit bereikt wordt, duidt niet de eindigheid maar juist de oneindigheid der straf aan, daar het betalen, het afdoen der zondenschuld onmogelijk is voor dengene, die in deze gevangenis is. Veelmin kunnen anderen, nog levenden, hem er uit verhelpen, gelijk de Roomschen stellen. De mensch is arm voor God en heeft geen eersten noch laatsten penning om te betalen. Door genade alleen, door kwijtschelding, door tijdige

verzoening met God, terwijl hij nog op den weg is, wordt hij van zijne schuld ontlast in de vastgestelde orde van bekeering en geloof.

Voorts brengen de Roomschen bij Matth. 12:32: *Zoo wie tegen den Heiligen Geest zal gesproken hebben, het zal hem niet vergeven worden, noch in deze eeuw, noch in de toekomst.* Hieruit blijkt, zeggen zij, er is eene vergeving na dit leven (alleenlijk van deze ééne zonde niet); die in den hemel zijn hebben geen vergeving noodig, die in de hel zijn hebben er geene te wachten: dies raakt de vergeving in de toekomstige eeuw de zielen in het vagevuur. Maar *deze eeuw* beteekent standvastig den tijd vóór de komst des Messias, de *toekomstige* den tijd na zijne komst. Nu echter was Christus gekomen: Hem is dus *deze eeuw* de tijd voor zijne tweede komst, maar de *toekomstige eeuw* beginnende met zijne wederkomst ten oordeel (vergel. Luc. 18:30). Alzoo: van de lastering tegen den Heiligen Geest geene vergeving, namelijk voor de menschen op aarde, in al den tijd der tegenwoordige bedeeing; en evenmin bij Christus komst ten oordeel, ook dan geen vrij spraak. Het zegt dus: *nimmermeer, noch hier noch namaals in het uiterste oordeel*<sup>1)</sup>, gelijk onze Staten-Overzetters te recht hebben verklaard (vergel. Marc. 3:29). Dus geen de minste steun voor het Roomsche vagevuur, te meer wijl dit niet voor Goddelijke vergeving, maar voor eigene afboeting der zonden zal dienen.

Maar Paulus spreekt 1 Kor. 3:15 van *behouden worden als door vuur*. Is dat niet het vagevuur? <sup>2)</sup> Neen. De

---

<sup>1)</sup> Zie *Vijftiende Hoofdstuk* § 12.

<sup>2)</sup> *Augustinus* leert dit nog niet bepaald, doch leidt er wel

Apostel spreekt niet van allerlei menschen, maar van leeraren onder het zinnebeeld van bouwlieden, en wel van zulken, die op het goede, eenige fundament bouwen, hetwelk door God zelve gelegd is, namelijk Christus, doch die verschillend daarop voortbouwen. Het fundament is onmisbaar, er wordt verondersteld dat daarover geen verschil bestaat. Maar op het fundament laat zich velerlei bouwen. Edele metalen: oudtijds overtoog men zuilen in sommige tempelen met *goud* en *silver*; en *kostelijke steenen*, als marmer, porfier, jaspis en dergelijke. Maar ook *hout*, *hooi*, *stoppelen* in leemwanden. Gene zijn vuurvast; deze kunnen de proef niet bestaan, zij verbranden bij uitbrekend vuur. De bouwer, nog bezig met zijn huis, zal zelf wel ontkomen, doch alzoo als door vuur heen, namelijk met verlies van zijn werk, van zijne moeite en have, 't welk door het vuur wordt vernietigd.

Geheel dit voorstel van bouw en bouwstoffen is zinnebeeldig: derhalve is ook het *vuur* geen eigenlijk vuur,

---

toe heen, Eucheridion ad Laurentium Cap. LXIX. In Cap. LXVIII denkt hij bij 1 Kor. 3 : 12—15 voor het naast aan loutering door lijden en verdrukking in dit leven, namelijk van die geloovigen die nog aan het aardse verkleefd zijn en niet alles voor Christus over hebben. Maar dan zegt hij Cap. LXIX: Zulk eene loutering, namelijk van zoodanigen, wier levensgrond Christus is, kan ook wel *na dit leven* plaats hebben, ofschoon het *niet zeker* is (*forsitan verum est*, zegt hij De Civit. Dei. Lib. XXI. Cap. 26. ed. Tauchn. Tom. II. p. 363); alzoo dat sommige geloovigen, naar gelang zij meer of minder *de vergankelijke goederen hebben liefgehad*, des te langzamer of schielijker door een zeker reinigend vuur heen tot de zaligheid komen (*per ignem quemdam purgatorium salvari*). Neander, Kirchengesch. Iiter Band. 3ter Abth. 1831. S. 944 f. A. Hahn, a. W. S. 159.

zooals het Roomsche vagevuur, maar oneigenlijk <sup>1)</sup>. Voorts het vuur der Roomschen dient tot zuivering der personen van hunne onvereffende schuld, en dat nog wel bij wijze van eigene genoegdoening, maar het vuur bij den Apostel tot beproeving, ontdekking, openbaring en uitwijzing van de deugdelijkheid of nietigheid huns werks. Verder, bij de Roomschen wordt de persoon gebrand en daardoor gezuiverd, maar bij den Apostel hier wordt het werk verbrand, doch de persoon behouden, wijl hij toch op het rechte fundament bouwde (vs. 12). Eindelijk moet men in het oog houden, waarom en waartoe de Apostel zoo spreekt. Het is op aanleiding en tot bezadiging der partijenschappen te Korinthe. Hij verklaart tot aller waarschuwing: God zal eens onpartijdig oordeelen. En het vuur is het vuur van Gods gericht, hetwelk te zijner tijd al het onhoudbare bouwwerk wegbrandt en juist daardoor als zoodanig kenbaar maakt.

Het fundament is Christus. De bouwlieden zijn leeraren. Hetgene zij op dat fundament bouwen zijn de leeringen die zij op den grondslag „Christus onze zaligheid” vestigen, in verband met hetgeen deze leeringen bij de hoorders uitwerken. *Goud, zilver, kostelijke steenen* zijn edele, zuivere, stichtelijke leeringen, onveranderlijke waarheden. *Hout, hooi stoppelen* zijn niet kettersche leeringen, waardoor het fundament wordt verworpen en verguisd, maar afdwalingen van minder gewicht, vreemdsoortige stellingen,

---

<sup>1)</sup> *De Moor*, Commentar. in Marck. Pars VI. p. 636. *Fr. Spanhem.*, Controversiarum Elenchus 1694 p. 77. *Calvin.* Commentar. op 1 Kor. 3 : 15 : Si figura est in vocabulis stipulae, foeni, auri, argenti, sicuti necesse est concedant: qualis erit membrorum congruentia, si in Ignis nomine nihil erit figuratum?

toevoegsels van eigen wijsheid, die wel het fundament niet aantasten of omstooten en vervalschen (blijkens v. 12), maar niet stichten en slechts noodelooze en nuttelooze zwarigheden en moeiten baren <sup>1)</sup>).

Het vuur van Gods oordeel zal dat werk verdoen, zal het als ijdel broddelwerk veroordeelen. Blijft de werker zelf behouden, wyl hij het fundament behield, hij zal gewaar worden, dat hij er verkeerd en vruchteloos op gearbeid heeft; indien niet eer, zekerlijk en ten volle en in 't openbaar op <sup>2)</sup>den grooten dag (vs. 13. 1 Kor. 4 : 5. Rom. 2 : 6).

Het is onnoodig nog andere schriftuurplaatsen na te gaan, die de Roomschen aanvoeren, te meer, daar zij hunne leer voornamelijk op de Overleveringen en de Kerkbesluiten gronden.

c. De Protestant verwerpt met verontwaardiging de Roomsche leer en praktijk van Vagevuur, zielmis en aflaat.

*Luther* verklaarde: *Het vagevuur met al wat er aanhangt, met al zijn praal, Godsdienst en handel is een louter spook van den duivel. Want het strijdt ook tegen het hoofdartikel, dat Christus alleen en niet menschenwerk de zielen vrijmaakt. Ook is het zeker, dat aangaande de dooden ons niets van Godswege bevolen is. Daarom kan men dat alles wat de Roomschen voor de dooden doen) veilig nalaten, ook al ware er geheel geene dwaling en afgoderij in <sup>2)</sup>).*

<sup>1)</sup> Uit sunt curiosae quaestiones, quae ostentationi magis vel stultae cupiditati ut plurimum, quam hominum saluti serviunt. Want door zuivere prediking van zijn Woord wil God zijne Kerk onderwezen hebben, niet door verdichtselen van menschen. *Calvin. Commentar. 1 Kor. 3 : 12.*

<sup>2)</sup> *Luther* (1537) in de Artic. Smalcald. ed. Rechenb. p. 308.



*Calvyn* gaat de Roomsche bewijzen ontzenuwen en zijne scherpe critiek laat geene plaats voor het vagevuur over <sup>1)</sup>.

De *Tweede Zwitschersche Belijdenis* (1566) zegt Cap. XXVI: *Hetgeen sommigen leeren van een reinigend vuur (de igne purgatorio) is strijdig tegen het christelijke geloof, hetwelk belijdt: Ik geloof vergeving der zonden en een eeuwig leven, en tegen de volkomene reinigmaking door Christus, en tegen deze uitspraken van den Heere Christus Joh. 5 : 24: Voorwaar, voorwaar zeg ik u, die mijn woord hoort, en gelooft Hem, die mij gezonden heeft, die heeft het eeuwige leven, en komt niet in de verdoemenis, maar is uit den dood overgegaan in het leven. Desgelijks Joh. 13 : 10: Die gewasschen is (gebaad, in het bad der wedergeboorte en vernieuwing des Geestes Tit. 3 : 5; gerechtvaardigd en aanvankelijk geheiligd 1 Kor. 6 : 11), die heeft niet van noode dan de voeten te wasschen (zich te reinigen van het vuil dat zich in den wandel weer aanzet; door voortgezette, dagelijksche bekeering, 2 Kor. 7 : 1), maar is geheel rein (zijn persoon, door de rechtvaardiging; ook door de heiligmaking, in alle deelen, geest en ziel en lichaam 1 Thess. 5 : 23, doch niet volkomen in ieder deel).*

De geloovige komt wel in een vagevuur, maar hier op aarde. Dat ware vagevuur is de hitte [der verdrukking], die geschiedt tot verzoeking, 1 Petr. 4 : 12. Want het is alzoo, dat wij door vele verdrukkingen moeten ingaan in het Koninkrijk Gods, Hand. 14 : 22.

d. Behalve hemel, hel en vagevuur, de plaatsen der

---

<sup>1)</sup> *Calvin*. Instit. III. 5. 6 sqq. en in zijne Commentaren gedurig.

zaligheid, der rampzaligheid en der reiniging nemen de Roomschen nog een bijzonder verblijf voor de kinderen aan, die, eer zij eene dadelijke zonde hebben begaan, bloot in hunne erfzonde gestorven zijn. Dat is de *Voorburg der kinderen* (limbus infantum), die daar wel geen pijn des vuurs lijden doch de zaligheid missen <sup>1)</sup>.

Bovendien stellen de Roomschen, dat er nog eene onderaardsche afzonderlijke bewaarplaats is geweest, nabij de hel, voor de zielen der geloovigen uit de tijden vóór Christus, namelijk de *Voorburg der vaderen* (limbus patrum), die echter sedert Christus' nederdaling ter helle heeft uitgediend en geheel leeg staat, daar Hij de opgesloten en er uit verlost en naar den hemel voerde <sup>2)</sup>.

De Gereformeerden konden deze leer zonder bedenken verwerpen wegens hun klaarder inzicht in den aard der heilsbedeelingen onder het Oude en het Nieuwe Testament, als tusschen welke geen verschil in wezen, maar alleen in trap bestond <sup>3)</sup>. Calvyn noemt zonder meer de Roomsche

<sup>1)</sup> Hiervan is gehandeld in het *Twintigste Hoofdstuk* § 19.

<sup>2)</sup> Zie *Twaalfde Hoofdstuk* § 30.

Door *Thomas Aquinas* († 1274) is deze voorstelling gegeven en bij de Roomschen gewoon geworden; In het middelpunt der aarde de *hel*; boven deze volgt als haar eerste ommekring het purgatorium, het *vagevuur*; weder over dit heen strekt, en wel aan eenen zoom (limbus) gelijk, de *voorburch der kinderen* (limbus infantum of puerorum), en dan, desgelijks als een zoom, het eigenlijk middelloord tusschen hel en hemel, de *voorburch der vaderen*, of (wegens de rust, in verwachting de heerlijkheid) *schoot Abrahams* (limbus patrum, sinus Abrahæ). *Güder*, in *Herzogs Real-Enc.* VIII. S. 416. u. d. W. *Limbus*.

<sup>3)</sup> *Calvin*. *Instit.* II. 10. 2: Patrum omnium foedus adeo substantia et re ipsa nihil a nostro differt, ut unum prorsus atque idem sit: administratio tamen variat.

stelling een fabel<sup>1)</sup>. De Roomschen roepen wel eenige Schriftuurplaatsen ter hulpe<sup>2)</sup>, die zij willekeurig uitleggen, doch gronden zich hoofdzakelijk op de onbeschreven Overlevering (traditie).

---

3. Verwerpelijk naar Schrift en rede is ook de leer van den *Zieleslaap*, namelijk dat met het sterven des menschen

---

<sup>1)</sup> Instit. II. 16. 9.

<sup>2)</sup> Zoo Gen. 37 : 35: Jakob: *Ik zal tot mijnen zoon in de scheool nederdalen*. Maar de scheool is geen limbus. Scheool is altijd of graf, waarin ook de vromen komen, of hel, waarin de vromen niet komen. De Onzen te recht: *in het graf*. 1 Sam. 28 : 14: *Samuël uit de aarde opkomende*. Niet de ware Samuël, maar een enkele vertooning van hem (vergel. *Zesde Hoofdstuk* § 17. Zach. 9. : 11: *uittaling* beloofd der gebondenen Sions uit den kuil, daar geen water in is: bevrijding der verstrooide kinderen Israëls uit de gevangenis onder de Heidenen, die voor hen als een akelige modderkuil is zonder verkwikking, tegelijk beeld van de hoogere vrijmaking uit de slavernij en ellenden der zonde. Voorts bijzonder 1 Petr. 3 : 19 (waarvan zie *Twaalfde Hoofdstuk* § 30. Tegen Roomschen en Lutherschen). En Ef. 4 : 9: Christus *nedergedaald in de nederste deelen der aarde*. Dit ziet op zijne menschwording, vergel. Ps. 139 : 15. (Zie *Twaalfde Hoofdstuk*.)

Nog brengt men zoodanige gezegden der Schrift bij, die den ingang in den hemel van alle menschen vóór Christus schijnen te ontkennen. Zoo Hebr. 9 : 8, waar gezegd wordt, *dat de weg des Heiligdoms nog niet openbaar gemaakt was, zolang de eerste tabernakel nog stand had*. Dat beduidde de *Heilige Geest* hierdoor, dat in den Mozaïschen tabernakel en evenzoo daarna in den tempel het Allerheiligste was afgesloten en niemand daar mocht ingaan dan de Hoogepriester en deze ook maar op éenen dag in het jaar, en niet zonder bloed. De herhaling daarvan bewees dat de weg der zaligheid door de dierofferanden niet geopend werd en dat het rechte offer nog niet was gebracht; toen dat

zijne ziel in eenen toestand van bewusteloosheid, in diepen slaap zou geraken en zoolang zou slapen als het lichaam dood in het graf ligt en vergaat, maar ten jongsten dage

---

geschiedde, scheurde het voorhangsel en het schaduwwerk moest ophouden. Maar geenszins beduidde hierdoor de Heilige Geest, dat *de geloovigen in het Oude Testament voor Christus geen toegang hadden tot den hemel* (zie *Kantteek.* op Hebr. 9 : 8). Maar zij hadden duisterder weg, onder de schaduwen. Doch des te meer geloof. En *het belette niet, dat een gemeen geloovige zoo na bij den hemel was als de Hoogepriester, met veel vrijmoedigheid.* Wie zou durven zeggen, dat *de oude geloovigen deze vrijmoedigheid niet gehad hebben, daar alle Psalmen zoo vol van zijn?* (*Fr. Ridderus*, *Schriftuurl. Licht* V. p. 612 op Hebr. 9 : 8). Allen, die onder het Oude Verbond in het geloof ontslapen zijn, zijn in het ware, hemelsche heiligdom ingegaan en aanstonds zalig geworden, maar alleen uit kracht van het bloed des Nieuwen Testaments, hetwelk door al het vroeger offerbloed werd voorbeduid.

Ook Hebr. 10 : 20 geeft de *weg, welken Christus ons heeft ingewijd*, niet te kennen, dat er voor de geloovigen in den voortijd bij hun sterven nog geen ingang in den hemel was. De Apostel spreekt hier van het sterven niet, maar van het vrijmoedig toegaan in dit leven tot den troon der genade, waartoe nu geene tuschenkomst van het bloed van dieren meer noodig is, nadat Christus zijn bloed heeft vergoten en in het hemelsche heiligdom is ingegaan, waar Hij voor het aangezicht zijns Vaders onze Voorspreker is.

Maar Hebr. 11 : 13? Daar wordt van Abraham, Izaäk en Jakob gezegd: *Deze allen zijn in het geloof gestorven, de beloften niet verkregeu hebbende*, namelijk hier op aarde, gedurende hun leven. Hun oog was op het toekomende gericht, niet twijfelende aan Gods waarheid en trouw, die de beloften van land en zaad en zegen der volken zou vervullen. En daarin hadden zij ook zekerheid en troost genoeg aangaande de verwachtingen voor hun eigen persoon, waarover zij op den weg huns geloofs al meer licht ontvingen. Toen Jakob stervende zijne zonen zegende

met de opstanding des lichaams zou worden opgewekt. Deze voorstelling kwam reeds vroeg, en wel in het Oosten op, bij Arabische en Armenische sekten en vond vervolgens

---

en van hun aardisch lot en erfdeel in het land Kanaän sprak, zag en betuigde hij in het volle licht des geloofs, wat *hij* nu voor zijne eigene van de aarde scheidende ziel verwachtte: *Op uwe zaligheid wacht ik, Heere* (Gen. 49 : 18). Hij *wachtte* hier, ginds zou hij bezitten. Hij zou niet naar eenen Voorburg der hel, naar eenen limbus gaan, om *dáár* eeuwen lang op de zaligheid te wachten: maar tot zijnen God, om bij Hem te leven, in zijne zalige nabijheid en gemeenschap, in zijne woning, in de hemelsche stad (Hebr. 11 : 16).

Eindelijk wil men de vaders tot op Christus buiten den hemel sluiten met Hebr. 11 : 39, 40, waar de Apostel zegt van hen, die voor Christus' komst in het geloof gestorven: *Deze allen, hebbende door het geloof getuigenis gehad* (dat zij Gode behaagden), *hebben evenwel de belofte* (de beloofde zaak) *niet verkregen*: *Alzoo God wat beters over ons voorzien had, opdat zij zonder ons niet zouden volmaakt worden.* Maar *de belofte*, die de vaders niet hebben verkregen (namelijk in hun leven), is de verschijning van Christus (Luc. 10 : 23, 24) en de werkelijke verzoening der zonden door zijn bloed, de vervulling der schaduwen des Ouden Testaments: het is hetzelfde wat de Apostel aanstonds daarop *volmaakt worden* noemt. »Door de belofte moet men verstaan Jezus in den vleesche en den gezegenden (beteren) staat der Kerk in het Nieuwe Testament, waarnaar de geloovigen verlangden, doch dien zij niet gezien hebben met de oogen des lichaams." (*Fr. Ridderus*, *Schriftuurl. Licht* V. p. 655). *Zij niet zonder ons volmaakt*, dit zegt niet, dat de zielen der afgestorvene geloovigen des Ouden Testaments tot de hemelsche *zaligheid* niet voor den tijd des Nieuwen Testaments zijn toegelaten en tot zoolang in den limbus waren, maar dat de oude geloovigen te gelijker tijd en door dezelfde oorzaak als de geloovigen des Nieuwen Testaments zouden *volmaakt* worden, dat is: beiden zouden ten zelfden tijde werkelijk verzoend, beider schuld te gelijk betaald worden. De oude

ook in het Westen ingang <sup>1)</sup>, doch kon door de Roomsche Kerk bij hare leer van hemel, hel en vagevuur niet anders dan veroordeeld worden. Dat Paus Johannes XXII († 1334) dit kettersch gevoelen voorstond <sup>2)</sup> en niet alleenlijk de volkomene zaligheid der zielen ontkende, is niet zeker <sup>3)</sup>.

Ten tijde der Reformatie waren het de *Wederdoopers* (Anabaptisten) die de leer van eigenlijken zielelaap dreven <sup>4)</sup>, waartegen *Calvyn* zijne Psychopannychia schreef (1534) <sup>5)</sup>. Vervolgens had deze leer hare voorstanders

---

geloovigen waren op grond van Christus' zoenofferande zalig gestorven, maar de offerande was toen nog niet volbracht, hunne schuld was dus wel kwijt gescholden, maar nog niet metterdaad voldaan (Hebr. 9 : 15). Daarom zegt de Apostel: *Zij niet zonder ons volmaakt* (verzoend, en dienvolgens geheiligt en gezaligt en eenmaal geheel verheerlijkt), maar door datgene wat in onze tijden en onder ons is geschied, namelijk de offerande van Christus, Hebr. 10 : 14. *Marck*, Compend. en Merck XXXIV. 8. *De Moor*, Commentar. Pars VI. p. 617 sqq. *Tholuck*, Komment. zum Br. an die Hebräer, zu 11 : 39, 40.

<sup>1)</sup> *C. F. Göschel*, in Herzogs Real-Enc. XIV. S. 202. u. d. Art. *Seelenschlaf*.

<sup>2)</sup> *Dr. G. Voigt*, in Herzogs Real-Enc. VI. S. 759 u. d. Art. *Johannes XXII*, noemt het *eine wunderliche Privatmeinung des Pabstes*. Hij werd genoodzaakt zijn dwaalgevoelen openlijk te verwerpen.

<sup>3)</sup> *Hagenbach*, Dogmengeschiede § 207. n. 2.

<sup>4)</sup> *Fr. Spanhem.* Controversiar. Elenchus. 1694. p. 129. *De Moor*, Commentar. in *Marck*. Pars VI. p. 595 sq.

<sup>5)</sup> In het Fransch en in het Latijn. *Hagenbach*, Dogmengesch. § 271. *Psychopannychia* is van ψυχῆ, πᾶς, νύξ; πᾶννύχιος is *den ganschen nacht durend*. Het geeft eenen toestand te kennen van eenen onafgebroken nacht voor de ziel. Terwijl op aarde dag en nacht wisselen, is het naar de *Psychopannychieten* voor de afluivige ziel tot aan den dag der opstanding geheel nacht. Nog verder gingen de *Thnetopsychieten*, die niet slechts eenen

bijzonder onder de *Socinianen*<sup>1)</sup> en *Arminianen*<sup>2)</sup> die intusschen aan de aflijvige zielen meestal slechts alle werkzaamheid naar buiten ontzegden. In de nieuwere tijden lieten zich wederom stemmen voor den zielelaap verluiden<sup>3)</sup>, ter oorzaak eener overdrijving van de af-

zielelaap stelden, maar eenen ziele dood, die desgelijks zou duren tot aan den jongsten dag, waar lichaam en ziel tegelijk zouden opstaan.

*Luther* stelt den zielelaap niet als leerstuk voor, maar slechts als bescheiden gissing. *Delitzsch*, *Bibl. Psychol.* 2te Aufl. S. 419.

<sup>1)</sup> *Spanhem*, a. W. p. 231.

<sup>2)</sup> *Spanhem*. p. 414. *De Moor*, *Comment.* VI. p. 596 sq.

<sup>3)</sup> Een en ander hiervan vermeldt *Hagenbach*, *Dogmengesch.* § 304. S. 746 en *Delitzsch*, *Bibl. Psychol.* S. 420.

Tot de voorstanders telt *Van Oosterzee*, *Dogm.* II. p. 531, ook *Reinhard* en *Delitzsch*. Edoch *Reinhard* nam wel eenen tijdelijken staat van verdooving aan, waarin de ziel door de geweldige verandering bij de scheiding van het lichaam verzonk, echter niet zoo heel lang, niet tot aan het laatste Oordeel. *Bretschneider*, *Handb. der Dogmat.* 3te Aufl. II. S. 404.

*Delitzsch* is beslist tegenstander, blijkens zijne *bibl. Psychol.* S. 419 ff. Doch terwijl hij S. 432 f. *A. Capadose*, *Gedachten* over den staat der zielen (1845) beschuldigt van omduiding des Ouden Testaments naar het Nieuwe, maakt hij zelf bepaald tusschen beiden eene te groote kloof.

Maar tot de besliste Zieleslapers behoort *T. Roorda*, *Zielkunde.* 2de dr. p. 72: Daar de mensch met de aflegging van zijn levensorgaan bij den dood ook de organen van zijn bewustzijn aflegt, zoo kan de toestand, waarin de mensch dan in die ééne monade blijft voortleven, geen andere zijn dan die van den SLAAP, met — niet verloren maar — verdonkerd, slapend of sluimerend bewustzijn; van een diepen slaap zonder droomen (want ook het droomen is niet mogelijk zonder de organen van het bewustzijn), zonder alle bewustzijn van verandering van toestand, en dus ook van tijdsverloop; een diepen, gerusten, door niets gestoorde slaap, die duren zal, totdat hij weer tot een nieuwen leven gewekt wordt. (Bij de ver-



hankelijkheid der ziel van het lichaam, daar men naar een verfynd Materialisme er op stond, dat alle werkzaamheden der ziel, haar denken en doen, door middel en tussschenkomst des lichaams geschieden, waaruit dan zou volgen, dat met de scheiding van het lichaam de ziel in eenen toestand van geheel bewusteloozen slaap zou verzinken.

Ten bewijze voor den zielelaap beroept men zich op de Schrift zelve, die het sterven een ontslapen, den dood eenen slaap noemt en van gestorvenen spreekt als degenen die ontslapen zijn <sup>1)</sup> (1 Kor. 15 : 20. 1 Thess. 4 : 13 en andere plaatsen). De doode gelijkt naar het aanzien eenen slapende, de slaap is des doods broeder. Inzonderheid van eenen gestorven vrome is het een zacht, liefelijk, troostvol zeggen : hij is ontslapen, hij slaapt. Men zegt dan : *hij* en spreekt van den mensch, den persoon ; maar daarbij moet men, gelijk in zoovele andere gezegden, wél onderscheiden, op welk deel van den mensch het eigenlijk ziet. Zoo gaat het slapen het lichaam aan, de rechtvaardige komt rusten op zijne slaapstede (Jez. 57 : 2), namelijk naar het *lichaam*, hetwelk er eenmaal uit zal worden *opgewekt* : want de ziel komt niet in het graf, de ziel zal niet uit het graf opstaan. Nergens zegt de Schrift dat de uit hare lichamen ontwekene *zielen* slapen, en hoewel zij den algemeenen toestand des gestorvenen met den slaap vergelijkt, zoo is uit deze vergelijking toch niet te besluiten dat de ziel in eenen staat van bewusteloosheid en gevoel-

---

andering van *deze Planeet, waarop toch de mensch te huis behoort*). Aldus de Filosoof.

<sup>1)</sup> οἱ κοιμημένοι.

loosheid zou overblijven, te meer daar de ziel des slapenden wel uit de lichamelijk bemiddelde volle werkzaamheid van het wakend leven teruggeweken, maar toch geheel en al niet in bewustelooze en gevoellooze lijdelijkheid ontzonken is<sup>1)</sup>. Het aangename beeld van den slaap duidt tevens de zalige *ruste* aan van alle aardsche moeite, zwarigheid en afmattenden *arbeid*, maar geene *werkeloosheid*, Openb. 14 : 13.

De eigenlijke grond van de stelling, dat de afluivige zielen slapen, lag wel steeds in de vaste gedachte, dat de ziel zonder lichaam niet kon werken.

Maar wij moeten hier werker en werktuig onderscheiden. Werker is het subject, de persoon, de redelijke ziel. Het lichaam is werktuig. Het lichaam leeft en werkt van de ziel, zijne regeester. Met de scheiding der ziel van het lichaam staakt het leven en de werking in het lichaam; maar daarom houdt de ziel niet op te leven en te werken: omdat de ziel niet leeft door de samenvoeging met het lichaam, maar het lichaam leeft door de ziel. Zonder het lichaam kan de ziel wel geene organische, werktuigelijke verrichtingen volbrengen, die door middel van het lichaam geschieden en waartoe de tusschenkomst der zintuigen vereischt wordt; maar daarom houden niet alle werkingen der ziele op, die haar als geest eigen zijn en die zoomin door het lichaam worden veroorzaakt dat zij veelmeer door het lichaam bemoeilijkt en belemmerd worden. God heeft geen lichaam en Hij is het Leven zelf en werkt tot nu toe; de Engelen hebben geen lichaam, 't zijn Geesten

---

<sup>1)</sup> Delitzsch, Bibl. Psychol. S. 422. Zie voorts in dit *Hoofdstuk* § 2.

en toch leven en werken zij in hunnen deele: zoo is het dan ook niet te betwijfelen, dat de ziel hare geestelijke verrichtingen des te vrijer en volkomener uitoefent wanneer zij niet meer door het lichaam, zooals het thans is, bezwaard wordt <sup>1)</sup>. Zelfs ontbreekt het niet aan voorbeelden van stervenden, wier geest al meer verhelderde, hoe lossers reeds de band van het lichaam werd.

---

4. Bij de veronderstelling dat de ziel niet zonder lichaam leven en werken kan, is ook, waar althans haar voortbestaan na den dood erkend wordt, het gevoelen meer en meer opgekomen (vooral door *Leibnitz*), dat zij aanstonds na hare scheiding van het aardsche lichaam een nieuw overkleedsel, een fijner orgaan, een *aetherisch lichaam* ontvangt <sup>2)</sup>. Daar de Schrift hierover zich niet nader verklaart, had de verbeelding ruimen teugel en men gaf zelfs plaats aan menigerlei voortbrengselen van dichterlijke phantasie, als van den dichter-theoloog *Dante*. Beslist verwerpen moeten wij alle zoodanige voorstelling van een lichaam der ziele na den dood, waardoor de ontwijfelbare waarheid van de opstanding des gestorven lichaams en zijne wedervereeniging met de ziel verbogen of verdonkerd wordt. Daartoe behoort ook de stelling van een provisioneel, interimistisch lichaam, zullende dienen voor den tusschen-tijd <sup>3)</sup> van dood tot opstanding.

---

<sup>1)</sup> *De Moor*, Commentar. in Marek. Pars VI. p. 602.

<sup>2)</sup> Ook *Ulrici*, in Herzogs Real-Enc. XXI. S. 407 u. d. Art. *Unsterblichkeit*, beweert, dass von einer Fortdauer des Bewusstseyns und Selbstbewusstseyns *ohne* leiblichen Organismus nicht die Rede seyn kann.

<sup>3)</sup> Daartegen verklaart zich ook *Delitzsch*, Psychol. S. 438.

Maar de Schrift gewaagt nergens van zulk een tusschen-lichaam. Ook niet 2 Kor. 5 : 1 : *Want wij weten dat zoo ons aardsche huis dezes tabernakels gebroken wordt, wij een gebouw van God hebben, een huis niet met handen gemaakt, [maar] eeuwig in de hemelen.* De Apostel spreekt van tweeërlei verblijf der ziel <sup>1)</sup>: het eene aardsch, dat is het sterfelijk lichaam hetwelk zij gedurende dit leven bewoont en waaruit zij door den dood verhuist; het andere hemelsch, hetwelk zij na verlating van het eerste dra betreft. Want hier is sprake van zulk eene eeuwige woning des geloovigen, tot welke hem door den dood de weg gebaad wordt, en niet eerst door de opstanding des lichaams. Paulus spreekt hier alleen van geloovigen. Wordt de hut huns lichaams afgebroken, hun hemelsche woning is gereed, in welke zij, dat is hunne zielen in-trekken, om *bij den Heere in te wonen* (vs. 8). Dus is met het hemelsch gebouw zeker niet alleen en uitsluitend

---

Zijne voorstelling van eene *phänomenelle Leiblichkeit* der afijvige ziel, van eene kenbare gestalte die met haar innerlijk wezen overeenkomt, heerlijk of schandelijk, en waarin haar eigenlijk wezen zich afspiegelt, doch zonder *werkelijke* lichamelijkeheid (Phychol. S. 434) komt, wél verstaan, nabij aan de Gereformeerde opvatting.

Van Oosterzee, Dogmat. II. p. 540 zegt: *Misschien mag men zich voorstellen, dat de afgescheiden geest zich een lichaam schept en vormt, ten gevolge der hem inwonende Godskracht, geschikt voor den nieuwen bestaansvorm en waarvan het opstandingslichaam — — als het ware het eindresultaat is.*

Naar Nitzsch, Martensen en anderen. De uitdrukking, dat de geest zich een lichaam schept is verwerpelijk. Het is *Erigena* nagezegd, *anima corpus suum creat*. Daartegen verklaart zich te recht *Delitzsch*, Psychol. S. 457.

<sup>1)</sup> *H. Witsius*, Oeconom. Lib. III. Cap. XIV. § 23.

bedoeld het opstandingslichaam; maar ook niet een tusschenkomstig lichaam, hetwelk dienst zou doen tot aan de opstanding van het oude <sup>1)</sup>).

De Apostel vat hier saâm geheel de zalige en heerlijke toekomst voor den Christen na den dood, voor de ziel aanstonds na het sterven, en eens ook voor het stoffelijke lichaam, eeuwig, hemelsch, verschillend van de dingen die men nu ziet en die tijdelijk zijn (2 Kor. 4 : 18).

Dus verstaan het ook, in navolging van *Calvyn* <sup>2)</sup>, onze Gereformeerde *Staten-Overzitters* : namelijk van *de hemelsche heerlijkheid in het algemeen, waarmede de ziel versierd en gelijk als bekleed wordt, zoo haast zij dezen tabernakel aflegt, en waarmede het lichaam daarna zal bekleed worden als het uit de dooden zal opgewekt zijn*. Op de rechtvaardiging en heiligmaking hier volgt de geheele zaligheid en heerlijkheid namaals. Wie van het eerste ontbloot is, wordt het andere niet deelachtig <sup>3)</sup>. De ziel des ge-

<sup>1)</sup> *De Moor*, Commentar. in Marck. Pars. VI. p. 610.

<sup>2)</sup> *Calvin*. Commentar. 2 Kor. 5 : 1: *De breekbare tent is het sterfelijk lichaam. Daartegenover staat een gebouw van eeuwigen duur. Het is onzeker, of dit laatste beteekent den staat der zalige onsterfelijkheid, die de geloovigen na den dood wacht, dan wel het onverderfelijke en heerlijke lichaam, zooals het na de opstanding zijn zal. Beide opvattingen geven geen ongepasten zin; doch ik wil het liever dus nemen, dat het begin van dit gebouw zij de zalige staat der ziel na den dood, de voltooiing echter zij de heerlijkheid der laatste opstanding. Overigens verschillen de uitleggers zeer, blijkens Meyer z. d. St.*

<sup>3)</sup> *Calvin*. Comment. op 2 Kor. 5 : 3. De Apostel beperkt hier zijn gezegde van de toekomstige heerlijkheid tot de geloovigen, die in hun leven geestelijk bekleed en niet naakt gebleven zijn. Hij onderscheidt eene dubbele kleeding die God ons aandoet, namelijk in dit leven de gerechtigheid van Christus en de heiligmaking

loovigen wordt aanstonds verheerlijkt: zij wordt bekleed met het *lange witte kleet* <sup>1)</sup> waarvan de Openbaring van Johannes (6 : 11. 7 ; 13) gewaagt, hetwelk niet een aetherisch lichaam beteekent, maar symbool, zinnebeeld is van volkomen heiligheid door het bloed en den Geest van Christus, blijk van overwinning, van vrede, van blijdschap, van heerlijkheid. En het *lichaam* zal eens gelijkvormig worden aan het heerlijke lichaam van Christus (Fil. 3 : 21).

Overigens, wat den tusschenstaat betreft, waarschuwt *Calvyn* <sup>2)</sup> ons wel ernstig voor meer daarvan te willen weten, van plaats en staat, dan God ons er van heeft willen zeggen, en vermaant ons, onze weetgier te matigen en ons te houden aan hetgeen de Schrift betuigt van den verschillenden en onveranderlijken staat der zielen na den dood, van zaligheid voor degenen die in den Heere, van rampzaligheid voor die in hunne zonden sterven.

Ook is tegenover het bijgeloof van dooden-verschijningen te behartigen wat de Gereformeerde *Tweede Zwitsersche Belijdenis* (1566) Cap. XXVI verklaart: *Belangende hetgeen verhaald wordt van geesten of zielen der gestorvenen, die*

---

*des Geestes* (dat dit hier niet verre gezocht is, blijkt uit de vermelding van *het onderpand des Geestes* v. 5), *echter van den dood af aan de onsterfelijkheid en heerlijkheid. Want die God voorgenomen heeft te verheerlijken, rechtvaardigt Hij verder. (De lezing bekleed, v. 3, ἐκδυσάμενοι, ook door Lachmann, behouden, verdient ongetwijfeld de voorkeur boven ἐκδυσάμενοι ontkleed, Zie Meyer).*

<sup>1)</sup> *H. Witsius*, Exercitat. Sacr. in Symbolum. Apost. XXVI. 70. p. 403.

<sup>2)</sup> Instit. III. 25. 6. Zie ook hiervoren in dit stuk bl. 610 v.

soms aan levenden zouden verschijnen en van hen diensten begeeren tot hunne ontlasting, wij rekenen die verschijningen tot de kluchten (fopperijen), kunsten en bedriegerijen des duivels <sup>1)</sup>, die gelijk hij zich veranderen kan in eenen Engel des lichts, zoo altijd bezig is om het ware geloof of te verwoesten of twijfelachtig te maken. De Heere heeft in het Oude Testament verboden de waarheid te vragen aan dooden (Deut. 18 : 11) en eenig verkeer met de geesten te hebben. Den rijken man echter, aan de straffen overgegeven, wordt zooals de Evangelische waarheid vermeldt (Luc. 16) de terugkeer (van eenen doode) tot zijne broeders geweigerd, terwijl intusschen het Goddelijke orakel de uitspraak doet: Zij hebben Mozes en de Profeten; dat zij die hooren. Indien zij Mozes en de Profeten niet hooren,

<sup>1)</sup> Deputamus apparitiones eas inter ludibria, artes et deceptiones diaboli. Zoo ook Calvyn, Sermon CIX sur le Deuteron. Chap. XVIII (Corpus Reform. Vol. V. p. 521): *De duivel stelt zich tusschenbeide, zoodat het schijnt (na eene oproeping, bezwering) dat zich een mensch (de opgeroepene) vertoont, en het is de duivel die zulke begoochelingen maakt. — Het is ons verboden gemeenschap te oefenen met de dooden. Tout ce qu'on a dit des esprits qui reviennent, n'ont été que tromperies de Satan.* In en voor de Roomsche Kerk wordt dit bijgeloof gesteund.

Ook Luther verklaart de verschijning van zielen der gestorvenen voor goochelspel van booze geesten. Artic. Smalcald., De Missa. ed. Rechenb. p. 308 sq.

Anders oordeelt Delitzsch, Psychol. S. 427 ff., overeenkomstig zijne meening van *phänomenelle Leiblichkeit* der aflijvige zielen, waarbij hij slechts gedacht wil hebben aan den vorm der lichamelijkheid met wegdenking harer stof (S. 431).

Van en tegen het moderne *Spiritisme* handelt uitvoerig Will. Rohnert, Kirche, Kirchen und Sekten. Leipz. 1888. S. 260 ff. Verstandig oordeelt over dooden-verschijningen Bretschneider Handb. der Dogmat. II. S. 379 f.



*zoo zullen zij ook, al ware het dat er iemand van de dooden opstond, zich niet laten gezeggen.*

Dit leven is de eenige tijd welken God den menschen geeft om hun zelfs zaligheid te werken in den weg zijns Woords, met den dood wordt de deur der genade voor de onbekeerden gesloten, dan komt de nacht waarin men niet werken kan. Nergens duidt de Schrift aan, dat de Heere na dit leven nog wederom eenen tijd van genade verleent. *Daarom gelijk de Heilige Geest zegt: Heden indien gij zijne stem hoort, zoo verhardt uwe harten niet!* Hebr. 3 : 7, 8.

---

#### § 5. Het aardsche leven beslissend.

---

De onkerkelijke stelling van een onbepaalden middelstaat en eenen voortgang der genadebedeeling onder de dooden tot aan den jongsten dag toe is ook bij onze kerkleeraren, voor vreemden invloed te toegankelijk, haast algemeen aangenomen. Ten gunste van zoodanigen, die hier in bewust en hardnekkig ongeloof leefden en stierven, durft men wel niets veronderstellen. Maar voor hen, die geheel buiten hunne schuld het Evangelie niet, of ook slechts vervalscht kenden, zal er, beweert men, ook nog in den staat der afgescheidenheid gelegenheid bestaan om van den weg des levens te hooren. En die zich daar bekeeren en in Christus gelooven worden gered <sup>1)</sup>.

---

<sup>1)</sup> Aldus ook *Van Oosterzee*, Dogmat. II. p. 532 v. Men zie hierover het *Twaalfde Hoofdstuk* § 30. (Nederdaling ter hel), en *Vijftiende Hoofdstuk* § 12. (Geen vergeving na dit leven). De Luthersche Godgeleerden zijn de voornaame voorstanders en

Maar men gaat hiermede buiten en boven de Schrift. Naar de Schrift is het aardsche leven beslissend voor de eeuwigheid. Hier de zaaiing, en niet na den dood nog weer een zaaien; na den dood de maaiing, vergelding. Leerde de Schrift anders, dan moesten wij dat zonder bedenken aannemen. Maar het is bepaald tegen de Schrift, eenen staat van voorbereiding te stellen na den afloop dezes levens, van mogelijkheid en blijkbaarheid eener ware bekeering van zielen zonder lichaam en buiten de wereld. De Protestant houdt zich aan de Schrift <sup>1)</sup>.

Naar de Schrift hangt het eeuwig wél of wee alleen van het *aardsche* leven af, en niet van de verhouding der zielen na den dood of van iets wat met dezen in den staat der aflijvigheid omgaat. Dit blijkt ontegenzegglijk hieruit, dat ook in het *laatste* oordeel beslist wordt *naar het leven in het lichaam*. 2 Kor. 5 : 10 : *Want wij allen*

---

verspreiders van deze leer. Zoo ook Dr. A. Hahn, Das Bekenntn. der Ev. Kirche S. 154 f.

<sup>1)</sup> Onpartijdig beoordeelt en waardeert de Protestantische Kerk-leer de moderne Dr. A. E. Biedermann, Christl. Dogmat. 2te Aufl. Iiter Band. S. 386: *Die Reformation setzte nicht — — eine FORTSETZUNG des christlichen Heilsprocesses der Seelen im Ienseits, sondern (mit allem Recht, da nur das Leben in der WELT die Zeit des endlichen Processes ist) sofort das EWIGE RESULTAT dieses Processes. — — Im PROTESTANTISCHEN Dogma ist der Zustand vom Tode des Einzelnen bis zum Ende der Welt weder ein MITTEL-ZUSTAND zwischen Himmel und Hölle, noch ein VERMITTELNDER ZUSTAND zwischen jetzt und dem Ende; sondern er ist ein reiner ZWISCHENZUSTAND blossen SEELENLEBENS zwischen dem GANZEN, GEIST-LEIBLICHEN Leben in der ZEIT und dem in der EWIGKEIT, der aber seinen INHALTE nach die volle ewige SEELEN-frucht des zeitlichen Lebens, als ewiges Leben oder aber als ewigen Tod, in sich schliesst.*

moeten geopenbaard worden voor den rechterstoel van Christus, opdat een iegelijk wegdrage hetgeen door het lichaam <sup>1)</sup> [geschiedt], naar dat hij gedaan heeft, hetzij goed hetzij kwaad. Er wordt niet gesproken van een vonnis en vergelding naar hetgeen de mensch na zijnen dood heeft gedaan, maar naar hetgeen van hem door het lichaam, dus op aarde, gedurende de vereeniging zijner ziel met het lichaam is geschied. En zegt de Apostel Hebr. 9 : 27, dat *het den menschen gezet is éénmaal te sterven, en daarna het oordeel* <sup>2)</sup>, zoo voegt hij dood en gericht te zaam, waarbij hij (blijkens v. 28) op het laatste, openbare oordeel bij de wederkomst van Christus ziet en hij geeft te verstaan dat het oordeel gaat over het leven des menschen op aarde tot aan zijn sterven, en niet over de houding der ziel in den tusschenstaat, terwijl integendeel naar datzelfde leven het lot der ziel bij het sterven beslist is.

<sup>1)</sup> τὰ διὰ τοῦ σώματος *hetgene door middel van het lichaam*, het werktuig der ziel, dus in het lichamelijk leven door een ieder gedaan is. *Luther*: bei Leibes Leben.

<sup>2)</sup> μετὰ δὲ τοῦτο κρίσις sc. ἀποκρίσις, *is gezet*. *Lünemann*, *Kommentar. z. d. St.* teekent te recht aan, dat μετὰ τοῦτο, *daarna*, eene rekbare uitdrukking is en op zich zelf niet aanduidt, of het particuliere oordeel onmiddellijk na den dood, dan wel het algemeene na de opstanding der lichamen bij's Heeren wederkomst bedoeld is. Doch tot dit laatste leidt het verband met v. 28, gelijk ook *Van Marck*, *Merch.* XXXIV. 18 oordeelt, vergel. *De Moor*, *Commentar. Pars VI.* p. 703. Intusschen het algemeene maakt het bijzondere openbaar en veronderstelt dit, terwijl het de lotsbeslissing van de ziel tot het lichaam overbrengt. *Onze Kanteekenaars* vatten het dan ook saam: *Namelijk van elk een in het bijzonder terstond na den dood, en van allen in het algemeen hier namaals ten uitersten dage.*

Aanschouwelijk stelt Christus zelf ons dit voor oogen Matth. 25 : 35 v.v., waar Hij zegt, hoe Hij in het laatste oordeel vonnis zal spreken over allen naar de werken van het aardse leven, als vrucht en uitdrukking van de gezindheid en van den innerlijken grond des harten, met vermelding als proeven van bijzonderheden, die alleen in dit tijdelijke leven voorkomen, namelijk al of niet gedane werken der barmhartigheid, als voeding, kleeding, berging van armen en verdrevenen, verkwikking van gevangenen, bijzonderheden, die bepaald naar het leven op aarde terugwijzen, daar zij eene belichaamde menschheid veronderstellen.

---

### § 6. Het ontzielde lichaam.

---

1. Bij de overweging van den staat der aflijvige ziel richt zich ons nadenken vanzelf ook op het lot van haar vroeger metgezel, het ontzielde lichaam. Wij vragen: Wat wordt er van het *lichaam* na den dood? De Schrift geeft antwoord, en het begin met het einde samenvattende zegt zij: Het lichaam moet naar Gods bepaling en uitspraak tot de aarde wederkeeren waaruit het genomen is, doch het zal eenmaal weder opgewekt worden.

a. Uit de aarde is het genomen, namelijk het lichaam Adams, uit hetwelk alle menschelijke lichamen hunnen oorsprong hebben: de Heere God heeft het *geformeerd uit het stof der aarde*, Gen. 2 : 7 <sup>1)</sup>. Tot de aarde moet het wederkeeren, naar het vonnis Gods na den val Gen. 3 : 19: *In het zweet uws aanschijns zult gij brood eten*,

---

<sup>1)</sup> Zesde Hoofdstuk § 20.

*totdat gij tot de aarde wederkeert, dewijl gij daaruit genomen zijt: want gij zijt stof en gij zult tot stof wederkeeren.* Niet, dat het sterven een noodzakelijk en natuurlijk gevolg was van 's lichaams oorsprong uit de aarde <sup>1)</sup>; hadde de mensch niet gezondigd, hij behoefde niet tot stof weder te keeren. Maar nu is het allen menschen gezet, uitgenomen alleen Henoeh en Elias en degenen die bij Christus wederkomst nog leven: het lichaam 't zij onverminkt en in zijn geheel in de groeve gelegd of gewelddadig vermorzeld, verslonden, verbrand en bij deelen en deeltjes verstrooid, het keert allerwegen weder tot stof, en, hoe verschillend ook, de aarde is het groote graf, dat de elementen aller lichamen bergt, om ten genen dage die van het menschelijke geslacht, wanneer de stem des Almachtigen ze roept, weer op te geven.

b. De geloovige verwacht de verlossing zijns lichaams. Hij verlangt er naar, en de Heilige Geest, die hem gegeven is en in hem woont, verzekert het hem en is hem een onderpand en waarteeken, dat, nademaal hier zijne ziel verlost is van den geestelijken dood, eenmaal ook het lichaam aan de macht des doods en der verderving, die het ondergaan moet, ontruikt zal worden. Daardoor wordt de verlossing voltooid, hetwelk na de gegeven beginselen niet uit kan blijven. Geheel de zichtbare schepping heeft een onbewust, natuurlijk verlangen naar vrijmaking van de dienstbaarheid der verderfenis, waaronder zij zucht en als in barenswecen ligt, zegt Paulus Rom. 8 : 20—22, waarop hij dan vs. 23 laat volgen :

---

<sup>1)</sup> Achtste Hoofdstuk § 9. Negende Hoofdstuk § 11. En dit Eenentwintigste Hoofdstuk § 1.

*En niet alleen [dit], maar ook wij zelven die de eerstelingen des Geestes hebben, wij ook zelven [zeg ik] zuchten in ons zelven, verwachtende de aanneming tot kinderen (het volle bezit der erve, waartoe het recht door God geschonken is) [namelijk] de verlossing onzes lichaams (vrijmaking des lichaams van verderfenis en ijdelheid en van alle gebreken en onvolmaaktheden, daar het gelijkvormig zal worden aan het heerlijke lichaam van Christus).*

2. Tot het geloof der verlossing behoorde van den aanvang af ook de hope van het goede voor het lichaam. Doch met trapswijs klimmend licht, naar mate het inzicht n de verlossing duidelijker werd.

a. Dat de hope des eeuwigen levens en der opstanding des lichaams onder het volk der Oude bedeeeling niet zou gekend zijn, is door velen ten onrechte beweerd. Integendeel zelfs waar het Nieuwe Testament er van spreekt, gebruikt dit meestal woorden uit het Oude Testament, bijvoorbeeld 1 Kor. 15.

Het Oude Testament<sup>1)</sup> geeft geene leerstellige ontwikkeling en bevestiging van de opstanding der dooden, maar het laat deze geheimzinnige, troostvolle waarheid doorschemeren, duidt ze aan, veronderstelt ze. Aldus, waar het van de verlossing des volks in nationaal, politiek, staatkundig en zedelijk, godsdienstig opzicht, of van de verlossing eens enkelen uit diepe ellende, als van eene levendmaking en opwekking uit de dooden spreekt, op

<sup>1)</sup> *Marck*, Merch XXXIV. 13. *De Moor*, Commentar. Pars VI. p. 662 sqq. *Hengstenberg*, Commentar über die Psalmen IV. 2. S. 318 ff. *Delitzsch*, Psychol. S. 411. *Oehler*, Theol. des A. T. II. S. 244. 312. *Kling*, in Herzogs Real-Enc. I. S. 595. u. d. Art. *Auferstehung der Todten*.

grond van 's Heeren woord Deut. 32 : 39 : *Ik dood en maak levend*. Zoo Psalm 85 : 7, waar de dichter den Heere voor het volk aanroept : *Zult gij ons niet weder levend maken, opdat uw volk zich in u verblijde?* En David zegt Ps. 86 : 13 : *Uwe goedertierenheid is groot over mij, en gij hebt mijne ziel uit het onderste des grafs uitgerukt*. Zoo ook Ps. 71 : 20 en in vele andere plaatsen. Maar vooral Ezech. 37, waar de herstelling des diepgezonken en verstrooiden volks geschilderd wordt als eene levendmaking van dooden, zoo aanschouwelijk als alleen door eenen zoodanige kon geteekend worden, die van het geloof aan de eigenlijke opstanding der dooden doordrongen was. Daarmede is te vergelijken hetgeen reeds veel vroeger Hozea 13 : 14 verkondigde, en Jezaja 26 : 19, en in alouden tijd Job 19 : 25—27, uit welke laatste plaats, trots alle tegenspraak, de gedachte aan de opstanding toch niet te verwijderen is. Eindelijk, om niet meer te noemen, spreekt Daniël 12 : 2, 13 zonder beeld duidelijk van de opstanding der rechtvaardigen en der goddeloozen, als eene gebeurtenis die geschieden zal in het einde der dagen.

Onder de *Makkabeën* was de hope der opstanding bijzonder levendig en sterkte de martelaren. Zoo dien jongeling, den vierden der zeven broederen, die, door koning Antiochus gevonnist, bij zijn sterven sprak, 2 Makk. 7 : 14 : *Dit is een groote troost, dat wij hopen dat, als de menschen ons dooden, God ons weder zal opwekken, maar gij zult niet opgewekt worden tot het leven* (maar ter verdoemenis. Sommigen verstaan dit zoo dat dezen, Israëls vijanden, geheel niet zouden worden opgewekt).

De *Farizeën* hielden er aan vast, doch met grofzinnelijke  
Gravemeijer, Geref. Gel. leer. III.



voorstellingen, waartegen de materialistische *Sadduceën*, die van geen ander dan dit aardse leven wilden weten, als ontkenners optraden (Matth. 22 : 23). Ook de *Esseners*, Spiritualisten, namen geene opstanding des lichaams aan <sup>1)</sup>.

b. Christus, zelf de Opstanding en het Leven, gaf er met woord en daad, inzonderheid door zijne eigene opstanding, getuigenis en zekerheid van, en in zijnen Geest verkondigden de Apostelen de opstanding der dooden als eene onomstootelijke waarheid.

Die te Korinthe de opstanding der dooden loochenden, (1 Kor. 15 : 12), waren waarschijnlijk philosophisch gevormde uit het heidendom overgekomeene Christenen, zij die zeiden: *Wij zijn van Christus* <sup>2)</sup>. Zij namen aanstoot aan de leer der opstanding, als zijnde te zinnelijk. Het waren reeds voorloopers van de latere sekten der Gnostieken, die leerden dat men de opstanding alleen geestelijk moest verstaan, van het nieuwe leven in Christus. Als zoodanigen noemt Paulus 2 Tim. 2 : 17, 18 ook zekeren Hymeneüs en Philetus (in Klein-Azië; Paulus schreef naar Efeze), die van de waarheid waren afgeweken en leerden dat de opstanding alreede geschied was. Hymeneüs was reeds, met eenen anderen dwaalleeraar, Alexander, van de kerkgemeenschap uitgesloten, geëxcommuniceerd (1 Tim. 1 : 20), maar de dwaling bleef voortkruipen als de kanker. Deze dwaling stond niet afzonderlijk op zich zelve, maar had eenen dieperen grond, weshalve de Apostel er voor als iets gevaarlijks waarschuwt. Er lag bij ten gronde eene miskennis van het wezen en den oorsprong der zonde,

<sup>1)</sup> *C. Viringa*, Doctrina Christ. Relig. Pars IV. p. 111.

<sup>2)</sup> Zie *Negentiende Hoofdstuk* § 11.

de stelling namelijk dat de zonde uit het lichaam voort komt en niet uit de ziel zelve, uit het hart. Vandaar verachting van het lichaam als de bron van alle kwaad, en de bewering dat het vernietigd zal worden ; en daarmede gepaard misbruik des lichaams tot losbandigheid. Daarentegen erkent de geloovige de achtbaarheid van het lichaam, hetwelk wel als zetel en werktuig der zondige ziel verderven moet, maar eens verheerlijkt op zal staan.

3. Het is Kerkleer. Tot de *Twaalf Artikelen* onzes algemeenen en ongetwijfelden Christelijken geloofs behoort ook: *Wederopstanding des vleesches*. De belijdenis van Niceën heeft: *Wij verwachten de opstanding der dooden*. De Belijdenis naar *Athanasius* genoemd zegt, dat bij Christus komt *alle menschen zullen opstaan met hunne lichamen*. De *Nederlandsche Belijdenis des Geloofs* Art. XXXVII verklaart: *Al diegenen die gestorven zullen wezen, zullen uit de aarde verrijzen, de zielen te zamen gevoegd en vereenigd zijnde met haar eigen lichaam, in hetwelk zij zullen geleefd hebben*. De geloofsbelijder betuigt in den Heidelb. Catechismus Vr. 45: *De opstanding van Christus is ons een zeker pand onzer zalige opstanding* <sup>1)</sup>. En Vr. 57, van den *troost der opstanding des vleesches*: *Dat niet alleen mijne ziel na dit leven van stonden aan tot Christus, haar Hoofd, zal opgenomen worden, maar dat ook dit mijn vleesch, door de kracht van Christus opgewekt zijnde, wederom met mijne ziel vereenigd en aan het heerlijk lichaam van Christus gelijkvormig zal worden*.

De *Tweede Zwitzersche Belijdenis* (van 1566) Cap. XXVI wijst daarbij uitdrukkelijk op de verplichting om

---

<sup>1)</sup> Zie *Dertiende Hoofdstuk* § 7.

de lichamen der geloovigen welvoegelijk zonder bijgeloovige verrichtingen te *begraven*, om reden dat zij tempelen des Heiligen Geestes zijn en ten laatsten dage weder op zullen staan <sup>1)</sup>).

4. De opstanding der dooden is een wonder, voor ons onbegrijpelijk. Geen wonder dus dat alle wonderschuwen er niet van willen weten, hoewel zij anders toch zooveel als werkelijk aannemen wat zij niet begrijpen, ook hun eigen leven.

Vele tegenwerpingen <sup>2)</sup> gronden zich op eene grofzinnelijke opvatting, zooals men dikmaals eene waarheid eerst mismaakt, om ze dan te verachten. Dus deden die Sadduceën Matth. 22 : 23 v.v., die, om de opstanding bespottelijk te maken, de aan de zinnelijke voorstelling der Farizeën ontleende vraag opwierpen, wiens vrouw in de opstanding die weduwe wezen zou, die achtereenvolgens met zeven broeders, na elkander gestorven, was gehuwd geweest <sup>3)</sup>; waarop de Heere Jezus dezen en

<sup>1)</sup> Fidelium corpora, ut Spiritus Sancti templa et quae in ultimo die recte creduntur resurrectura, jubet Scriptura honeste absque superstitione humo mandare. Voorts vermaant de Confessie, eerzame melding te maken van degenen, die heilig in den Heere zijn ontslapen, en jegens hunne nagelatenen, bij name weduwen en weezen alle diensten te bewijzen, waartoe de godsvrucht verplicht. Meer niet, aliam non docemus pro mortuis curam gerere.

<sup>2)</sup> De gewone tegenbedenkingen vermeldt uitvoerig en bevatte-lijk *Bretschneider*, Handb. der Dogmat. II. S. 449 ff., die de waarheid der opstanding aanneemt. Desgelijks beknopt *Hase*, Hutt. red. § 130. S. 345 f.

<sup>3)</sup> Waarschijnlijk was dit werkelijk eene twistvraag onder de Farizeën. Als gevoelen van sommigen wordt bij de Rabbijnen vermeld: Eene vrouw, die twee mannen gehad heeft in deze

allen Sadduceën den mond stopt, daar Hij hunne betwijfeling van de opstanding aan hunne onkennis van de Schriften en van de kracht Gods wijt, terwijl Hij tevens verklaart dat bij de opstanding geen trouwen te pas komt, waardoor Hij met eenmaal de farizeesche verzinne-lijking van de Goddelijke waarheid verwijderd. Maar Hij vergeestelijkt de opstanding niet, het is Hem eene werke-lijke *opstanding, opstanding der dooden*, vs. 30 en 31.

De opwekking der dooden is zaak des geloofs en niet des verstands, moet geloofd en kan niet begrepen worden.

De dooden zullen opstaan. Het is eene opstanding, niet eene Sociniaansche schepping van nieuwe lichamen, maar opwekking en vernieuwing der oude lichamen in onverderfelijkheid. Op staat wat gevallen is. Vele lichamen van menschen zijn echter door beesten verslonden of ook door anderei menschen opgegeten, vele bij deeltjes en stofjes verstrooid. Daaruit zal elks eigen lichaam worden hersteld. Wie zal 't begrijpen <sup>1)</sup>? Maar het geloof zegt:

---

wereld, wordt aan den eersten wedergegeven in de toekomstige wereld *Meyer*, Kommentar zu Matth. 22 : 30. *Von Gerlach*, zu Matth. 22 : 28.

<sup>1)</sup> Ook *Luther*, bij zijn vast geloof aan de opstanding, zag de bezwaren voor het verstand niet voorbij. Hij zegt er van: Einen fressen die wilden Thiere, den anderen frisst das Schwert; dieser lässt ein Bein in Ungarn. jener wird mit Feuer verbrant; den verzehren die Würmer in der Erde, jenen die Fische im Wasser u. s. w. Da wills schwer seyn, zu glauben, dass der Mensch wiederum leben soll, und des Menschen Glieder, die so weit von einander zerstreuet, zu Aschen und Pulver gemacht werden, im Feuer, Wasser, Erde, wiederum zusammen kommen sollen. — Wenn mans nach der Vernunft ausrechnen will, so lässt sichs ansehen, als sey dieser Artikel von der Auferstehung

Dit leert en bewijst ons dat de herstelling des lichaams niet door natuurlijke oorzaken, niet door eene langzame, voortgaande ontwikkeling van een nieuw lichaam uit het oude geschiedt, maar door eene daad van Gods almacht <sup>1)</sup>. Voorts is daarbij iedere grofzinnelijke verbeelding verre te houden en wél te bedenken dat de staat der opgewekte onsterfelijke lichamen ganschelijk verschilt van den tegenwoordigen toestand in de sterfelijkheid.

Alle twijfelingen moeten wijken voor de *Schriften* en de bezwaren verdwijnen voor de *kracht Gods* (Matth. 22 ; 29), bij wien alle dingen mogelijk zijn, namelijk die Hij wil ; en Hij wil de dooden opwekken naar luide van zijn eigen onfaalbaar Woord. Zou Hij 't niet kunnen ? Hij die geheel de wereld uit niet heeft geschapen, die Adams lichaam uit het stof der aarde, Eva uit eene rib van Adam heeft geformeerd, en die jaarlijks in de lente het gelaat des aardrijks vernieuwt en in planten en dieren voortgaande wisselingen en overgangen werkt

---

der Todten entweder gar nichts, oder doch ganz ungewisz. Walch. Ausg. VIII. S. 989.

<sup>1)</sup> De nieuwere opvattingen teekent *Hase*, Hutt. red. 3te Aufl. S. 246 aldus : Die Rationalisten und die kirchlich-philosophischen Dogmatiker halten die Auferstehungslehre bei Christo für Accommodation oder volksthümliches Bild der Unsterblichkeit, bei Paulo für pharisäisches Dogma ; überall nur Sinnbild eines rein geistigen Fortlebens oder eines sogleich mit dem Tode sich entwickelnden vollkommenen Organs der Seele.

*Biedermann*, Dogmatik § 995 oordeelt : Die Wahrheit in der Lehre von der *Auferstehung des Leibes* ist : Subject der Seligkeit oder Unseligkeit ist zwar nur das Ich als *Geist* ; aber das *Substrat*, Ausdruck und Organ, des ewigen Lebens is die *Totalität* des natürlichen, sinnlichen, räumlich-zeitlichen Daseinsprocesses des Menschen.

en leven uit den dooden doet ontstaan? Wij mogen dan wel met Paulus (Hand. 26 : 8) vragen: *Wat? wordt het bij ulieden ongeloofelijk geoordeeld, dat God de dooden opwekt?*

---

### § 7. Gelijktijdige opstanding.

---

1. De dooden zullen gezamenlijk opstaan bij de wederkomst van Christus ten oordeel. Slechts *éene eenige* zichtbare wederkomst van Christus is er te wachten, namelijk om te oordeelen de levenden en de dooden; en Hij komt *niet ter aarde* neer, om hier als Koning met zijne heiligen te regeeren, maar op de *wolken* komt Hij als Rechter. En komende, wekt Hij al de dooden op en verandert de levenden in onverderfelijkheid. Dus *éene* wederkomst des Heeren en *éene* opstanding der dooden.

Dat is de oud-protestantsche leer, besliste tegenspraak tegen de droomerijen der Chiliasten <sup>1)</sup>, die, grof of fijn, een duizendjarig rijk der levende en der in de *eerste* opstanding opgewekte vromen stellen, terwijl Christus, de Koning, hier dan zelf op aarde lichamenlijk aanwezig zou zijn.

Naar de gezonde leer hebben wij wel de zegevierende uitbreiding van het Godsrijk over de geheele aarde te wachten, maar *ten eerste* geene afzonderlijke opstanding van martelaren en andere rechtvaardigen, en *ten tweede* geen lichamenlijk verblijf van Christus bij hen op aarde eeuwen lang als zichtbaar Koning.

---

<sup>1)</sup> Over de *Wederkomst* van Christus is gehandeld bij Zijne Verhooging, *Dertiende Hoofdstuk* § 20. Over het *Chiliasme* bij Zijn Koninkrijk, *Elfde Hoofdstuk* § 37.

In onze dagen is het Chiliasme wijd verspreid, niet alleen bij allerhande sekten, maar ook in kerkelijke kringen <sup>1)</sup>, hoe onkerkelijk het ook is (*Elfde Hoofdstuk* § 27). Sedert J. A. Bengel heeft het zich meer en meer, hoewel verschillend gewijzigd, onder tal van Theologen gevestigd, en de moderne Orthodoxie heeft het op voorgewende schriftuurlijke gronden in de Eschatologie weten in te voegen. Philosophische Theologen hebben er dan op menigerlei wijze over gephantaseerd. Bij het algemeen echter heeft het voornamelijk ingang gevonden in dien vorm, in welken het door Kurtz, Dächsel en Mühe is voorgesteld <sup>2)</sup>.

Ook Van Oosterzee is in dit spoor getreden. Hij ziet in de Schrift meer dan ééne opstanding voorspeld, eerst eene gedeeltelijke, daarna eene volstrekt algemeene, deze van rechtvaardigen en onrechtvaardigen <sup>3)</sup>. De eerste opstanding geschiedende gelijktijdig met Christus' wederkomst, eene wederkomst op aarde, waar Hij als Koning wordt ingehaald <sup>4)</sup>. Dan het Duizendjarig rijk: zegevierend

<sup>1)</sup> W. Rohnert, Kirche, Kirchen und Sekten. Leipz. 1888. S. 274 f.

<sup>2)</sup> Dezel/de, S. 277—280.

<sup>3)</sup> Van Oosterzee, Christel. Dogmatiek II. p. 540.

<sup>4)</sup> Dezel/de, p. 555. De geloovigen die deze verschijning van Christus op aarde beleven, worden zonder sterven veranderd, en de gestorvenen, die opgewekt zijn, leven en heerschen nu met Christus op aarde. En het schijnt dat deze uitgelezenen zelven, in wat vorm ook, mede deel hebben aan het doorlopend gericht, dat de verheerlijkte Koning van het Godsrijk bij en door zijne verschijning voltrekt. Aldus Van Oosterzee. Naar de Duitschers. Vergel. Dr. J. T. Beck, Die Vollendung des Reiches Gottes. Herausgeg. von Jul. Lindemeyer, Güttersloh 1887. S. 52: Die erste Auferstehung (Apokal.



Godsrijk op aarde vóór het einde <sup>1)</sup>. Vóór het laatste oordeel de *tweede* volstrekt algemeene opstanding van goeden en boozen <sup>2)</sup>.

2. Maar de Schrift spreekt nergens van twee lichamelijke opstandingen, nergens van eene lichaams-opstanding der rechtvaardigen vóór de algemeene opstanding. De plaatsen, die men er voor bijbrengt, bewijzen het niet.

a. Zoo Luc. 14 : 14 : Wat gij met zelfverloochening uit liefde aan armen doet, *het zal u vergolden worden in de opstanding der rechtvaardigen*. Niet in het minst duidt Christus daar aan, dat dit eene opstanding is die de algemeene voorafgaat; de tijdsopvolging kwam hier geheel niet in aanmerking; hier waar Hij heenwijst op de genade en eere voor degenen, die Hem in zijne armen hebben geëerd, kwam alleen te pas, de opstanding der rechtvaardigen te noemen, waarin zij deelen, met tegenstelling en onderscheiding, niet in tijd maar in aard en vrucht, van de gelijktijdige opstanding der goddeloozen, Joh. 5 : 29.

b. Ook dient opgemerkt, dat 1 Kor. 15, waar anders uitvoerig van de opstanding wordt gehandeld, geheel niets gewaagt van eene dubbele opstanding des vleesches. Vers 23, waarop men zich beroept, is er niet vóór maar tegen. *Allen*, zegt Paulus v. 22, *zullen in Christus levend gemaakt worden*. 23. *Maar een iegelijk in zijne orde, de eersteling Christus* (als eersteling is Christus levend gemaakt), *daarna* (zullen levend gemaakt worden) *die van Christus zijn in*

---

20 : 5) *kann nicht anders als von leiblicher Auferstehung verstanden werden. Diese erste Auferstehung erfolgt eben als Einleitung der tausendjährigen Regierung mit Christo.*

<sup>1)</sup> Van Oosterzee, a. w. p. 556.

<sup>2)</sup> p. 559.

*zijne toekomst.* Hier wordt bepaald geleerd, dat de opstanding der geloovigen eerst geschiedt in verband met de wederkomst van Christus, en dit is zijne komst ten laatsten dage, blijkens vs. 24 en v. 26. Dus eerder heeft de opstanding der rechtvaardigen geen plaats dan bij de algemeene; zelfs dat in die algemeene opstanding de vromen vóór de goddeloozen worden opgewekt, kan men uit 's Apostels woorden niet afleiden. Hij spreekt hier, naar zijn doel, tot bemoediging der Christenen, *alleen* van de opstanding der rechtvaardigen. Hij vermaant tot geduld. *Iemand kan zeggen: Christus is wel uit het graf opgestaan, maar wij verrotten er.* Paulus antwoordt: *God heeft een orde gesteld; het zij ons genoeg, dat wij nu in Christus den eersteling hebben; voor ons zal echter zijne komst de tijd zijn om op te staan* <sup>1)</sup>. Geheel willekeurig is het, wanneer de Chiliasten tusschen v. 23 en 24 het duizendjarig Rijk inschuiven.

c. Ook 1 Thess. 4 : 16 bewijst niet maar weerspreekt de vermeende opstanding der rechtvaardigen vóór de algemeene. Immers de Apostel verbindt ze ten duidelijkste met de wederkomst van Christus ten oordeel. Ook hier, waar hij de bedroefde en rouwdragende Christenen er mee wil troosten, spreekt hij alleen van de opstanding der rechtvaardigen en laat die der goddeloozen ter zijde <sup>2)</sup>. *Want de Heere zelf zal met een geroep, met de stem des Archangels en met de bazuine Gods nederdalen van den hemel, en die in Christus gestorven zijn, zullen eerst op-*

<sup>1)</sup> Calvin. Commentar. op 1 Kor. 15 : 23.

<sup>2)</sup> De reprobis tacet, quia nihil hoc ad piorum consolationem, in qua nunc versatur. Calvin. Comment. op 1 Thess. 4 : 16.

*staan*. Dit zegt niet eens dat *alsdan* de Christenen vóór de goddeloozen opstaan; neen, maar vóór de *verandering* der dan nog *levenden*, blijkens v. 17, en deze heeft plaats bij de algemeene wedergeboorte (Matth. 19 : 28), bij de vernieuwing van hemel en aarde.

d. De voorstanders van eene opstanding vóór de algemeene opstanding gronden zich voornamelijk op Openb. 20 : 4—6, de eenige plaats, waar de uitdrukking *de eerste opstanding* (v. 5 en 6) voorkomt.

In het profetisch gezicht v. 1—3 wordt voor de vervolgde en lijdende Christenen op handtastelijke wijze, namelijk door het vertoon van de binding des Satans gedurende duizend jaren, de verzekering gegeven, dat er na de hitte der verdrukking een tijd van verkoeling en verademing zou komen.

Maar wat hadden die daarvan en wat was het deel van hen, die nog vóór dezen tijd, nog inmiddels onder de vervolgingen stierven? Zoo mochten zij wel vragen, die nu in de verdrukking waren en voor wie het dagelijks was schrik van rondsom. Hun ten troost dient v. 4—6, eene tusschenvertooning van het leven en de heerlijkheid der vermoorde en aller in den Heere gestorvene geloovigen: daartoe zouden ook zij, bij getrouwheid worden verheven. In eene plechtige gerechtszitting wordt de uitspraak gedaan, dat de getrouwe getuigen met Christus zullen leven en heerschen.

Johannes ziet *tronen*, rechterstoelen, op welke zich rechters plaatsen, vertegenwoordigers der Kerk, aan wie de de rechterlijke volmacht is *gegeven* om over de strijders en lijdens te *oordeelen* en den getrouwen hunnen genade-loon toe te wijzen. De beoordeeling, het onderzoek gaat

over de martelaren, de bloedgetuigen, *die onthoofd waren om de getuigenis van Jezus en om het Woord Gods*, voorts over alle getrouwe belijders, *die het Beest en deszelfs beeld niet aangebeden hadden en die het merkteeken niet ontvangen hadden aan hun voorhoofd en aan hunne hand.*

En wat is het lot dat dezen wordt toegewezen? Zalig leven en heerlijkheid. Johannes ziet het, zij worden hem in dit gezicht zoo vertoond: *zij leefden en heerschten als koningen met Christus de duizend jaren.* Zij, te weten de onthoofde martelaren en al de in den Heere gestorvene getrouwe belijders, *zij leefden*; niet: werden levend, niet: zij ontvingen wederom een lichaam, maar: *zij leefden*, met nadruk gezegd van het ware leven, zij leefden zalig, en wel van het oogenblik huns doods aan, want als pas gestorvenen worden zij hier voorgesteld. Zij leefden zalig, in den hemel bij Christus (want dat zij met dezen *op aarde* waren, wordt in het minst niet aangeduid) en *heerschten* vandaar *met Hem als koningen gedurende de duizend jaren*, want de leden des Hoofds deelen in zijne regeering, daar zijn wil ook hun wil is.

Zoo diende dit gezicht van Johannes voor degenen, die alsnog in de verdrukking waren, tot krachtigen genoegzamen troost: na hunnen dood wierd hun ten deel zalig leven, eer en heerlijkheid. Het wordt vertoond als reeds geschied.

Vers 5. *Maar de overigen der dooden werden niet weder levend* (naar de rechte lezing <sup>1)</sup>: *leefden niet*), *totdat*

---

<sup>1)</sup> ἔζησαν, niet ἀνέζησαν.

*de duizend jaren geëindigd waren.* Dat zijn de gestorven goddeloozen: dezen waren verstoken van het leven, van het ware, zalige leven der leden van Christus, van wie gezegd was: *zij leefden.* Zij waren niet vernietigd, maar waren in de hel, waar het geen leven is; *totdat de duizend jaren geëindigd waren,* hetwelk niet zegt dat zij daarna wél (zalig) leefden, neen, zij hadden nu hunne voorloopige straf (naar de ziel), in afwachting van de laatste beslissing (ook naar het lichaam), die vs. 12 v.v. beschreven staat.

Van den gelukstaat, tot welken Johannes de bloedgetuigen en trouwe belijders vs. 4 verheven ziet, zegt hij vs. 5: *Deze is de eerste opstanding,* en vs. 6: die deel hebben in de eerste opstanding, *over dezen heeft de tweede dood geene macht.*

De eerste opstanding is geene lichamelijke opstanding, maar zinnebeeldig dus genoemd: 't is de overgang der getrouwen aanstonds na hunnen dood tot het zalig hemellevens, namelijk met hunne ziel, terwijl het lichaam achter blijft, 't is hunne verhooving uit de smadelijke nederigheid en doodelijke ellende tot den staat van zaligheid en heerlijkheid. De *eerste* opstanding wordt zij genoemd, wijl het de overgang is tot de eerste stadie van zaligheid, waarna eens met de eigenlijk genoemde opstanding, namelijk des lichaams, de tweede stadie, de heerlijkmaking van den ganschen mensch volgt.

Het tegengestelde van de eerste opstanding is de tweede dood, dat is naar vs. 14 de rampzaligheid in de hel, in den pool des vuurs <sup>1)</sup>.

---

<sup>1)</sup> *Hengstenberg*, Die Offenbarung des H. Johannes II. 1. S. 369 f. S. 381 ff.

Zoo wordt dan voor de martelaren en trouwe belijders, voor alle geloovig gestorvenen toegezegd de dadelijke overbrenging hunner zielen in het zalig en heerlijk hemel-leven, waarop daarna ook de heerlijkmaking des lichaams volgt, terwijl de andere gestorvenen, de goddeloozen, van het hemelleven verstoken blijven en aan den tweeden

---

Onder anderen erkent ook *Van Marck*, Merch XXXII. 28 de zinnebeeldige beteekenis van *de eerste opstanding*. De duizend jaren zijn hem een lange en omtrent duizendjarige tijd, welks begin volgens hem verschillend kan worden bepaald, van Constantijns heerschappij of vroeger, *wanneer de Satan meer dan te voren door Christus is gebonden geweest, dat hij op de oude wijze de volkeren niet verleidde, en wanneer de bloedgetuigen en andere geloovigen* TEN AANZIEN VAN HUNNE ZIELEN MET CHRISTUS IN DEN HEMEL HEBBEN GEHEERSCHT, *zonder uitsluiting van de volgende eeuwigheid, terwijl de anderen ook in dezen gelukkigen tijd niet weder LEVEND WIERDEN, of door bekeering hier op aarde of door GELUKZALIGHEID IN HUNNEN DOOD, DIE EEN RECHTE VOORBODE IS VAN EENE VOLZALIGE OPSTANDING.* Dit wordt nader aangetoond door *Marck*, Commentar. in Apocalyps. XX. § 15. 16: *Op het zalig leven der ziel volgt ten jongsten dage het andere leven, dat van den ganschen mensch, waar door de herstelling des lichaams de geheele mensch uit de verderfenis uitgerukt zal worden: dies heet de overgang tot het eerste leven te recht de eerste opstanding, voorspel en zeker onderpand van de tweede.* —

Door de eerste opstanding te verstaan de bekeering, de opstanding uit den dood der zonde (aldus ook onze Kantteekenaars) past hier niet, hoe gewoon anders ook in de Schrift door opstanding de overgang tot een nieuw, geestelijk leven wordt beteekend (Efez. 5 : 14 en elders). Immers de bloedgetuigen hadden door hunnen dood hunne trouw bezegeld, waren bekeerd en uit den geestelijken dood opgestaan, en het leven, dat hun hier toegekend wordt (v. 4: *zij leefden*), is het leven na hunnen lichamelijken dood, het zalige, heerlijke in den hemel.

dood, de eeuwige verdoemenis worden overgegeven, waartegen de gezaligden beveiligd zijn <sup>1)</sup>).

Geheel dit voorstel heeft ten doel, de Christenen in hunnen harden strijd en bij het dreigen van den marteldood tot onwrikbare standvastigheid en trouw te bewegen door de verzekering en vertooning van het zalig en heerlijk leven dat hen, zoo zij ten einde toe volhardden, in den hemel wachtte. Van eene lichamelijke opstanding der rechtvaardigen vóór de algemeene opstanding is geen sprake.

En dit is het punt, waarop het ons hier aankwam en om welks bevestiging het ons te doen was, daargelaten overigens de verschillende opvatting der Duizend jaren <sup>2)</sup>).

<sup>1)</sup> *De Moor*, Commentar. Pars VI. p. 161 stemt met *Van Marck* toe: dat de eerste opstanding Openb. 20 : 5, 6, in tegenstelling tegen de andere opstanding der lichamen in het einde der eeuwen, beteekent het heerlijke leven der vrome zielen na den dood, bevrijd van alle ellendigheid en met Christus regeerende in den hemel; die daaraan deel hebben, die zijn gezekeerd tegen den tweeden dood, den eeuwigen dood in de hel, ii non cadunt sub potestate Mortis secundae, id est, infernalis, impios post hanc vitam manentis.

<sup>2)</sup> *Eenigen* nemen deze duizend jaren (als een onbestemd getal) voor den geheelen tijd van de eerste komst van Christus tot zijne tweede, vermelden (afkeurend) onze Kantteekenaars op Openb. 20 : 3; also das ganze Erlösungszeitalter mit der grossen Mannigfaltigkeit vieler einzelner Ereignisse, Entwicklungen und Begebenheiten zegt *W. Rohnert*, Kirche, Kirchen und Sekten 1888. S. 285. Sommigen, onderstellende, dat in de profetische taal een dag staat voor een jaar, nemen aan dat het zoogenaamde millennium moet duren 365000 jaren zegt *Ch. Hodge*, Systemat. Theol. III. p. 859. Waartegen *Hengstenberg*, Offenb. Joh. II. 1. S. 353 aan eigenlijke duizend jaren (waarvan zesmaal wordt gewaagd) vasthoudt, doch zonder scherpe begrenzing van begin en einde.



Onze *Staten-Overzetters* teekenen dan ook op Openb. 20 : 1 te recht aan: *Het strijdt tegen het artikel van de opstanding uit de dooden, dat zoovele millioenen van martelaars, als er in de wereld zijn geweest, in het begin van deze duizend jaren alleen zouden opstaan, en in deze wereld zouden blijven leven, gelijk sommigen meenen, of tot Christus in den hemel met hunne lichamen alleen zouden opgenomen worden, gelijk anderen van hen gevoelen: alzo de Schriftuur alom getuigt, dat al de dooden tegelijk, en eerst ten laasten dage, zullen opstaan.* Joh. 5 : 28. 6 : 44. 11 : 24. 1 Kor. 15 : 52. 1 Thess. 4 : 16. Openb. 20 : 12, 13.

---

Onder degenen, die de *duizend jaren* (of daaromtrent) letterlijk nemen, stellen sommigen ze als reeds gepasseerd. Zoo de oudprotestantsche Kerkleeraren, bijzonder de Luthersche; niet zoo algemeen de Gereformeerde (*Wolf*, *Curae* V. p. 567 ad Apocal. XX.), doch wél onze kerkelijke *Staten-Overzetters*. Intusschen heerscht daarbij veel onzekerheid en verschil, van waar aan men het begin der duizend jaren moet rekenen. Ook onze *Staten-Overzetters* beslissen niet, blijkens hunne Kantteekening op Openb. 20 : 3, doch hellen er toe over het begin te stellen onder Constantijn den Groote (aanvang der 4de eeuw). *Hengstenberg*, Offenb. Joh. II. 1. S. 353 rekent van 800 aan, van de kroning van keizer Karel den Groote, tot omtrent 1800.

Anderen houden het millennium voor nog toekomstig, en dat zijn de eigenlijke Chiliasten, hetzij met eene grofzinnelijke, materialistische of eene meer geestelijke en subtiële voorstelling. De Engelsman *W. Whitton*, Ariaansch Theoloog, in de mathesis leerling van Isaac Newton, stelde het begin van het 1000jarig rijk nog voor 1766; *J. A. Bengel* rekende op 1836; naar *Däcksel* zal de wereldsabbat in den jare 1995 beginnen.

Met *Auberlen*, *Hofmann* en anderen houdt ook *Luthardt* de idee vast van een toekomstig duizendjarig rijk nog vóór de vol-

§ 8. **Algemeene opstanding.**

1. Opstaan zullen allen die gestorven zijn. Dus Henoch en Elias niet, want dezen zijn niet gestorven. Ook niet die bij het aanbreken van den jongsten dag nog leven (§ 9), want dezen sterven niet en worden niet tot stof, maar ondergaan eene plotselinge verandering tot onverderfelijkheid. Desgelijks niet de opgewekte heiligen (Matth. 27 : 52, 53), wier graven bij het scheuren der steenrotsen, waarin zij gehouwen waren, geopend werden toen Christus stierf, en die na zijne opstanding in Jeruzalem kwamen en, om den geloovigen kennis van dit wonder te geven, aan velen zijn verschenen: ook dezen zullen niet onder de opstandelingen zijn van den grooten dag, te weten, indien

einding der eeuwen en verklaart ook in zijn Kompendium § 78. 4 : *Es ist unmöglich, dieses Reich in die Vergangenheit zu verlegen. Doch het staat te vragen, zegt hij, of de eerste opstanding alleen op de martelaren zich uitstrekt, zooals velen aannemen, dan wel op alle geloovigen, hetwelk juist is; voorts, of de opgewekten in den hemel, naar de gewone voorstelling, dan wel op aarde, hetgeen richtiger is, met Christus vereenigd zijn, waaruit trouwens zwaarigheden ontstaan, welke oplossing thans nog niet mogelijk is.*

Het laatst gestelde geval is geheel verwerpelijk. Dan immers zou de zegepralende Kerk of althans een deel van haar op de vernieuwde aarde zich vereenigen met de strijdende, wier leden nog in het sterfelijk lichaam wandelen — door Hengstenberg, Offenb. Joh. II. 1 S. 379 te recht genoemd *eine ganz monströse Vermischung des Unvereinbaren*.

Naar Dr. Ed. Böhl, Dogmatik. 1887 S. 429 is de binding des Satans Openb. 20 : 1—4 reeds *geschied* en geschied voortgaande daar waar het Woord regeert en het bloed van Christus als het ware paschabloed op de deurposten des harten is gebracht. Begonnen na de verwoesting Jeruzalems. S. 597: *Es*

zij niet weer gestorven maar te zijner tijd met hunne opgewekte lichamen naar den den hemel opgenomen zijn. Hierover is verschil van gevoelen. Mattheus zegt noch het eene noch het andere. Edoch in de woorden: *zij kwamen in de heilige stad en zijn velen verschenen* ligt wel eenigszins eene aanduiding, dat zij daarna spoedig weer zijn verdwenen.

*Calvin* zegt: Dat zij lang onder de menschen hebben verkeerd, is niet waarschijnlijk: immers het behoefde maar een kort vertoon van deze herleeftde dooden, om de levendmakende kracht van Christus af te spiegelen. Daar echter God bij de levenden de hope des hemelschen levens wilde bevestigen in hun persoon, zoo is er niets ongerijmds in, wanneer wij zeggen, dat zij, na deze taak te hebben volbracht, wederom zijn ontslapen. Waarschijnlijker nochtans is dit, dat het leven waarmee zij zijn begiftigd, hun daarna niet weer is ontnomen: want ware het sterfelijk geweest, dan kon het geen bewijs zijn van wezenlijke opstanding <sup>1)</sup>.

---

*gibt kein anderes tausendjähriges Reich, als das, in dem wir seit Christi sieghafter Himmelfahrt schon leben.*

Wij merken hier alleen nog dit aan. 1. *Duizend jaren* Openb. 20 is symbolisch gezegd, van eene groote tijdruimte. Immers geheel dit voorstel is vol van zinnebeelden: sleutel, keten, zegel, merkteeken aan voorhoofd en hand, wie zal dat letterlijk vatten?

2. De heerlijkheid der duizend jaren vijzelt men te hoop op: dies vindt men dit vrederijk niet in 't verleden en verwacht van de toekomst wat deze niet brengt.

3. De Openbaring van Johannes is geene kroniek der toekomst, geen geregelde naar tijdsorde voortlopende profetische historie, maar bestaat uit zelfstandige tafereelen, die elkander aanvullen en den strijd en de zegepraal van het Rijk Gods schetsen, troostboek, zondagsboek voor de verdrukte geloovigen.

<sup>1)</sup> *Calvin*. Commentar. in Matth. 27 : 52.

2. Overigens zullen al de dooden opgewekt worden, van alle volk, geslacht, ouderdom en staat, beiden de rechtvaardigen en de onrechtvaardigen. Dat belijdt onze Kerk. *Alle menschen, zoowel mannen als vrouwen en kinderen die van den beginne af tot het einde toe zullen geweest zijn. — Al degenen die gestorven zullen wezen, zullen uit de aarde verrijzen, de zielen te zamen gevoegd en vereenigd zijnde met haar eigen lichaam, in hetwelk zij zullen geleefd hebben. Nederl. Belijd. Art. XXXVII.* Dat leert de Schrift met eene beslistheid die

*Brakel*, Red. Gods. II. p. 716 zondert van de toekomstige opstanding beslist uit *degenen die na Christus' opstanding uit de graven zijn opgestaan*. Aldus ook *Marck*, Compend. XXXIV. 15 (doch in het Merch XXXIV. 15 zegt hij: *waarschijnlijk*); hij voegt er ook *Mozes* bij, zie *De Moor*, Commentar. VI. p. 642, die het niet onwaarschijnlijk acht dat de getuigen van Christus' doodsoverwinning levende met den lichame in den hemel zijn opgenomen (p. 641). Vergel. *Delitzsch*, Bibl. Psychologie S. 414, die ook de opneming stelt.

Anderen oordeelen dat zij wederom gestorven zijn. Zoo reeds Euthymius Zigabenus: ἐμφανισθέντες δὲ πάλιν ἐκοιμήθησαν. Aldus ook *Fr. Ridderus*, Schriftuurl. Licht IV. Deel p. 368, op Matth. 27 : 52. Desgelijks Dr. *A. Kuypers*, Heraut. 1889 No. 594. Maar het is misverstand wanneer men deze »heiligen" uit den voortijd gelijk stelt met hen, die kort na hun sterven werden opgewekt en aan hunne lieven wedergegeven, als Jafus' dochter, de jongeling te Naïn, Lazarus. Dezen zijn ongetwijfeld op hun tijd weer gestorven.

Rationalisten, ook *Meyer* in zijnen Kommentar houden geheel dit verhaal voor een verlicht vertelsel, mythus, als belichaming van de waarheid der zegepraal over den dood door Christus. *Olshausen* i. l. wijst daartegen op *die grosse Zeitnähe, die die Ausbildung von Mythen vor Zeitgenossen nicht zulässt*. Voorts worden belangrijke apologetische wenken gegeven door *Van Oosterzee*, Leven van Jezus III. Deel (1851) p. 369. v.v.

geen tegenspraak lijdt. Het behoorde tot het geloof van den rechtzinnigen Israëliet, waarvan Paulus in zijne verantwoording voor Felix belijdenis deed, Hand. 24 : 15. *Hebbende hoop op God — — dat er eene opstanding der dooden wezen zal, beide der rechtvaardigen en der onrechtvaardigen.* Ook de opstanding der onrechtvaardigen, der vijanden van Gods Rijk en volk is een voorwerp van de *hope* des geloovigen, wegens het oordeel dat er op volgt. Johannes zag Openb. 20 : 12 *de dooden, klein en groot, (geringen en machtigen) staande (dus opgewekt) voor God — — en zij werden geoordeeld naar hunne werken.* Christus zelf heeft verkondigd dat de rechtvaardigen en de goddeloozen samen zullen opstaan. Joh. 5 : 28, 29 : *De ure komt, in welke allen die in de graven zijn, zijne stem zullen hooren, En zullen uitgaan, die het goede gedaan hebben tot de opstanding des levens, en die het kwade gedaan hebben, tot de opstanding der verdoemenis.*

Ten tijde der Apostelen was er onder de Farizeën, die tegen de Sadduceën de opstanding krachtig voorstonden, eene nieuwe partij, die, volgens Josephus, beweerde, alleen de rechtvaardigen zouden tot eene opstanding des lichaams geraken, en het kan zijn dat Paulus Hand. 24 : 15 juist daarom zoo nadrukkelijk de opstanding beide der rechtvaardigen en der onrechtvaardigen belijdt <sup>1)</sup>).

Ook bij de latere Joden is hierover verschil van gevoelen.

Sommige Rabbijnen leeren dat alleen de rechtvaardigen zullen opstaan <sup>2)</sup> terwijl de goddeloozen dood blijven, naar

---

<sup>1)</sup> Vergel. *Stier*, die Reden der Apostel II. 1830. S. 370.

<sup>2)</sup> *Fr. Spanheim*, Controversiar. Elenchus. 1694. p. 611. sq. *Eisenmenger*, Entdecktes Judenthum II. S. 910. ff.

Ps. 1 : 5. Jes. 26 : 14. Aldus ook de beroemde *David Kimchi* († 1232).

De Socinianen willen niet gerekend worden voor loochenaars van de opstanding <sup>1)</sup>. Doch daar hun de dood is eene nietaanwezigheid, ontkennen zij metterdaad de wederopstanding des lichaams, want hetgene niet meer aanwezig is kan niet wederopstaan; dies stellen zij de schepping van nieuwe lichamen. Sommigen sluiten de kleine kinderen en alle ongelooovigen en goddeloozen hiervan uit <sup>2)</sup>.

Ook de Remonstranten <sup>3)</sup> zijn het hierover onderling niet eens. Sommige nemen aan, dat wel die goddeloozen, die het Evangelie gehoord maar hardnekkig verworpen hebben, zullen opstaan ter eeuwige pijn, maar niet degenen die zonder kennis van het Evangelie en van de beloften des eeuwigen levens zijn gestorven, zullende dezen eeuwig dood blijven. Andere Remonstranten houden eene volstrekt algemeene opstanding vast, ook van alle goddeloozen <sup>4)</sup>.

Voor eene opstanding der boozen en ongelooovigen is er vanzelf ook geene plaats bij de leer der zoogenaamde *conditioneele onsterfelijkheid*, onsterfelijkheid onder conditie van bekeering en geloof in Christus, dus afhankelijk van het gedrag des menschen, waarnaar de ziel dergenen die zich blijvend tegen Christus verharden, niet onsterfelijk zou zijn maar vernietigd worden. Eene Sociniaansche

<sup>1)</sup> Catech. Racov. ed. Oeder. p. 954.

<sup>2)</sup> *Spanhem.* Elench. q. 252 sq. *P. Van Mastricht*, Godgel. IV. p. 511. *Brakel*, Red. Godsd. II. p. 737. v.

<sup>3)</sup> *De Moor*, Commentar. in Marck. Pars VI. p. 683.

<sup>4)</sup> Zoo bijzonder, met klem van redenen *Phil. & Limborch*, Theol. Christ. Lib. VI. Cap. XI. 9. sqq.

idee, nieuwelings weer opgenomen en aangeprezen door zoodanigen, die de vernietiging van millioenen zielen, persoonlijke wezens waarschijnlijker achten dan een eeuwig lijden van zoo velen. Tegen de nadrukkelijke getuigenissen van Gods Woord, inzonderheid tegen Christus ontzaglijke uitspraak Joh. 5 : 28, 29, boven aangehaald, van de opstanding ten leven en ter verdoemenis.

---

### § 9. De levenden veranderd.

---

Christus zal komen om te oordeelen de levenden en de dooden, zooals in de *Twaalf geloofsartikelen* naar de Schrift (2 Tim. 4 : 1) door de Christelijke Kerk beleden wordt. Met de opgewekten zullen degenen, die dan nog op de aarde in leven zijn, te zamen voor Hem vergaderd worden. Maar aan dezen zal iets bijzonders gebeuren. Met het wonder van de opwekking der dooden zal een ander verbazend wonder gepaard gaan, eene plotselinge *verandering* van de lichamen der levenden van verderfelijk in onverderfelijk, zonder te sterven.

Dit geheim had de Heere aan Paulus ontdekt en deze deelt het ons mede 1 Kor. 15 : 51: *Ziet, ik zeg u eene verborgenheid, eene zaak aan geen Profeet of Apostel, aan geen mensch tot nog toe bekend, eene gedachte in God, een voornemen, een raadsbesluit in den Allerhoogste, voor geen schepsel uit te denken, en kenbaar alleen door bijzondere openbaring: Wij zullen wel niet allen ontslapen, maar wij zullen allen veranderd worden* <sup>1)</sup>. 52. *In een*

---

<sup>1)</sup> πάντες μὲν οὐ κοιμηθήσόμεθα, πάντες δὲ ἀλλαγῆσόμεθα.  
Aldus de gewone lezing, die de meeste getuigen heeft, ook door



*punt [des tijds], in een oogenblik, met de laatste bazuin, want de bazuin zal slaan, en de dooden zullen onverderfelijk opgewekt worden, en wij zullen veranderd worden.*

Paulus leert hier uitdrukkelijk, dat degenen die bij de toekomst van Christus leven, niet zullen sterven, maar veranderd worden.

Dit strijdt niet tegen Hebr. 9:27, dat *het den menschen gezet is éénmaal te sterven*. Want dit is gezegd van de gewone wet der natuur gedurende den loop der tijden en niet van hetgeen in het laatste van de wereld, in het einde des tijds, God aan sommigen zal willen doen. Ook zal deze verandering derzulken wezen in plaats van den dood (*Kantteek.*). *Het zal een soort van dood zijn, wijl de verderfelijke natuur zal vergaan; het zal geen eigenlijke dood, geen ontslapen zijn, wijl de ziel niet uit het lichaam zal gaan: maar het zal een plotselinge overgang zijn van uit de verderfelijke natuur tot de zalige onsterfelijkheid* <sup>1)</sup>.

Paulus spreekt hier tot en van de geloovigen, die het Koninkrijk Gods zullen beërven: zij zullen het beeld van Christus dragen, Hem gelijkvormig. Ook de lichamen der ongeloovigen en goddeloozen zullen onvergankelijk worden, maar niet heerlijk (§ 13). Van deze handelt de Apostel hier niet, het was hem om de geloovigen te doen.

---

*Tischendorf aangenomen (doch met weglating van μέν).*

Geheel afwijkend de Vulgata: Omnes quidem resurgemus, sed non omnes immutabimur, volgens dien sommige Latynsche Kerkvaders en vele Roomschen stellen, dat alle menschen, ook die bij de wederkomst des Heeren leven, voor een korten tijd zullen sterven, ten einde aldus allen kunnen opstaan, blijvende de heerlijke verandering onder deze opstaanden alleen het voorrecht der vromen. *De Moor*, Commentar. in Marck P. VI. g. 680.

<sup>1)</sup> Calvin. Commentar. 1 Kor. 15:51.

De verandering zal geschieden *in een punt [des tijds], in een oogenblik*. Dus bij allen tegelijk; ook sluit dit de gedachte uit, dat de levenden eerst nog zouden sterven; en het duidt aan, dat de opwekking der dooden en de verandering der levenden gelijktijdig zullen plaats hebben en dat de levenden niet zullen vóórkomen degenen die ontslapen zijn, 1 Thess. 4 : 15. Dit blijkt ook hieruit dat het geschieden zal *met de laatste bazuin* (krijgssignaal tegen den laatsten vijand, den dood 1 Kor. 15 : 26; en vergaderingsteeken voor al de volken), *want de bazuin zal slaan*, 1 Thess. 4 : 16: *Want de Heere zelf zal met een geroep, met de stem des Archangels en met de bazuine Gods nederdalen van den hemel*; hetwelk is de stem des Zoons Gods welke allen die in de graven zijn hooren zullen Joh. 5 : 28, de stem des Almachtigen, die tot allen doordringt, het commando (κέλευσμα), des grooten Konings, dat levenden en dooden gezamenlijk oproept om voor Hem te verschijnen<sup>1)</sup>.

En dan, in dienzelfden oogenblik, *zullen de dooden onverderfelijk opgewekt worden en wij zullen allen veranderd worden*.

*Wij* zegt de Apostel, in tegenstelling tegen *de dooden*. *Wij*, die nu leven, namelijk zoovelen van ons dan nog tot de levenden behooren en niet tot de dooden, wij zullen niet opgewekt maar veranderd worden. Hierin ligt niet, dat Paulus dacht de wederkomst des Heeren te zullen beleven en dus niet te zullen behooren tot degenen die uit de dooden opgewekt worden. Immers 1 Kor. 6 : 14 zegt hij: *God heeft ook den Heere opgewekt, en zal ons*

<sup>1)</sup> Vergel. Dertiende Hoofdstuk § 22.

*opwekken door zijne kracht.* Maar de Apostel kon zoo spreken, alsof hij en zijne tijdgenooten nog leven zouden bij de verschijning van Christus, zoo omdat zij toch reeds in de „laatste dagen,” in de laatste bedeeling waren, als wijl geen schepsel wist wanneer de groote dag zou komen <sup>1)</sup>. En eindelijk, al beleefden zij het niet, hij en zijne geloovige tijdgenooten staan hier dan als vertegenwoordigers van de allerlaatste geloovigen die dan op aarde zijn zullen en van hen getuigt de Apostel: zij zullen veranderd worden.

Hij bevestigt de noodzakelijkheid dezer verandering, v. 53: *Want dit verderfelijke* (dit lichaam dat wij nu dragen) *moet onverderfelijkheid aandoen* (als een nieuw kleed, 2 Kor. 5 : 2 v.v.) *en dit sterfelijk [moet] onsterfelijkheid aandoen.* En de reden daarvan heeft de Apostel v. 50 verklaard: *Doch dit zeg ik, broeders, dat vleesch en bloed het Koninkrijk Gods niet beërven kunnen, en de verderfelijkheid beërft de onverderfelijkheid niet.*

De Apostel leert: Vergankelijke en onzuivere lichamen passen niet in het onverderfelijke Godsrijk, in den heerlijken staat des eeuwigen levens. *Niet anders alzoo zal ons de ingang in het rijk van Christus openstaan, dan wanneer Christus ons naar zijn beeld zal hebben vernieuwd.* VLEESCH EN BLOED *moet men dus verstaan van den tegenwoordigen staat des lichaams:* met een lichaam, zoo als het nu is, kunnen wij niet ingaan in het rijk der heerlijkheid, voor de verheerlijkte ziel voegt ook alleen een

---

<sup>1)</sup> — ut fideles omnibus horis parati essent. Calvin. Comment. 1 Thess. 4 : 15. En die de verschijning des Heeren liefhebben, zullen haar niet verre stellen.

verheerlijkt lichaam: ook *ons vleesch zal dan de heerlijkheid Gods deelachtig zijn, maar nadat het vernieuwd en levend gemaakt zal zijn door den Geest van Christus* <sup>1)</sup>. Want de zaligen zullen geen schimmen zijn, maar een lichaam hebben, doch verheerlijkt. Geen nieuw lichaam maar het oude vernieuwd: dat blijkt uit het *aandoen: dit verderfelijke lichaam, dat wij hier op aarde hebben, zal zijne oude en sterfelijke conditie (hoedanigheid) afleggen en de onsterfelijkheid als een nieuw kleed en sieraad aandoen. En dit zal de verandering zijn, waarvan te voren is gesproken (Kantteek.)*. De levenden, die veranderd worden, zullen samen met degenen die opstaan, *opgenomen worden in de wolken, den Heere tegemoet in de lucht*. 1 Thess. 4 : 17. Deze opening zelve duidt de verandering aan: de lichamen worden opgeheven en zweven omhoog, ontruikt aan de boeien van het aardsche en stoffelijke. Dan geschiedt de uitspraak des Rechters over al de voor Hem vergaderden, de bekroning der rechtvaardigden, de inleiding der gezegenden des Vaders in het Rijk der heerlijkheid. *En alzoo verheerlijkt zullen wij altijd met den Heere wezen. Altijd, eeuwig, en niet slechts duizend jaren, herinnert Calvyn.*

---

<sup>1)</sup> Calvin. Commentar. 1 Kor. 15 : 50. In zijnen Comment. op 1 Thess. 4 : 16 zegt hij: In nihilum redigitur haec caro, ut nunc est corruptioni obnoxia. — — Qui dormiunt aliquo temporis spatio corporis exuunt substantiam: qui autem subito innovabuntur, non nisi qualitatem exuent. De gewone dood is eene scheiding der ziel van het lichaam, aflijvigheid; bij de verandering blijven ziel en lichaam vereenigd.

**§ 10. Door de Almacht Gods in Christus.**

1. De dood scheidt ziel en lichaam. Na den dood is de ziel aflijvig. De opwekking is vernieuwende herstelling van elks eigen lichaam en hereeniging met de ziel. Nu is de vraag: in welk verband staat het nieuwe met het oude en hoe komt het tot stof geworden lichaam tot opstanding? Dit is begrijpelijk dat over deze onbegrijpelijke zaak de gedachten zeer uiteenloopen. Wij staan hier voor een wonder. Zooveel is zeker: Niet door *natuurlijke* ontwikkeling uit eene kiem van het oude lichaam wordt de opstanding bewerkt, maar door een *wonder* der Almacht, door de kracht Gods in Jezus Christus.

a. *Deze opstanding zal niet veroorzaakt worden door de natuur, alsof na verloop van zoo een tijd, door zulke bewegingen, verwisselingen en veranderingen, de lichamen wederom levend gemaakt zouden worden. Ook kan die niet teweeggebracht worden door Engel of eenige creatuur (veelmin kan de ziele zelve zich haar lichaam scheppen) <sup>1)</sup>: maar 't is een werk der Almachtigheid, en daarom zal het geschieden door God, den Schepper van hemel en aarde, Die de dooden levend maakt en roept de dingen die niet zijn alsof zij waren, Rom. 4 : 17. En gelijk de Vader de dooden opwekt en levend maakt, alzoo maakt ook de Zoon levend, die Hij wil, Joh. 5 : 21 <sup>2)</sup>. 1 Kor. 6 : 14: En God heeft ook den Heere opgewekt, en zal ons opwekken door zijne kracht. Christus heeft zelf verklaard dat hij*

<sup>1)</sup> Volgens Erigena, zie hiervoren bl. 631. *Die Seele selbst ist das körperbildende. J. H. Fichte.*

<sup>2)</sup> Brakel, Red. Gods. II. p. 735. Vergel. dit Leeboek Dertiende Hoofdstuk § 22.

zal opwekken ten uitersten dage, Joh. 6 : 40. En dat de Heilige Geest daarbij werkt, leert Paulus Rom. 8 : 11, dezelfde Geest die in de geloovigen woont en hunne geestelijke vernieuwing wrocht. Immers in alles werkt de Zoon *van* den Vader *door* den Heiligen Geest.

b. Dus is de opwekking der dooden het werk van den Drieëenigen God, maar bij uitnemendheid het werk van Christus als den Middelaar en uitvoerder van Gods raad.

De Lutherschen stellende dat aan Christus' menschelijke natuur de Goddelijke eigenschappen zijn medegedeeld, vanwege de eenheid zijns Persoons, leeren, dat zijne menschheid door de haar medegedeelde Almacht de dooden zal opwekken. De Gereformeerden erkennen wel dat Christus als Godmensch de opwekking zal werken, naar beide naturen in hare onscheidbare vereeniging, zoowel naar Zijne menschheid, die immers zichtbaar en hoorbaar zal zijn, als naar zijne Godheid, die alleen de kracht bezit om levend te maken ; maar verwerpen het Luthersche gevoelen dat aan Zijne menschelijke natuur zou zijn medegedeeld de Almagtigheid van den Goddelijken Persoon en dat Hij daardoor de dooden zou opwekken <sup>1)</sup>.

Dies past het te zeggen ; het wonder der opstanding zal gewrocht worden door de *kracht Gods in Christus*. Zonder Christus geene opstanding. Hij, de Godmensch, zal door zijne Goddelijke en alvermogende kracht de opwekking der dooden en de verandering der levenden teweegbrengen, Fil. 3 : 21.

c. Dat de opstanding haren grondslag heeft in Christus,

---

<sup>1)</sup> *P. Van Mastricht*, Godgel. IV. p. 501. 513 v. *C. Vitringa*, Doctrina Christianae Relig. Pars IV. p. 148 sqq.

leert Paulus nog nadrukkelijk 1 Kor. 15 : 22: *Want gelijk [zij] allen in Adam sterven, alzoo zullen [zij] ook in Christus allen levend gemaakt worden.* Door Adams ongehoorzaamheid zijn alle menschen aan den dood onderworpen, den geestelijken, lichamelijken en eeuwigen dood; in Adam is er geen leven, is er niets dan dood; in Adam zijn allen geestelijk dood, worden lichamelijk dood en, die in hem ten einde toe blijven, verzinken in den eeuwigen dood. In Christus is het leven. Die in Hem gelooven, zijn geestelijk levend, de lichaamsdood is hun geen dood meer en zij gaan door dood en graf het eeuwige leven in, met het levend gemaakte en verheerlijkte lichaam.

Paulus spreekt hier blijkens het voorafgaande wel voor het naast alleen van degenen die in Christus gelooven en op Christus zijn hopende en dienvolgens door Hem opgewekt worden. Maar dit: *allen zullen in Christus levend gemaakt worden*, raakt ook de goddeloozen, in zoover wijl zij hierom levend gemaakt worden (niet heerlijk, doch onverderfelijk), ten einde Christus zich aan hen als Rechter betoone.

Al de dooden zullen dus wel opgewekt worden door Christus, maar met onderscheid van wijze en einde: de geloovigen door Christus als hunnen Middelaar en Zalig-maker krachtens die vereeniging, welke zij met Christus hebben, die hun leven is (Kol. 3 : 4) en die dat leven hun dan volmaakt mededeelt; de ongeloovigen door Hem als God en Rechter, eene opstanding der verdoemenis <sup>1)</sup>, Joh. 5 : 29.

<sup>1)</sup> — quae (resurrectio) invitos trahat ad tribunal Christi, quem nunc audire magistrum et doctorem recusant. Calvin. Instit. III. 25. 9.



2. De opstanding is dan een wonderwerk der Goddelijke Almacht, der kracht Gods in Jezus Christus. En wel, het is eene werking des Heeren van buiten de dooden aandoende in één oogenblik: door het Woord zijner kracht, door Zijne stem, door Zijn machtig commando. Dit moeten wij vooral vasthouden, tegenover degenen die eene inwendige werking in de gestorvenen stellen, eene ontwikkeling en uitbrenging van eene in de gestorvenen reeds aanwezige levenskiem. Zonder grond beroept men zich hiervoor op Rom. 8 : 11: *God zal uwe sterfelijke lichamen levend maken door Zijnen Geest die in u woont*; alsof dit eene voortgaande levendmakende werking des Geestes ware, die zich in de opstanding des lichaams voltooide. De Apostel bedoelt: de nu in de geloovigen wonende Geest is hun een innerlijk onderpand <sup>1)</sup> van de zalige opstanding huns lichaams. De lichamen, die tempelen des Heiligen Geestes waren, zullen niet dood blijven.

Voor de leer van eene *Kiem* <sup>2)</sup> meent men bijzonder grond te vinden in hetgeen Paulus zegt van het graan, 1 Cor. 15 : 35 v.v. Maar van een kiem spreekt de Apostel

---

<sup>1)</sup> De rechte lezing in Rom. 8 : 11 is: διὰ τὸ ἐνοικοῦν αὐτοῦ πνεῦμα ἐν ὑμῖν, *wegens zijnen in u wonenden Geest*. Ook de *Vulgata* heeft: propter inhabitantem Spiritum ejus in vobis. Meyer z. d. St. merkt aan: *Die Auferstehung — — und auch die Verwandeling der Lebenden ist — — kein von innen heraus entwickelter Process, sondern ein von aussen (auf den Schall der letzten Posaune) im Nu bewirkter Erfolg.*

<sup>2)</sup> Bij de nieuweren schier algemeen. Ook *Van Oosterzee*, Dogm. II. p, 541 acht het aannemelijk. Zie hiervoren bl. 631. Juist als *Von Gerlach* zu 1 Kor. 15 : 38. Tegen de ontwikkelingstheorie komt ook te recht op Dr. *Kuyper*, *Heraut* 1889. No. 592.

daar geheel niet. De kiem is geenszins het punt der vergelijking. Veelmeer hij wil bewijzen dat het dwaas is de *mogelijkheid* van de opwekking der dooden te loochenen, daar wij aan het gezaaide graan voor oogen hebben, dat God *machtig* is om uit hetgeen gestorven en vergaan is, nieuw leven te doen opkomen <sup>1)</sup>). Mocht men de gelijkenis van de zaadkorrel in alle bijzonderheden toepassen, dan moesten uit één lichaam wie weet hoe vele lichamen ontstaan, 30, 60, 100 (Matth. 13 : 8. Jozef zag in den droom zelfs zeven aren op éenen halm, vol en goed, Gen. 41 : 22).

---

<sup>1)</sup> Aldus ook *Calvin*. Commentar. i. l. Tantum enim abesse docet (Apostolus), ut naturae adversetur resurrectio, ut specimen ejus luculentum nobis quotidie in ipso naturae cursu appareat, in fructuum proventu. — — Sequitur ergo, nimum nos malignos esse et ingratos in aestimanda Dei potentia si illi detrahimus quod jam ante oculos nostros patet. Dr. *Philippi*. Kirchl. Glaubenslehre VI. S. 110 heeft het vergelijkingspunt recht gevat: *Das tertium comparationis ist eben nur die Möglichkeit, dasz durch Gottes Allmacht aus Tod und Verwesung neues Leben hervorgerufen werden könne*. Hier heeft ook goed gezien *Bretschneider*, Handb. der Dogm. II. Bd. 3te Anfl. S. 424: Paulus will damit nur zeigen, dasz die Auflösung des jetzigen Körpers in der Erde kein Hindernisz der Auferstehung seyn werde, und keinen Zweifel an ihrer Wahrheit begründen könne. *Bretschneider* beroept zich vooral hierop, dat volgens den Apostel het tegenwoordige, zichtbare lichaam zal veranderd worden (Fil. 3:21), en herinnert: Es ist nun aber weit leichter zu denken, dasz Gott einst den Staub unsers Erdenleibes zu einer edlern Masse verwandle, als dasz der jetzige Leib *natürliche* Keime eines zukünftigen Leibes enthalte.

Daarentegen *Böhl*, Dogmatik. 1887. S. 601: Der verklärte Leib wächst heraus aus einem irgendwie erhaltenen Samenkorn des verwesten Leibes.

En waar Christus van het tarwegraan spreekt, dat sterven moet, zal het vrucht voortbrengen, Joh. 12 : 24, waarmee Hij in de eerste plaats zich zelve bedoelt, daar duidt Hij niets aan van eene kiem, maar betuigt alleenlijk de noodzakelijkheid van zijnen dood om der wereld het leven te geven; en toen Hij, de eersteling uit de dooden en voorbeeld der opstandelingen, opstond, was dit niet eene ontwikkelde kiem, maar Hij zelf, de gansche Jezus kwam uit het graf.

Joodsche *Rabbijnen* leeren, dat er in den mensch een onvergankelijk beentje is, *Luz* (לוז) genaamd, in het onderste van de ruggegraat, en dat God bij de opwekking der dooden uit dat beentje voor een ieder een volkomen lichaam formeert, waarbij door sommigen wordt aangenomen dat de lichamen van die Israëlieten die buitenslands zijn gestorven, onder de aarde gewenteld worden naar het land Israëls en daar de ziel weder ontvangen en opstaan <sup>1)</sup>.

*Emanuël Swedenborg* († 1772) beweerde: de mensch heeft twee lichamen, een uiterlijk en een innerlijk, een stoffelijk en een onstoffelijk; in den dood wordt de onstoffelijke lichamelijkeheid ontbonden van haar stoffelijk omhulsel, van het aardse lichaam: en dat is de opstanding, eene andere opstanding is er niet te wachten <sup>2)</sup>.

De schriftuurlijke waarheid dat het gestorven lichaam zal opstaan en wederom met de ziel zal worden vereenigd,

---

<sup>1)</sup> *Eisenmenger*, Entdecktes Judenthum II. S. 930 ff. *Spanhem*. *Elenchus Controversiar*. 1694. p. 612.

<sup>2)</sup> Vergel. Dr. *J. Hamberger* in *Herzogs Real-Enc.* XV. S. 275. u. d. Art. *Swedenborg*. Bij Christus maakte hij eene uitzondering: die heeft volgens hem niets van zijn lichaam in het graf achtergelaten, maar is geheel verheerlijkt opgestaan.

wordt ook verdonkerd door het dwaalbegrip van een *tusschenlichaam* <sup>1)</sup> na den dood tot aan den jongsten dag. En daarbij vervalt men tot de zonderlingste voorstellingen van voortgaande ontwikkeling en lichaamsvervorming. Zoo neemt *Nitzsch* aan, dat de ziel in den dood het aardse lichaam afleggende, niet lichamelooz blijft, maar van het aardse lichaam scheidende, dadelijk eene met hare individualiteit overeenkomende lichamelijkheid bezit en behoudt; eene lichamelijkheid, *die haar overeenkomstig de cosmische sfeer, aan welke zij nu telkens het naast toebehoort, en naar de momenten harer eigene innerlijke vorming tot daarheen veranderd wordt, waar zij den eindtoestand bereikt* (namelijk in de vernieuwde en verheerlijkte wereld <sup>2)</sup>). Dus eene wandeling der ziel door verschillende bestaanskringen en voortgaande ontwikkeling der lichamelijkheid, en wel naar en door de haar vormende ziel! Ook hier ligt weer de idee der organische eenheid van lichaam en ziel ten gronde.

Deze en soortgelijke voorstellingen zijn bepaald strijdig tegen hetgeen de Schrift en naar de Schrift de Christelijke Kerk leert van de *opstanding des vleesches* uit het stof, een wonder der Almacht, hetwelk door Jezus Christus in

<sup>1)</sup> Zie hiervoren § 4.

<sup>2)</sup> *Nitzsch*, System. § 217. Anm. 2. S. 325. Hij verzekert: *Wer sich vor der Endauferstehung die Abgeschiedenen LEIBLOS denkt, hat an der bloßen Asche des verwesten Leibes schwerlich noch einen Anknüpfungspunt für die Identität gewesener und künftiger Leiblichkeit.* Ook *R. Kübel*, in *Herzogs Real-Enc.* 2te Aufl. S. 766 u. d. A. *Auferstehung der Toten*, acht niet noodig, *eine stoffliche Verwandtschaft der Bestandteile des neuen Leibs mit denen des alten anzunehmen.* Maar dan is het geene opstanding!

één moment, in een punt des tijds, in een oogenblik zal worden volbracht. Hij spreekt, en het is er; Hij gebiedt en het staat er.

---

**§ 11. Aan iedere ziel weer haar eigen lichaam.**

---

1. De mensch is persoon, en hij behoudt zijne persoonlijkheid. Onder alle wisselingen blijft hij één en dezelfde persoon. Hij bestaat echter op aarde uit ziel en lichaam. Deze zijn wezenlijk onderscheiden. De ziel is onstoffelijk, het lichaam is stoffelijk. De ziel is niet uit het lichaam, het lichaam is niet uit de ziel. De ziel is in het lichaam, zij beheerscht het en gebruikt het als haar huis en werktuig: het lichaam is bezielde, en de ziel is belichaamd. De ziel is dus met het lichaam vereenzelvigd: de mensch uit ziel en lichaam bestaande is één persoon. Maar de persoonlijkheid is gegrond alleen in de redelijke ziel.

De dood scheidt ziel en lichaam. Maar de persoonlijkheid blijft. De mensch, van het lichaam ontdaan, is en blijft dezelfde persoon als vroeger met het lichaam. Hij mist nu echter het eene deel, dat tot zijn volledig wezen behoort, het lichaam, in hetwelk hij geleefd heeft en dat zijn eigen was; maar hij moet het weer hebben wegens den vasten samenhang van het toekomstige leven met het tegenwoordige. Omdat hij dezelfde persoon is moet hij ook weer hetzelfde lichaam hebben.

Daar komt nu het Woord Gods en zegt ons wat geen scheppel zeggen kon: dat lichaam zal hersteld en aan de ziel wedergegeven worden, datzelfde lichaam, wel anders maar niet een ander, zoodat een ieder weten en bekennen zal: ik ben het zelf, weer met mijn eigen lichaam.

Dat belijdt onze Kerk. *Nederl. Belijd. Art. XXXVII: Want al degenen die gestorven zullen wezen, zullen uit de aarde verrijzen, de zielen te zamen gevoegd en vereenigd zijnde met haar eigen lichaam, in hetwelk zij zullen geleefd hebben. Heidelb. Catech. Vr. 57: — dat ook dit mijn vleesch, door de kracht van Christus opgewekt zijnde, wederom met mijne ziel vereenigd en aan het heerlijk lichaam van Christus gelijkvormig zal worden.*

2. Vragen wij dan: Met welke lichamen zullen de dooden opstaan? Het antwoord moet zijn: Iedere ziel zal wederom haar eigen lichaam ontvangen.

Wel kunnen wij ons van de opstandingslichamen geen klare voorstelling vormen; wij vermogen niet duidelijk te omschrijven waarin de eenzelvigheid of identiteit van de lichamen in hun vernieuwd aanwezen met die van vroeger zal bestaan: maar dát het dezelfde lichamen zullen zijn en dát ieder doode met zijn eigen lichaam, in hetwelk hij op aarde heeft geleefd, weder op zal staan, dit staat naar de Schrift onwrikbaar vast <sup>1)</sup>, en hieraan hebben wij ons, bij alle bezwaar dat er tegen opkomt, onbeweeglijk te houden.

a. Reeds door de namen en uitdrukkingen, die de Schrift van de groote wondergebeurtenis gebruikt, wordt de eenzelvigheid des lichaams aangeduid en betuigd. Het is een *wederopstaan*, hetwelk niets anders kan beteekenen dan een verrijzen van hetzelfde dat gevallen is, dat is komen liggen, en niet van een geheel ander, nieuw voorwerp; wederopstaan kan men niet zeggen van iets dat in dit

<sup>1)</sup> Calvin. Instit. III. 25. 8. P. Van Mastricht, Godgel. IV. p. 512 v. Marck, Merch XXXIV. 16. De Moor, Commentar. VI. p. 693 sq. Brakel, Red. Godsd. II. p. 739 v.v.

oogenblik eerst geschapen wordt, maar alleen van iets, dat, al is het uit de zichtbaarheid verdwenen en in het verborgen liggende, toch, onder welke vormen ook, nog wezenlijk bestaat. Eene geheele vernietiging van het oude lichaam en de schepping van een ander geheel nieuw lichaam is niet vereenigbaar met het Woord van Christus Joh. 6 : 39: *Dit is de wil des Vaders — — dat al wat Hij mij gegeven heeft, ik daaruit niet verlieze, maar hetzelfde opwekke ten uitersten dage.*

Het is een *opgewekt worden*, als uit den slaap. Noemt de Schrift het sterven een ontslapen, den dood eenen slaap, dit ziet op het lichaam (zie hiervoren § 4. bl. 628). Wat opgewekt wordt, is hetzelfde dat sliep, geen ander.

b. Het is een *uitgaan uit de graven*, Joh. 5 : 28, 29: *Allen die in de graven zijn, zullen Christus' stem hooren, En zullen uitgaan.* In de graven zijn niet de zielen maar de lichamen: dezen zullen er uitkomen, dezelfde lichamen die er in gelegd en stof geworden zijn, geen andere daarvoor in plaats, geene uit den hemel of van elders daarin gebrachte, geene die daar nooit geweest zijn, maar dezelfde die daar begraven zijn geweest (vergel. Matth. 27 : 52, 53).

c. Nog nader en uitdrukkelijker bevestigt de Schrift, dat het dezelfde lichamen zullen zijn, waar zij zegt: *Het [lichaam] wordt gezaaid in verderfelijkheid, het (datzelfde lichaam) wordt opgewekt in onverderfelijkheid*; en wederom: *Dit verderfelijke moet onverderfelijkheid aandoen, en dit sterfelijke moet onsterfelijkheid aandoen*, 1 Kor. 15 : 42, 53. En het is *ons vernederd lichaam*, wat de Heere Jezus Christus *veranderen zal*, opdat hetzelfde gelijkvormig worde aan zijn heerlijk lichaam, Fil. 3 : 21.



d. Ook volgt het uit de overeenkomst met Christus' verrijzenis. Hij, de eersteling uit de dooden, oorzaak en voorbeeld van de toekomende opstanding, is met hetzelfde lichaam opgestaan, dat aan het kruis gehecht en begraven was geweest. Anders was het immers ook geene opstanding. Met handtastelijke bewijzen overtuigde Hij hiervan zijne twijfelende discipelen. *Ziet mijn handen en mijne voeten*, sprak Hij, *want Ik ben het zelf, tast mij aan, en ziet: want een geest heeft geen vleesch en beenen, gelijk gij ziet dat Ik heb*, Luc. 24 : 39. Wat van den eersteling geldt, geldt van heel den oogst.

e. Voorts de rechtvaardige vergelding eischt en veronderstelt hetzelfde lichaam: *opdat een iegelijk wegdrage hetgeen door het lichaam [geschiedt], naar dat hij gedaan heeft, hetzij goed hetzij kwaad*, 2 Cor. 5 : 10. Christus sprak Matth. 10 : 28 : — — *Vreest Hem*, dien God, *die beide ziel en lichaam kan verderven in de hel*, niet een ander lichaam, maar dit lichaam waarin de ziel is en na de opstanding wederom zijn zal. In hetzelfde lichaam, dat tot zonde en ongerechtigheid misbruikt werd, zal de goddelooze lijden; en hetzelfde lichaam, in en aan hetwelk de rechtvaardige om Christus en der gerechtigheid wille geleden heeft, zal verheerlijkt worden, Fil. 3 : 21 boven aangehaald. En de volledigheid der verlossing, door Christus aangebracht en in het Evangelie beloofd, brengt het mede: daartoe immer behoort ook *de verlossing des lichaams*, Rom. 8 : 23 <sup>1)</sup>, hetwelk door Doop en Avondmaal wordt bevestigd <sup>2)</sup>.

<sup>1)</sup> Zie hiervoren § 6.

<sup>2)</sup> Zegt Delitzsch, Bibl. Psychol. S. 459: *Es ist die Wirkung*

f. Al de bijgebrachte bewijsredenen voor de waarheid der opstanding gelden meteen voor de eenzelvigheid des lichaams en sluiten deze in: want anders kan er van opstanding des lichaams geen sprake zijn.

3. Zegt men: het is onmogelijk. Wij antwoorden: niet bij God, en wijzen met Paulus op den akker met het zaad, 1 Cor. 15: 37, 38: *Hetgeen gij zaait, [daarvan] zaait gij het lichaam niet dat worden zal, maar een bloot graan, naar het voorvalt, van tarwe of van eenig der andere [granen]. Maar God geeft hetzelfde een lichaam gelijk Hij wil, en een iegelijk zaad zijn eigen lichaam.* „Lichaam” van het gezaaide noemt Paulus de plant in welke het opgaat: 't is de gelede en knoopige halm met de aar er op, waarin zaadkorrels schuilen <sup>1)</sup> van dezelfde soort als het gezaaide: van tarwe komt tarwe en geen haver, van gerst komt gerst en geen rogge enz. Zoo krijgt ieder zaaisel zijn eigen lichaam, naar zijnen aard.

Aldus heeft God het gewild <sup>2)</sup> en geordend bij de schepping en Hij wil en werkt het voortdurend door zijne Almacht: God is het die nog telkens aan ieder zaad zijn eigen lichaam geeft. Doet nu God zulks aan de graankorrel, die in de aarde verborgen wordt en daar tot ontbinding overgaat, zou die Almachtige het verstorven lichaam des

---

*der sacramentlichen Gaben, dass die Leiber nicht ohne Aussicht auf Wiederherstellung ihres Wesens verwesen, zoo luidt die Wirkung wel wat Luthersch, doch vooraf noemt hij de sacramentelijke gaven een die volle thatsächliche Leistung verbürgendes Angeld.*

<sup>1)</sup> Met vermaak en bewondering spreekt daarvan ook Cicero, Cato Major. Cap. XV.

<sup>2)</sup> 1 Kor. 15: 38 staat *ἡθέλησεν*.

menschen, datzelfde, niet kunnen levend maken en doen opstaan? Het zou dwaas zijn (vs. 36) dit te ontkennen. En dit is het punt waarom het den Apostel te doen is en wat hij wil inscherpen. Men dwaalt, wanneer men de gelijkenis van het zaad tot alle bijzonderheden wil uitrekken (zie boven § 10 bl. 671 v.) Zoo vooral, wanneer men dit er in legt: gelijk als uit het gezaaide zaad deszelfs lichaam, de plant, het nieuw gewas zich ontwikkelt: alzoo uit het verstorven lichaam des menschen zijn nieuw lichaam. Maar de Apostel herinnert: *God geeft het* (vs. 38), waardoor hij ook zelfs bij het zaad ons van de natuurlijke ontwikkeling (die daarmede niet ontkend wordt) doet afzien en ons geheel bij de werking Gods bepaalt. En de ongelijkheid blijkt slaande hieruit, dat de opstanding der dooden, die tot dat oogenblik toe dood zijn, op de stem des Heeren in een punt des tijds zal geschieden en niet in den weg van langzame ontwikkeling.

4. Op het geloof der Ouden aan de opstanding huns lichaams is hiervoren reeds heengewezen (§ 6 bl. 640 v.) In de zorgvuldigheid der vaders voor hunne dooden en voor hunne eigene begrafenis ziet Calvyn te recht een blijk van hunne verwachting dat hetzelfde lichaam zou worden opgewekt: want hadden zij zich de bekleeding der ziel met een nieuw lichaam voorgesteld, waarloef dan hunne bestellingen aangaande het stof dat te niet zou gaan <sup>1)</sup>?

Een uitnemend getuigenis van dat geloof, als een

---

<sup>1)</sup> *Calvin. Instit. III. 25. 8, van Jakob (Gen. 47:30): Quaesio, si novo corpore induendus erat, nonne ridiculum dedisset mandatum de pulvere in nihilum redigendo?*

schitterend edelgesteente op donkere foeli, heeft de Christelijke Kerk erkend in het aloude boek van Job, dat ons in den patriarchalen tijd verplaatst, namelijk Job 19 : 25—27: *Ik weet, mijn Verlosser (Goël) leeft, en Hij zal (als) de laatste (als overwinnaar, vergel. Jez. 44 : 6) over het stof (der graven) opstaan (om het recht aan het licht te brengen en de eer des rechtvaardigen te handhaven). En als zij (de knagers, de wormen) na mijne huid dit (het overige des lichaams) doorknaagd zullen hebben, zal ik uit mijn (hersteld, vernieuwd) vleesch<sup>1)</sup> God (in zaligheid)*

<sup>1)</sup> מִבְּשָׁרִי uit mijn vleesch. Zoo de Onzen te recht, waartegen taalkundig niets valt in te brengen. Evenzoo *Rosenmüller, Rosen-garten, Umbreit* (1840, later veranderd) en anderen in dezen zin: Nadat ik dit mijn lichaam zal hebben afgelegd, zal ik van uit mijn vleesch (namelijk uit het herstelde, verheerlijkte) God aanschouwen.

De nieuweren nemen מִן in de beteekenis zonder. Ook *Ewald*. *Ausführl. Lehrb. der Hebr. Sprache*, 8te Ausg. S. 556: *ohne, zonder mijn vleesch*, daarvan ontdaan. Ook *Delitzsch: ledig meines Fleisches*. Intusschen teekent *Delitzsch*, *Das Buch Job*, 1864, S. 221 daarbij aan: »Wir fragen, ob Diejenigen dem Texte Genüge thun, welche ihn von einem schlechthin leiblosen jenseitigen Schauen Gottes verstehen. Wir bezweifeln es. Job sagt ja nicht bloß, dass er, sondern dass seine Augen Gott schauen werden. Er denkt sich also den Geist statt des alten verwesten Leibes mit einem neuen (?) geistlichen angethan, jedoch nicht so, dass dieser geistliche Leib, diese jenseits schauenden Augen mit dem gegenwärtigen verwesenden Fleischesleibe in Verbindung gebracht würden (!). Aber der Glaube ist hier auf geradem Wege zur Auferstehungshoffnung, wir sehen diese keimen und sich ans Licht ringen." Hier was ook *Delitzsch* op den rechten weg, doch ging niet ver genoeg.

Uitmendend practicaal handelt van dit geloofsgetuigenis *Jobs Calvyn* in zijne *Sermons sur le livre de Job* (*Corpus Reform.*

*aanschouwen. Denwelken ik voor mij* (ten mijnen beste, tot mijne eeuwige vreugde) *aanschouwen zal en mijne oogen zien zullen, (ik zelf) en niet een vreemde (of niet een ander).* Waarmede Job niet alleenlijk zijne drie wederpartijders en bestrijders bedoelt, die God niet voor zich, ter hunner verdediging en rechtvaardiging zouden zien optreden. *Niet een vreemde, of niet een ander* zegt meer. Wegens het onmiddellijke verband met het voorafgaande: *ik zal uit mijn vleesch God aanschouwen* kan de zin geen ander zijn dan deze: „Met geen ander lichaam of oogen zal ik Hem aanschouwen, dan met deze mijne eigene: gelijk ik ook met mijn eigen lichaam opstaan zal en niet met een ander vannieuws geschapen. Ziet 1 Kor. 15: 53” (*Kantteek.*) Naar dat zalig aanschouwen Gods verlangden zijne nieren zeer in zijnen schoot.

5. De eenzelvigheid der toekomstige lichamen met de tegenwoordige, of dat in de opstanding iedere ziel haar eigen lichaam wederom zal ontvangen, sluit niet in en vereischt niet, dat dit lichaam geheel dezelfde stofmassa, alle dezelfde deeltjes tot de geringste korrel toe weer zal hebben, zonder eenige vermeerdering of vermindering en omvorming. Dit is ook door onze oude Godgeleerden wel

---

Calvini Opera Volum. XXXIV. p. 127 sqq.) Hij zegt wel, dat Job niet uitdrukkelijk en rechtstreeks van de opstanding spreekt (p. 129: Il est vrai qu' il ne parle point ici expressement et simplement de la resurrection), maar zijn vast vertrouwen op God betuigt ook waar niets dan nood en dood te zien is en alles verloren schijnt (Voilà un homme qui surmonte les choses presentes, roept Calvyn uit): daarin echter erkent Calvyn tevens de hope der opstanding des lichaams (Vergel. Instit. III. 25. 4). Kort en bondig *H. Witsius*, Oecon. L. III. Cap. II. § 19—24. *De Moor*, Commentar. in Marck. P. VI. p. 664. 692.

opgemerkt <sup>1)</sup>). Dit volgt noodzakelijk reeds hieruit, dat de dooden in onverderfelijkheid opgewekt en de levenden van verderfelijk in onverderfelijk veranderd worden.

Wij moeten onderscheiden het *zichtbare* lichaam en het *eigenlijke* lichaam; niet twee lichamen, maar hetzelfde in onderscheiden opzicht. Het zichtbare lichaam des menschen verandert gedurig van stoffe. Het neemt toe, het neemt af. Het weegt op den eenen tijd niet zooveel als op den anderen, zelfs zijne vaste deelen blijven niet onveranderd. De beenen van een jongeling, van een man, van een grijsaard zijn anders dan ze in zijne kindsheid waren, maar toch zal hij niet zeggen: het zijn mijne beenen niet. Het zijn dezelfde als voor 10, 20, 60 jaren, maar veranderd.

„Een bewerktuigd lichaam is, zoolang het leeft, aan gestadige stofwisseling onderworpen. Het behoudt wel, wanneer het tot volkomen ontwikkeling geraakt is, gedurende korteren of langeren tijd denzelfden vorm, maar het zijn niet dezelfde stofdeeltjes, waaruit het is samengesteld. — — Het is niet meer hetzelfde bloed van gisteren, dat heden ons door hart en aderen stroomt, en de hardste deelen zelfs worden, misschien op zeer weinige uitzonderingen na, eveneens gedurig vernieuwd <sup>2)</sup>).” Men neemt aan dat alle zeven jaren het lichaam veranderd is van stoffe. Maar bij al deze omzettingen en wisselingen, bij dit onophoudelijk ontstaan en vergaan, hetwelk de mensch aan zijn leemen huis ondergaat, blijft hij dezelfde

<sup>1)</sup> *Marck*, Compend. en Merch XXXIV. 16. *De Moor*, Commentar. VI. p. 699. Vergel. Dr. *A. Kuyper*, Heraut 1889. No. 596.

<sup>2)</sup> Prof. *J. van der Hoeven*, Het Dierenrijk (in *Uilkens*, Volmaakth. des Scheppers. III. Deel) p. 6.

mensch en ook het huis zijn zelfde huis, hoezeer ook veranderd, hij weet niet alleen dat hij nog dezelfde persoon is, maar ook dat hij in geen ander lichaam woont en door geen ander lichaam werkt dan zijn eigen, hetwelk hij altijd heeft gehad. En dit, het lichaam aangemerkt buiten de veranderingen en met afzien van alle wisselingen, is het lichaam naar zijn *wezen*, is het *eigenlijke* lichaam.

En dit eigenlijke lichaam, het lichaam naar zijn wezen, hetwelk God alleen weet te onderscheiden, wordt in de opstanding wedergebracht en hersteld, maar dan onverderfelijk.

*Delitzsch* zegt: „Binnen de eenmaal geschapen wereld gaat immers geen enkel atoom (stofdeeltje) ooit geheel te niet. De grondstoffen waaruit het nu vermoldme lichaam bestond, zijn dus nog voorhanden, en de Alwetende weet waar zij zijn en de Almachtige kan ze weder zamelen <sup>1)</sup>.” Juist zooals *Brakel* <sup>2)</sup>, waar hij antwoordt op deze tegenwerping: Veler lichamen zijn verbrand, door beesten en menschen zelfs gegeten: daarom is het onmogelijk, dat dezelfde lichamen wederom zouden opstaan. „Antwoord: *Gij dwaalt, niet wetende de Schriften noch de kracht Gods* (Matth. 22 : 29). God is alwetend, en weet waar ieder stofje gebleven is, en Hij is almachtig om die wederom samen te brengen, al kunnen wij het niet begrijpen.”

Onbegrijpelijkheid is geen grond voor ontkenning. Wat moest men anders niet al ontkennen? *Brakel* haalt een voorbeeld aan. „Neemt een pond kleingeveild staal, mengt

<sup>1)</sup> *Fr. Delitzsch*, Bibl. Psychol. S. 461. Wat hij verder op die bladzijde zegt, lijdt wel eenige tegenspraak.

<sup>2)</sup> Redel. Gods. II. p. 742. *Augustinus*, Enchiridion ad Laur. C. LXXXVIII: Non perit Deo terrena materies, de qua mortalium creatur caro.



het onder twintig pond kleingevijld koper, tin, lood, zand. Zal een onkundige wel begrijpen, hoe men zonder smelten en zonder het uit den bak te nemen, in korten tijd al dat staal uit al de andere stoffen, waaruit het niet te onderkennen is, zal kunnen afscheiden en bij elkander brengen? Zal hij niet zeggen het is onmogelijk? En nochtans is het licht en ras te doen met een zeilsteen (magneet) in die vermengde stoffe omgewenteld, welke alleen het staal zal naar zich trekken, zoodat men het tot zijn gewicht wederom bij elkander vergaderen kan."

6. Met de wederbrenging der lichamen gaat gepaard de *h. reëning* van iedere der aflijvige zielen met haar eigen lichaam. In hetzelfde oogenblik, wanneer door het machtwoord des Heeren de lichamen uit het stof worden hersteld, worden de zielen uit hemel en hel verplaatst en iedere met haar eigen lichaam wederom vereenigd, door dezelfde Almacht, die bij de schepping der wereld Adams lichaam uit het stof der aarde formeerde en het dan bezielde, hoewel met dit onderscheid, dat God Adams lichaam nu voor het eerst deed *ontstaan* en in dat lichaam de ziele *schiep* <sup>1)</sup>. De opstanding is *herstelling* van de gansche persoonlijkheid des menschen: zijne ziel is dezelfde als vroeger, maar hij heeft dan ook zijn lichaam weer, hoewel veranderd.

---

### § 12. Geen ander, maar anders.

---

Het eigen lichaam van iederen doode wordt dan naar het vorengezegde (§ 11) door de opwekking wedergebracht,

---

<sup>1)</sup> Vergel. *Zesde Hoofdstuk* § 21.

hersteld. Het zal bij allen hetzelfde lichaam zijn als het tegenwoordige. Hetzelfde, namelijk in zijn *wezen*, en ieder ook met zijne tot het wezen behoorende eigenaardigheid, want anders zou er geene onderscheiding en herkenning mogelijk zijn. Doch met andere *hoedanigheden*, zoodanig als met den toekomenden staat overeenkomt, zoowel der rampzaligen als der zaligen.

1. Waar het Nieuwe Testament in bijzonderheden van de opstanding spreekt, wordt vanzelf, wijl het voor de geloovigen is, doorgaans de opstanding ten leven bedoeld.

Zoo, waar Paulus de vernieuwde lichamen teekent, met kenmerkende trekken ter onderscheiding en in tegenstelling van hetgeen diezelfde lichamen vroeger waren, 1 Kor. 15 : 42—53.

De Apostel begint en sluit met de onverderfelijkheid. Het opgewekte lichaam zal zijn *onverderfelijk* en *onsterfelijk*. Dies wordt het getal der opgewekten niet verminderd : de dood zal niet meer zijn, noch rouw, noch gekrijt, Openb. 21 : 4 ; dies zal er bij hen geen echtstaat zijn tot onderhouding van het menschelijke geslacht gelijk op aarde : *Want zij kunnen niet meer sterven, want zij zijn* (daarin) *den* (onbelichaamden) *Engelen gelijk*, naar het eigen woord van Christus Luc. 20 : 35. Het lichaam deelt in het eeuwige leven der ziel. Een vergankelijk lichaam ware daar eene tegenstrijdigheid. *Dit verderfelijke moet onverderfelijkheid aandoen en dit sterfelijke [moet] onsterfelijkheid aandoen*, 1 Kor. 15 : 53 ; „een openbaar bewijs, teekent Calvyn daarbij aan, dat wij in hetzelfde vleesch zullen opstaan, hetwelk wij nu dragen, aan hetwelk de Apostel de nieuwe eigenschap van onverderfelijkheid als bekleding toekent.” De verdorvenheid is er uit, gelijk uit de ziel,

het bederf is er af, het is aan geen verval en vergankelijkheid meer onderhevig, het is dan geen gras dat verdort, geene bloem die verwelkt, 't is enkel leven, eeuwig leven. *Het [lichaam] wordt gezaaid (begraven) in verderfelijkheid (in den staat van bederf), het wordt opgewekt in (den staat van) onverderfelijkheid.*

*Gezaaid in (een staat van) oneer (een lijk, weldra afzietlijk en walgelijk, nadat de ontbinding er reeds in is begonnen), opgewekt in heerlijkheid („schoon en blinkende, Kantteek.) Gezaaid in zwakheid (in eenen staat van volslagen krachteloosheid, daar er in het doode lichaam geen vermogen, in al deszelfs leden geenerlei kracht meer is); opgewekt in kracht (volkrachtig, met verhoogde en veredelde vermogens).*

In plaats van nog meer bijzonderheden op te noemen, wijst de Apostel nog op ééne fundamenteele eigenschap van het lichaam thans en toekomstig, in welke al de andere gegrond en samen begrepen zijn, vs. 44: *Een natuurlijk lichaam wordt er gezaaid, een geestelijk lichaam wordt er opgewekt* <sup>1)</sup>.

Hetgeen begraven wordt, is een *natuurlijk*, naar den

---

<sup>1)</sup> Schijnbaar spreekt de Apostel van twee lichamen: een natuurlijk en een geestelijk. Maar *Calvyn*, Commentar. i. l. herinnert: wij moeten niet vergeten, dat het één wezen is en dat hier alleen de hoedanigheid wordt bedoeld: unam esse substantiam corporis, ac tantum hic agi de qualitate. Dit stemt ook *Meyer* z. d. St. toe: Der Selbigkeit des Leibes ist dies nicht entgegen, aber ein ganz anders qualificirtes steht auf; ein ψυχικόν hat man begraben, ein πνευματικόν geht hervor. — — Der Ausdruck aber, der die Verschiedenheit wie zwei Subjecte hinstellt, ist stärker und signifikanter, als wenn man mit *Hofmann* fasst: gesüet wird es als ein seelicher Leib u. s. w.

Griekschen grondtekst *psychisch*, *ziellijk* <sup>1)</sup> lichaam : door de ziel *levend* en ademend, doch met behoefte en door tuschenkomst van vele hulpmiddelen, spijs, drank, kleeding, slaap en dergelijke meer ; door de ziel *geregeerd*, bestuurd in al zijne bewegingen en werkingen ; door haar *gevoelig* voor alle zinnelijke aandoeningen, voor honger en dorst en verzadiging, voor gebrek en voldaanheid, voor lust en smart. Maar door de verdorvenheid der ziel ten gevolge van Adams val is het zielsbestuur over het lichaam en ook dit lichaam zelf verdorven en daarom verderfelijk : wij dragen daarin het beeld van den aardschen Adam, — een *aardsch* lichaam voegende voor het aardsche leven.

Hetgene opgewekt wordt, is een *geestelijk*, pneumatisch lichaam <sup>2)</sup>. Dit zegt niet wat *Origenes* en nieuwere Theologen er van hebben gemaakt : een *ätherisch* lichaam <sup>3)</sup>.

---

<sup>1)</sup> σώμα ψυχικόν. *Luther* heeft te recht en treffend vertaald : *ein natürlicher Leib*. Hem zijn onze Overzetters gevolgd. *Calvyn* heeft *corpus animale*. De ziel, psyche, die ook, doch zonder redelijkheid, in de dieren is, beteekent hier het beginsel des zinnelijken en vergankelijken levens ; het aardsche lichaam is haar daartoe ingericht en gepast orgaan. *Luther's* Glosse zegt : *Natürlich* ist der Leib, der isset, trinket, schläfet, dāuet, zu- und abnimmt, Kinder zeuget u. s. w. *Geistlich*, der solches keines darf, und doch ein wahrer Leib vom Geiste lebendig ist. Vergel. *Meyer* zu 1 Kor. 15 : 44. *Dezelfde* zu 1 Kor. 2 : 14. *Cremer*, Wörterbuch u. d. W. ψυχικός.

<sup>2)</sup> σώμα πνευματικόν.

<sup>3)</sup> *Origenes* († 254 n. C.) loochende niet de opstanding, maar verdedigde haar tegen *Celsus*. Doch, om spotters den mond te stoppen, vergeestigde hij haar en het bleef bij hem geen eigenlijke opstanding. Ieder lichaam, leerde hij, moet overeenkomen met de hem omgevende wereld. Wilden wij in het water leven, wij moesten als de visschen gebouwd zijn. Zoo eischt de hemelsche

Dat zou een lichaam zijn dat geen lichaam is. En de tegenstelling tegen *ziellijk* gedooft deze opvatting niet : zoomin als *ziellijk* lichaam zegt een lichaam dat *ziel is*, zoomin *geestelijk* een lichaam dat *geest is*. De Apostel spreekt niet van het wezen, van de substantie, maar van de verschillende hoedanigheid deszelfden lichaams nu en namaals.

*Geestelijk* zal het lichaam zijn : een werkelijk lichaam, maar van den Geest Gods doordrongen en geregeerd, een gepast, volgbaar, willig, gediensig werktuig des Heiligen Geestes -- een *hemelsch* lichaam, geschikt voor het hemelsch leven. Niet als bleve de ziel niet eeuwig en als name de Geest de plaats en taak der ziele in ; neen, juist in de ziel woont en werkt Gods Geest, en de ziel is met het licht en de kracht des Geestes vervuld, en de aldus verheerlijkte ziel regeert en gebruikt ter verheerlijking Gods het verheerlijkte lichaam, dat haar volvaardig dient.

„De zaligen zullen lichamen hebben niet gelijk Adam had, maar gelijk Christus de Heere nu heeft. Gelijk Hij nu na de opstanding een geestelijk lichaam heeft, dat onsterfelijk en onverderfelijk is, zoo zal Hij ook

---

staat een hemelsch lichaam, *σῶμα σιδηρόν*.

Men heeft hem de ongerijmdheid toegedicht, die trouwens zijne latere volgelingen hebben aangekleefd, dat het hemelsche lichaam bolvormig (*σφαιροειδές*) zou wezen, als zijnde dit de volmaakste vorm. Ook *Ch. Hodge*, *Systematic Theology* III. p. 781 laat Origenes gelooven *that, because the circle is the most perfect figure, the future body will be globular*. Volgens beter ingelichten berust deze verdenking op ééne enkele plaats bij Origenes (*De Oratione*), waar hij zich echter aan vreemde autoriteiten aansluit. *Hagenbach*, *Dogmengesch.* 3te Aufl. § 76. S. 177.

zoodanige lichamen geven aan al degenen die van Hem afkomstig zijn, niet door natuurlijke voortteling, maar door eene bovennatuurlijke wedergeboorte. Want elke Adam deelt zijnen nakomelingen mede zulks als hij heeft.”  
(*Kantteek.*)

Van den eersten Adam is het natuurlijke lichaam en leven, van den laatsten Adam het geestelijke. Dit gaat van Hem uit, die geworden is tot eenen *levendmakenden Geest* (1 Kor. 15 : 45) : het is zijne verdienste, zijn werk; het is het gevolg van de gemeenschap met Hem. *Gelijkerwijs wij het beeld des aardschen (Adams) gedragen hebben, [alzo] zullen wij ook het beeld des hemelschen (Christus) dragen* (vs. 49).

Zou iemand vragen : Waarom geeft Christus zoodanig geestelijk, Hem gelijkvormig lichaam niet aanstonds aan den mensch, zoodra deze wedergeboren wordt ? De zoodanige konde op aarde niet meer verkeerren, en de Apostel herinnert : alles moet naar orde geschieden, het natuurlijke moet voorgaan en daarna het geestelijke volgen (vs. 46), gelijk het volmaakte volgt op het onvolmaakte. Zoodra iemand wedergeboren wordt, begint hij het beeld van Christus te dragen en wordt daarin van dage tot dage al meer omgevormd (2 Kor. 4 : 16) ; maar dit gaat in de ziele om, en het oefent ook zijnen heiligenden invloed op hare regeering over het lichaam, doch verandert dit niet. In de opstanding echter komt ook het lichaam aan de beurt, dan wordt ook dit aangedaan met de heerlijkheid van Christus, dan zal de zalige zoowel in het lichaam als in de ziel het beeld van Christus dragen. Dan is herstelling van den gevallen en verdorven mensch voltooid en wij zullen metterdaad en in werkelijkheid bezitten hetgeen

wij alsnog hopen <sup>1)</sup>. Al de leden van Christus zullen Hem, den Hoofde, gelijkvormig, zijne heerlijkheid deelachtig zijn, doch alzoo dat Hij als de zon allen overstraalt en boven allen uitblinkt.

2. Dit moet ons genoeg zijn. Men kan aangaande den toekomenden staat des lichaams veel vragen, en ook met recht, doch weinig antwoorden.

a. Zoo, of de dooden met hun sexueel, *geslachtelijk onderscheid* zullen opstaan. Sommige Ouden stelden, meldt *Augustinus*, de vrouwen zouden tot mannen worden, en men beriep zich op Efeze 4 : 13 : Wij allen zullen komen — *tot eenen volkomen man, tot de mate der grootte der volheid van Christus*, en hierop, dat God alleen den man uit het stof der aarde, maar de vrouw uit den man had geschapen <sup>2)</sup>. Enkele latere scholastieken namen dit gevoelen over; Johannes Duns Scotus († 1308) zonderde alleen de Gelukzalige Maagd uit en liet deze vrouw blijven <sup>3)</sup>.

De Gereformeerden nemen met Augustinus het blijvend onderscheid der beide geslachten aan <sup>4)</sup>, en vinden zulks met dezen Kerkvader ook verondersteld en aangeduid in Christus' antwoord aan de Sadduceën Matth. 22 : 30, waar Hij niet zegt, wat anders gepast en afdoende zou

<sup>1)</sup> Calvin. Commentar in 1 Kor. 15 : 49.

<sup>2)</sup> Augustinus, De Civitate Dei. Lib. XXII Cap. 17.

<sup>3)</sup> C. Vitringa, Doctrina Pars IV. p. 142.

<sup>4)</sup> Synopsis Pur. Theol. Disput. LI. 37 (A. Rivetus). ed. Dr. H. Bayne p. 644: Cum Augustino non dubitamus asserere, futurum in resurrectione sexuum discrimen.

Ook Luther, Sämmtl. Werke. Erlangen. XIXter Band S. 134: Es wird nicht derselbe Brauch des Leibes seyn, wie er jetzt is. Doch wird der Unterschied des Mannes und Weibes bleiben, wie Gott einen jeden geschaffen hat.



zijn geweest: er zullen geen vrouwen meer zijn, maar met duidelijke onderscheiding van mannen en vrouwen: *In de opstanding nemen zij niet ten huwelijk* (dit ziet op de mannen), *en worden niet ten huwelijk uitgegeven*<sup>1)</sup> (dat zijn vrouwen), *maar zij zijn* (daarin) *als Engelen Gods in den hemel*. Dus er zullen mannen en vrouwen zijn, maar geen huwelijken.

Het geslachtsonderscheid zit diep in het wezen des menschelijken individu's: geheele wegneming daarvan zou het wezen des menschen raken en wel niet vereenigbaar zijn met de identiteit of eenzelvigheid der personen. In hoever dit zich in het uiterlijke des lichaams zal vertoonen, wie zal 't zeggen? Maar dat er onderscheiding zal zijn, wie zal 't loochenen? Doch het zal zijn tot lof van de wijsheid en goedertierenheid Gods. God schiep man en vrouw onderscheiden; de verdorvenheid, door de zonde er in gekomen, zal Hij er uit verwijderen<sup>2)</sup>. „Het onderscheid van geslacht zal dan in geenen deele ophouden. En gelijk dusdanig onderscheid den staat van onschuld en onnoozelheid, daar onze eerste ouders voor den val in

<sup>1)</sup> Onze kundige Staten-Overzetters hebben *γαμοῦται* en *ἐκγαμιζονται* nauwkeurig vertaald. Het eerste behoort aan mannen, het tweede aan dochters die door hare ouders worden uitgehuwd.

<sup>2)</sup> *Augustinus* l. c.: *Erunt membra feminea, non accommodata usui veteri sed decori novo, quo — Dei laudetur sapientia atque clementia, qui et quod non erat fecit et liberavit a corruptione quod fecit*. Vergel. *Delitzsch*, *Bibl. Psychol.* S. 459. 460. *Stier*, *Reden des Herrn Jesu. IIter Theil.* 1844. S. 460. zu *Matth.* 22 : 30. — Dat Adam eerst geslachteloos was, is eene willekeurige stelling, ook door *Delitzsch*, *Bibl. Psychol.* S. 102 aangenomen. Vergel. dit Leesboek, *Zesde Hoofdstuk* § 20.

waren, niet onvolkomen of onvolmaakt maakte, zoo zal 't ook in den hemel zijn <sup>1)</sup>."

b. Of dan het lichaam *met al zijne leden* zal worden hersteld? <sup>2)</sup> Ongetwijfeld, de wijsheid en almacht Gods zal den mensch met al de wezenlijke deelen zijns lichaams weder voor den dag doen komen, het geestelijke opstandingslichaam zal al de wezenlijke deelen des natuurlijke lichaams vernieuwd bezitten, maar verheerlijkt, tot sieraad en tot hooger dienst. Het zal een volledig menschelijk lichaam zijn, waaraan niets van hetgeen tot zijn wezen behoort, zal ontbreken.

Maar zegt Paulus niet 1 Kor. 6 : 13: *De spijzen zijn voor den buik, en de buik voor de spijzen; maar God zal beide dezen (buik) en die (spijzen) te niet doen?* Namelijk bij de opstanding; de Apostel bedoelt niet het tijdstip des doods. Dit blijkt deels uit vs. 14, deels uit het tenietdoen ook van de spijzen. Hij spreekt echter van de vernietiging des buiks niet op zich zelf en over het geheel, maar betrekkelijk, ten opzichte van de spijzen,

<sup>1)</sup> K. Mel, Bazuinen der Eeuwigheid I. Deel. p. 320.

<sup>2)</sup> Bijzonder door *Tertullianus* (De Resurrectione carnis) volgehouden, met de herinnering, dat de lichaamsleden ook op aarde hogere bestemming hebben, b.v. mond en tanden, dienende niet alleen tot het eten, maar ook tot het spreken en bijzonder tot lofverheffing Gods. *De Moor*, Commentar. in Marck. VI. p. 697. c.l. 694. *Delitzsch*, Bibl. Psychol. S. 459. *Hagenbach*, Dogmengesch. § 76. bl. 176.

Massief *Prudentius*, Apotheos. 1061 sqq: *Nosco meum in Christo corpus resurgere. — — Veniam — —. Et totus veniam: nec enim minor aut alius, quam Nunc sum, restituar: vultus, vigor et color idem, Qui modo vivit, erit, nec me vel dente vel ungue Fraudatum removet patefacti fossa sepulcri.* Doch zonder alle zwakheid of gebrek. *Qui jubet ut redeam, non reddet debile quidquam.* •

dus van het gebruik: „niet ten aanzien van zijn wezen, dat een deel van het lichaam des menschen is, die geheel zal opstaan, maar ten aanzien van zijn gebruik in dit tijdelijke en natuurlijke leven, hetwelk dan niet meer noodig zal zijn. — Openb. 7 : 16, 17.” (*Kantteek*).

In het tegenwoordige leven dient de buik met maag en darmen om het voedzame der spijsen in bloed te veranderen en het onvoedzame af te scheiden en uit te werpen (Matth. 15 : 17); *hiertoe*, namelijk tot werkplaats (laboratorium) voor spijsvertering, zal in het toekomstige *de buik niet meer zijn*. Want de *aardsche spijsen* zijn in het rijk der heerlijkheid te niet gedaan. Daar is andere spijs, hooger genot. Hoedanig? Wie kan 't vatten? <sup>1)</sup>. Alles is daar verheerlijkt. Maar de buik zelf als wezenlijk deel en sieraad des lichaams kan aan den opgewekten mensch, hoewel verheerlijkt, niet ontbreken: wat zou het anders voor eene figuur zijn? en ware het anders wel eene opstanding des lichaams?

c. Of er geene *onvolmaaktheid* aan de opgewekte of veranderde lichamen zijn zal? Onze oude Geloofsleeraren

---

<sup>1)</sup> Dr. Besser, Bibelstunden VIIIter Band zu 1 Kor. 6 : 13, 14, S. 316 stelt zich voor: Im Reiche der Herrlichkeit wird man also essen und trinken (Matth. 26 : 29?) dasz das in geistliches Leben verklärte Fleisch und Blut mit Lebensspeise sich durchdringt, wie die Luft mit Sonnenstrahlen zum Hell- und Warmwerden sich sättigt. — — Nachdem alle irdische Speise hingERICHTET (vernichtet) seyn wird, werden die Lebensbäume am Lebensstrome der Gottesstadt neue Früchts tragen (Offenb. 22 : 2) und des Gewächs des Weinstocks wird neuen Trank geben; dem neuen himmlischen Wesen solcher Speise wird das neue himmlische innerleibliche Organ entsprechen, welches nicht mehr Bauch heiszt. Dit is Besser's gedachte; behoudens beter.

stemmen met *Augustinus* in <sup>1)</sup>), dat de lichamen der heiligen geen gebreken zullen hebben, geen lid te veel nog te weinig, geene wanstaltigheid, en misvormigheid, hetzij hun aangeboren of hun gedurende hun leven op eenige wijze toegebracht, niets wat ontsiert of misstaat <sup>2)</sup>).

d. Zullen allen die *lichaamsgrootte* hebben, die zij hadden toen zij stierven? Wij weten het niet, geen mensch kan 't zeggen. Intusschen wij mogen en moeten er wel eene gedachte over hebben. En verschillend heeft men er over gedacht <sup>3)</sup>. *Augustinus* <sup>4)</sup> zegt: „Men vraagt: of de kindertjes, die vroeg sterven, zoo klein zullen opstaan dan wel met een volwassen lichaam? Dit vinden wij in de Schriften niet bepaald. De belofte is: de lichamen zullen onverderfelijk en onsterfelijk opstaan. Maar wordt de kleine gestalte teruggeroepen, daarom dan ook de zwakheid? Zullen zij klein zijn, moeten zij dan liggen en zullen zij niet kunnen gaan? Evenwel geloofelijker, waarschijnlijker en redelijker neemt men aan, dat zij volwassen opstaan, zoodat hun bij gunste wordt gegeven, wat mettertijd (waren zij blijven leven) hun stond aan te groeien <sup>5)</sup>. Want wij zullen niet gelooven dat ook de

---

<sup>1)</sup> *Augustinus*, *Enchirid.* ad Laur. Cap. XCI. *Synopsis Pur. Theol. Disput.* LI. 38. *Marck*, *Compend.* en *Merch* XXXIV. 16. *De Moor*, *Commentar.* VI. p. 684 sqq.

<sup>2)</sup> Over de litteekenen in Christus' lichaam zie *Dertiende Hoofdstuk* § 17.

<sup>3)</sup> *C. Vitringa*, *Doctrina Pars* IV. p. 142.

<sup>4)</sup> *Sermon.* (De Tempore, CCXLII. Cap. 2, 3). *De Moor*, *Commentar.* in *Marck* VI. p. 685. 700.

<sup>5)</sup> — — ut reddatur munere, quod accessurum erat tempore. Evenzoo *De Civitate Dei* Lib. XXII. Cap. 14: Quid de infantibus dicturi sumus, nisi quia non in ea resurrecturi sunt corporis

ouderdom kuchend en krom zal opstaan. Ten slotte, neem de verdorvenheid weg en dan voeg er bij wat gij wilt."

*Augustinus* was van gedachte, dat de dooden als volkrachtige jeugdige menschen, naar het voorbeeld van Christus, zouden opstaan<sup>1)</sup>, terwijl intusschen de gelijkvormigheid met Hem niet in evengelijke grootte zou bestaan, maar een ieder weer zijne eigene maat zou hebben, welke hij of gehad heeft in zijne jeugdige jaren, al is hij ook oud gestorven, of gehad zou hebben, ingeval hij het leven vroeger heeft afgelegd<sup>2)</sup>. — „Allen zullen dus opstaan zoo groot van lichaam als zij of waren (bij leven), of (bij vroeg versterf) zouden zijn in den jeugdigen leeftijd. Edoch zal 't niets hinderen, wanneer ook de lichaams-gestalte die van een kind of van een grijsaard zal zijn, indien maar noch aan den geest noch aan het lichaam

---

exiguitate, qua mortui; sed quod eis tardius accessurum erat tempore, hoc sunt illo Dei opere miro atque celerrimo recepturi? Voorts wijst aldaar de Kerkvader zinrijk hierop, hoe het kind zijne volle gestalte, grootte en al de deelen des lichaams, b.v. ook de tanden, reeds heeft in den aanleg (in ratione, non in mole): het kind is in den grond reeds een korte of lange mensch, die kort of lang wezen zal.

<sup>1)</sup> — in ea aetate et robore, usque ad quam Christum hic pervenisse cognovimus. *Augustinus*, De Civ. Dei L. XXII Cap. 15.

<sup>2)</sup> Ibidem: Restat ergo, ut suam recipiat quisque mensuram, quam vel habuit in juventute, etiamsi senex est mortuus; vel fuerat habiturus, si ante est defunctus. Juventus is de rijpe, jeugdige, volkrachtige leeftijd, van 20 tot 40 jaren. *Augustinus* denkt, met het oog op Christus, bijzonder aan 30 jaar. (Bij de Romeinen rekenden sommigen vijf leeftijden (aetates), ieder van 15 jaren: pueritia; adulescentia, van 't 16de jaar af; juvenus van het 31ste enz. *G. Lahmeyer*, zu Cicero, Cato Major. 1877. § 4. S. 15).

zelf eenigerlei zwakheid zal overig zijn. Staat echter iemand er op, dat een iegelijk in dezelfde lichaamsmaat, waarin hij gestorven is, weder op zal staan, men dient daarover niet hard te twisten" <sup>1)</sup> — zegt de Kerkvader, en wij met hem.

Doch ons aansluitende aan Augustinus stellen wij ons het aldus voor, dat het ideaal van iederen mensche Gods ook naar den lichame zal worden verwezenlijkt; met behoud van individuëele eigenaardigheid ook in tronie en gestalte, waardoor onderscheiding en onderkenning mogelijk zal zijn, maar zonder eenig overblijfsel en spoor van vroegere onvolmaaktheid: de volkomene verwerkelijking van hetgeen hij op aarde in zijnen bloeitijd, volwassen, ontwikkeld en gerijpt iets, doch altijd slechts gebrekkig vertoond heeft, of, stierf hij jong, bij leven zou vertoond hebben.

Hetzelfde mogen wij aannemen van degenen die nog op aarde zijn wanneer de Heere komt, wier lichamen veranderd worden.

Geen grond is er voor de singuliere meening van sommigen <sup>2)</sup>, dat *eerst* alle opgewekten en de nog levenden in hunne oude gedaante, goeden en kwaden gemengd, voor den rechterstoel zouden verschijnen en dat eerst *na* het gesproken vonnis de heerlijke verandering der uitverkorenen zou geschieden.

---

<sup>1)</sup> Idem Cap. 16. Euchirid. ad Laur. Cap. XC.

<sup>2)</sup> Fr. Ad. Lampe en Dan. Gerdes, bij C. Vitringa, Doctrina Pars IV. p. 143.

## § 13. Ongelijkheid.

1. In één opzicht zullen alle lichamen, der zaligen en der rampzaligen, gelijkheid hebben: allen zullen zij onverderfelijk en onsterfelijk zijn. Maar overigens zal zich er een ontzaglijk onderscheid openbaren: het lichaam der goddeloozen zal een afgrijzen zijn, het lichaam der rechtvaardigen een verheerlijkt vleesch.

Dit volgt uit den aard der zaak, uit den verschillenden geestelijken toestand. Voor de heilige, zalige, verheerlijkte ziel past niet dan een schoon en volmaakt lichaam, beide gereinigd door het bloed en den Geest van Christus, waar het herstelde beeld Gods, de heerlijkheid van Christus, uitblinkt; hetwelk ook de witte kleederen in de Openbaring van Johannes (7 : 13) te kennen geven. Het tegendeel is te denken van het lichaam der rampzaligen: het zal beantwoorden aan hunnen jammerlijken staat <sup>1)</sup>: hun goddeloos wezen en hunne woede en wanhoop zullen zich er zeker in uitdrukken.

De Schrift getuigt er van. De stem der Openbaring sprak tot Daniël 12 : 2, 3: *En velen van die, die in 't stof der aarde slapen, zullen ontwaken, dezen ten eeuwigen leven en genen tot versmaadheden [en] tot eeuwige afgrijzing. De leeraars nu zullen blinken als de glans des uitspansels, en die er velen rechtvaardigen, gelijk de sterren, altoos en eeuwiglijk.*

Hier (vs. 2) wordt niet zinnebeeldig gesproken van de bevrijding der Israëlieten uit de Babylonische ballingschap,

---

<sup>1)</sup> Origenes dacht zich de lichamen der verdoemden zwart. Hagenbach, Lehrb. der Dogmengesch. § 78. S. 180. 183.



gelijk sommigen aannemen, noch, volgens anderen (ook *Grotius*) van de herstelling des volks na de vervolgingen door Koning Antiochus, noch ook (naar *Coccejus*) van den geestelijken opgang en bloei der Kerk des Nieuwen Testaments in het laatste der dagen door de bekeering van velen uit Heidenen en Joden; maar van de algemeene opstanding der dooden bij de wederkomst van Christus.

Dat blijkt uit de woorden zelve, die kennelijk de opvatting in hun eigenlijken zin eischen. *Coccejus* verklaart: de *slapenden* in het stof der aarde zijn geestelijk dooden, het *ontwaken* is de bekeering; en *voor die ontwaken* is het eeuwige leven, maar de overigen, die *niet zullen ontwaken*, dat is die zich niet zullen bekeeren, zullen tot smaad en afgrijzing zijn <sup>1)</sup>. Maar openbaar wordt hier *geheel de menigte der ontwakenden* gescheiden in *twee* deelen: een deel ten eeuwigen leven, het andere deel tot versmaadheden en eeuwige afgrijzing. Dies kan men het niet van geestelijke, maar alleen van de algemeene lichamelijke opstanding verstaan.

Wel wordt hiertegen ingebracht, dat er niet staat: *Allen*, die in het stof der aarde slapen, zullen ontwaken, maar *velen van die* <sup>2)</sup>. Maar daaruit volgt niet, dat hier eene partiëele, gedeeltelijke opstanding zou zijn bedoeld <sup>3)</sup>. Wel

<sup>1)</sup> *Joh. Coccejus*, Observationes in Daniel. Cap. XII. p. 69 sq.

<sup>2)</sup> רַבִּים מִיִּשְׁנֵי אֲרָמַת עֶפֶר

<sup>3)</sup> Dit erkent ook *C. Fr. Keil*, Commentar. Z. d. St. S. 400. — Onze oude Godgeleerden hebben, en met reden, met deze Schriftuurplaats nog al moeite gehad. Vergel. *Witsius*, Oeconom. Lib. III. Cap. II. 25. sqq. *Idem*, Exercitat. in Symbol. Apostol. § 38 sqq. *De Moor*, Comment. in Marck. Pars VI. p. 666 sqq. p. 681.

beteekent *velen* niet *allen*. Dat kon, wanneer er stond : *De velen die*, maar het is : *Velen van die*. *Allen* zijn wel velen, maar *velen van die* zijn niet allen. De woorden moeten hunne beteekenis behouden. Het natuurlijkst zal wel zijn, dat er bij *Velen van die* al terstond gedacht moet worden aan de daarop vermelde scheiding der zaligen en der rampzaligen en dat met het oog hierop aldus is gesproken. Dies zal de zin zijn : Velen van die in het stof der aarde slapen, zullen ten eeuwigen leven, de overigen, ook velen, tot versmaadheden en eeuwige afgrijzing ontwaken. Ontwaken zullen dus allen, maar ontzaglijk verschillend.

Hier is dus geene tegenstrijdigheid tegen hetgeen de Schrift elders van de algemeene opstanding leert. Christus zelf geeft ons het rechte licht over de plaats bij Daniël in zijne uitspraak Joh. 5 : 28, 29, waar Hij kennelijk op de woorden bij den Profeet toespeelt, getuigende én van de algemeene opstanding én van het onderscheid dergenen die opstaan. Hij zegt uitdrukkelijk, dat *allen* die in de graven zijn, zijne stem zullen hooren. En zullen uitgaan, die het goede gedaan hebben, tot de *opstanding des levens*, en die het kwade gedaan hebben, tot de *opstanding der verdoemenis*.

Uitblinken in heerlijkheid zullen *de leeraars* (v. 3), dat zegt, niet alleen die het leeraarsambt bekleeden, maar naar den grondtekst de *verstandigen*, waarvan bij den Profeet reeds Hoofdst. 11 : 33—35 was gesproken, verlichte voorgangers en wijze leidslieden des volks, die in tijden van nood en vervolging dapper en onverschrokken voor de waarheid en gerechtigheid uitkwamen en door onderwijzing en voorbeeld het volk voorlichtten, onder de

verdrukkingen tot trouw en standvastigheid opwekten en hun geloof en getuigenis ook wel met hunnen dood bezegelden. Dezen, die in den strijd des levens velen den weg der gerechtigheid door daad en woord, door hun voorbeeld en leere, hebben gewezen, zullen in de onvergangelijke hemelsche heerlijkheid uitblinken.

Door het oordeel Gods zijn dan de rechtvaardigen van de goddeloozen gescheiden: de rechtvaardigen verheven tot het eeuwige leven, de goddeloozen veroordeeld *tot versmaadheden [en] tot eeuwige afgrijzing*, tot eenen toestand, zoo jammerlijk, zoo afzichtelijk, zoo akelig, dat een ieder die hen zou zien, er van zou moeten walgen van afkeer en rillen van schrik.

*Afgrijzing.* Datzelfde woord was reeds uitgesproken door den Heere Jezaja 66 : 24: *En zij zullen henen uitgaan en zij zullen de doode lichamen der lieden zien, die tegen mij overtreden hebben, want hun worm zal niet sterven en hun vuur zal niet uitgebluscht worden, en zij zullen allen vleesche eene afgrijzing wezen.* Hier hebben wij hoogzinnebeeldige taal. Het gericht over de Godverachters vervolgers was voorgesteld als de overwinning over vijanden in eenen veldslag, v. 16: *Met vuur en met zijn zwaard zal de Heere in het recht treden, en de verslagenen des Heeren zullen vermenigvuldigd zijn.* Daarom wordt er v. 24 van doode lichamen gesproken. Sion, de gemeente des Heeren, is verlost en vrij en viert bestendig Sabbat. De heiligen gaan uit de Godsstad en zien daarbuiten de doode lichamen der verslagenen des Heeren liggen, gelijk Israël eens de Egyptenaren dood aan den oever der zee zag (Exod. 14 : 30). Van deze vervolgers is niets meer te vreezen. Hunne lijken worden deels door

het gewormte geknaagd, deels door het vuur verbrand. Afgrijselijk om aan te zien. — De Heere Jezus neemt deze hartverpletterende woorden over en herhaalt ze driemaal, Marc. 9 : 44, 46, 48, om te betuigen de eeuwige pijn der goddeloozen in de hel, waar zij in het lichaam lijden zullen voor hetgeen zij door het lichaam gezondigd hebben.

„Zij zullen opstaan”, zegt *Augustinus*, „een ieder met zijn vleesch, maar om met den duivel en zijne engelen gestraft te worden. — — Naar de hoedanigheid des lichaams van hen, wier eeuwige verdoemenis zeker is, behoeven wij niet lang te vragen; noch ook, hoe hun lichaam onverderfelijk zal zijn, wanneer het zal kunnen lijden, of verderfelijk wanneer het niet zal kunnen sterven. — — Waar den rampzalige niet toegelaten wordt te sterven, sterft zoo te zeggen de dood zelf niet; en waar de onophoudelijke pijn niet doodt maar teistert, heeft het verderf zelf geen einde. De Heilige Schriften noemen dit den tweeden dood <sup>1)</sup> Een dood, een sterven zonder uit te sterven; de rampzaligen zijn onsterfelijk stervende.

2. Daarentegen het lichaam der zaligen zal zijn een verheerlijkt vleesch. Wel kunnen vleesch en bloed, lichamen zooals zij thans zijn, verdorven en verderfelijk, in het rijk der heerlijkheid niet komen (1 Cor. 15 : 50), maar de verderfelijkheid is er dan uit, zij, dezelfde lichamen naar het wezen, zijn in hoedanigheden veranderd, onverderfelijk in den vollen zin des woords, dus niet slechts onvergankelijk (dat zijn ook de lichamen der rampzaligen), maar heerlijk.

---

<sup>1)</sup> *Augustinus*, *Enchirid.* ad Laurent. Cap. XCII.

Wij mogen den toekomenden, hemelschen staat onzes lichaams niet naar den tegenwoordigen, aardschen afmeten. God kan dezelfde substantie in verschillende vormen, in onderscheiden trappen van volmaaktheid met behoud van hare eigenaardigheid doen bestaan. Dat zien wij met onze oogen in de sterfelijke natuur; welk eene rijke bewonderenswaardige verscheidenheid van vormingen!

Daarop wijst ons Paulus 1 Kor. 15 : 39 vv. Ten blijke dat er zoowel een heerlijk als een nederig vleesch zijn kan, doet hij ons opmerken, dat er reeds op aarde verscheidenheid is van vleesch : vs. 39: *Alle vleesch is niet hetzelfde vleesch, maar een ander is het vleesch der menschen en een ander is het vleesch der beesten en een ander der visschen*<sup>1)</sup> *en een ander der vogelen*. Werpt dus iemand tegen, om de opstanding te bestrijden: „Het opstandingslichaam is alzoo toch vleesch?” De Apostel antwoordt: Ja, zeker; maar er is vleesch en vleesch, alle vleesch is niet eender; ook onder de schepselen op aarde is er verscheidenheid, zij allen hebben vleesch, maar een ieder naar zijnen aard: zoo is er in hoedanigheid verschil tusschen 's menschen lichaam nu en namaals, hoewel het naar het wezen hetzelfde is. Daarom wordt ook het verheerlijkte lichaam nog *vleesch* genoemd, en wij gelooven en belijden „Wederopstanding des vleesches”<sup>2)</sup>; het toekomstig lichaam *is* ook vleesch, doch anders behoedanigd

---

<sup>1)</sup> Paulus spreekt ook van het vleesch der visschen; eene nota voor de Roomschen, die in hunne vasten geen vleesch meenen te eten, terwijl zij wel visch smullen. *Bengel*, *Gnomon* i. l.: Qui piscibus vescuntur, carne vescuntur; idque lautius, varietate delectante.

<sup>2)</sup> Vergel. hiervoren § 6.

dan het tegenwoordige, zinnelijke, daar het de zuivere afspiegeling zijn zal van den reinen geest der rechtvaardigen. Christus had na zijne opstanding ook vleesch: *vleesch en beenen*, zeide Hij zelf, Luc. 24 : 39 <sup>1)</sup>.

De Apostel vervolgt 1 Cor. 15 : 40: *En daar zijn hemelsche lichamen* (ook aan het zaad schreef hij een lichaam toe vs. 38; zoo neemt hij hier lichaam in een ruimeren zin. 't Zijn niet de Engelen, dezen hebben geen lichaam Hebr. 1 : 14, maar zon, maan en de andere sterren vs. 41, de hemellichamen) *en daar zijn aardsche lichamen* (die op de aarde en van aardsche natuur zijn); maar eene andere is de *heerlijkheid* (de glans) der hemelsche (der hemellichamen) en eene andere (de schoonheid) der aardsche (bij voorbeeld der leliën, Matth. 6 : 28, 29).

En ook wederom onder de hemellichamen zelve is een onderscheid van heerlijkheid: vs. 41: *Eene andere is de heerlijkheid der zon en eene andere is de heerlijkheid der maan en eene andere is de heerlijkheid der sterren* (der overige sterren: „want ook de zon en de maan zijn sterren,” (Kantteek.): *want de [eene] ster verschilt in heerlijkheid van de [andere] ster.* 42. *Alzoo zal ook de opstanding der dooden zijn.*

Hiermede wil Paulus niet zeggen, dat er *onder de heiligen na de opstanding* verschillende trappen van eere en heerlijkheid zullen zijn; dit is wel zeer waar, en de Schrift betuigt het elders, maar *hier* bedoelt de Apostel dat niet. Hier leert hij niet, hoedanig een onderscheid van staat er onder de heiligen na de opstanding zijn zal, maar wat onderscheid er is tusschen onze lichamen zooals

---

<sup>1)</sup> Zie Dertiende Hoofdstuk § 4.

zij *tegenwoordig* zijn en zooals wij ze *eens weder* zullen ontvangen <sup>1)</sup>. Aldus vatten het ook onze *Kantteekenaars*: „Gelijk er onderscheid is tusschen vleesch en vleesch, en tusschen lichamen en lichamen in heerlijkheid, zoo zal ook in de opstanding onderscheid zijn tusschen de hoedanigheden onzer lichamen, die wij *nu hebben op de aarde* en die wij hebben zullen *na de opstanding* in den hemel.”

Uit het gezegde van Paulus aangaande de verscheidenheid van vleesch (1 Kor. 15 : 39) blijkt, dat wij wel degelijk van opstanding des *vleesches* mogen spreken, maar tevens ook, in welken zin. Velen laten deze uitdrukking niet toe, maar alleen opstanding des *lichaams*. Intusschen zij is kerkelijk. De Twaalf Geloofsartikelen hebben *Wederopstanding des vleesches*. In de Geloofsbelijdenis van de Synode te Aquiléja <sup>2)</sup> in Opper-Italië 381 n. C., waar 32 bisschoppen vergaderd waren, met Ambrosius als voorman, is uitdrukkelijk gezegd: Ik geloof de *Wederopstanding VAN DIT VLEESCH* <sup>3)</sup>. En in den Heidelb. Catech. Vr. 57 : — *dat ook dit mijn vleesch, door de kracht van Christus opgewekt zijnde, wederom met mijne ziel vereenigd en aan het heerlijk lichaam van Christus gelijkvormig zal worden.* Dus hetzelfde vleesch in substantie, maar in hoedanigheid veranderd, verheerlijkt.

Beide uitdrukkingen zijn vast te houden : samengevoegd duiden zij de zaak volledig aan. Opstanding des *lichaams* geeft te kennen, dat de mensch in toekomst niet bloot als

<sup>1)</sup> Calvin. Commentar. 1 Kor. 15 : 41.

<sup>2)</sup> Guil. Cave, Scriptor. Eccles. Historia literaria. Pars II. 1699. p. 77.

<sup>3)</sup> Credo *hujus carnis resurrectionem*. Bijzonder tegen het dwaalgevoelen van *Origenes*.



geest zal bestaan, maar met zijn lichaam ; opstanding des vleesches, dat dit lichaam levend, weer bezielde, en aldus de mensch, naar geheel zijne wezenheid en individualiteit vernieuwd zal zijn <sup>1)</sup>).

Dat is wat anders dan de wijzen der Heidenen in de oudheid leerden. Bij hen, verstoken van het licht der openbaring, kon de gedachte aan opstanding, aan wederbelichaming der dooden en herstelling van heel den mensch niet opkomen. Naar *Homerus* waren en bleven de dooden slechts schimmen, niet te vatten, niet te tasten, noch te pakken, krachtelooze, wezenlooze gestalten, als een rook, als een droombeeld <sup>2)</sup>).

Maar Israël kon tot God spreken Jez. 26 : 19 : *Uwe dooden zullen leven, [ook] mijn dood lichaam, zij zullen opstaan*. Waarbij onze Staten-Overzetters aanteekenen : „Met deze woorden verklaart de Kerk <sup>3)</sup> in 't gemeen en elk geloovige in 't bijzonder een vast vertrouwen van de zalige opstanding uit de dooden tot de heerlijkheid des eeuwigen levens, waarvan de verlossing uit de Babylonische

<sup>1)</sup> *Nitzsch*, System. § 217. Anm. 1. Anders *Delitzsch*, Bibl. Psychol. S. 460.

<sup>2)</sup> Als *Odysseus*, in het doodenrijk afgedaald, zijne moeder aldaar wil omhelzen, is zij niet te vatten. Driemaal strekt hij naar haar zijne armen uit, maar driemaal vliegt zij weg uit zijne handen, als eene schaduw, als een droombeeld. *Homer*. *Odyss.* XI. 205 sqq. *Vergil*. *Aen.* II 792 sqq. *C. F. Von Nägelsbach*, *Homer*. Theol. 2te Aufl. S. 399. *G. Hermann*, *Das Jenseits vom Gesichtspunkte der Vollkommenheit aus*. In: *Beweis des Glaubens*. 1889. Juli. S. 264 ff.

<sup>3)</sup> Ook *Oehler* en *Delitzsch* nemen dit als eene aanspraak der Gemeente tot God. *Van der Palm* oordeelt, dat God hier sprekende wordt ingevoerd.

gevangenis een voorbeeld zoude zijn en daarom van de Joden met vertrouwen was te verwachten." *Waakt op en juicht, gij die in het stof woont, want uw dauw zal zijn [als] een dauw der moeskruiden<sup>1)</sup>, en het land zal de overledenen uitwerpen<sup>2)</sup>.*

Zalig, wie met zulke hope uit dit leven scheidt, zooals de grijze Daniël scheiden kon, naar het Woord (12 : 13), waarmede de Heere nu zijnen ouden dienstknecht liet gaan in vrede: *Maar gij, ga henen tot het einde, want gij zult rusten en zult opstaan in uw lot, in het einde der dagen.*

<sup>1)</sup> טל אֶרֶץ. Nieuweweren vertalen: *dauw der lichten, of levensdauw*. Zonder noodzaak. *Van der Palm* heeft: *dauw der moeskruiden*. Zoo ook *Winer*, *Lexic.* en *Gesenius*, *Handwörterbuch*. De levende, werkende kracht Gods vergeleken bij den dauw die op dorre kruiden daalt.

Tegen *Hofmann*, die in deze Schriftuurplaats geen eigenlijke opstanding der dooden vindt, maar alleen een beeld van de herstelling Israëls, komt te recht *Delitzsch* op, *Commentar über Jesaja*, 2te Ausg. S. 307, en *Bibl. Psychol.* S. 414 f. Hier en ook *Ezech.* 37 : 1—14 is hem de opstanding der dooden, die de Profeet schouwt, meer dan een beeld van de wederbrenging des volks dat in de ballingschap als begraven was. Intusschen komt *Delitzsch* daarmede weer tot de »eerste opstanding": *Die Erkennenner Jahve's in den Gräbern werden auferweckt, um mit den noch im Leibesleben Befindlichen Eine herrliche Gemeinde zu bilden*. Zulk een mengelmoes zou wel eene wonderheerlijke gemeente zijn!

<sup>2)</sup> *Luther* vroeger: *Und das Land wird die Todten eraus werfen*. Later, verkeerd: *Aber das Land der Todten wirst du stürzen*.

## § 14. Het Laatste Oordeel.

1. Er komt een dag, die de laatste zal zijn in de lange, lange reeks der dagen, maar de eerste moet wezen in de gedachten van ons hart, een dag, die den loop der tijden sluit en na welken er geen tijd meer zijn zal; een dag, op welken er in de hemelen en op aarde dingen zullen gebeuren die alle schepsel verbazen, waar het wonderlijk zal toegaan, waar alles om en om zal keeren: de dag des gerichts over alle volken, der eindbeslissing van aller lot, der geheele afzondering van tarwe en onkruid, der eeuwige scheiding tusschen de kinderen Gods en de kinderen des Boozen.

Dat is de groote en doorluchtige dag des Heeren, lang voorspeld en gedurig ter waarschuwing aangekondigd. In het Oude Testament het eerst door *Henoch*, die, *de zevende van Adam, geprofeteerd* heeft van de *komst des Heeren met zijne veel duizenden heiligen, om gericht te houden tegen allen en te straffen alle goddeloozen onder hen van wege al hunne goddelooze werken, die zij goddelooslijk gedaan hebben en van wege al de harde [woorden] die de goddelooze zondaars tegen Hem gesproken hebben* (Jud. 14, 15); ten laatste door *Maleachi* 4 : 15 : *Ziet, die dag komt brandende als een oven — — die groote en die vreeselijke dag des Heeren*. En door den geheelen inhoud des Ouden Testaments breidt zich deze voorzegging uit, in aankondigingen van tijdelijke oordeelen, telkens met het laatste oordeel in 't verschiet.

Christus zelf heeft er gedurig en ten stelligste van gesproken en Hij gaf er ten slotte eene verhevene en indrukkelijke schildering van (Matth. 25 : 31—46). Het

behoorde tot de onderwerpen der Apostolische prediking (Hand. 10 : 42. 17 : 31. 24 : 25), de Zendbrieven der Apostelen getuigen er voortgaande van en de heenwijzing naar het toekomstige oordeel gaf klem aan hunne verkondiging. Het laatste Bijbelboek stelt het ons eindelijk nogmaals levendig voor oogen (Openb. 20 : 11—15).

Van dit oordeel, *het oordeel des grooten days* (Jud. 6), is reeds gehandeld bij *'s Verlossers Verhooring*, wier laatste trap immers is zijne *Wederkomst om te oordeelen de levenden en de dooden*, de luisterrijkste en algemeenste openbaring van zijne macht en heerlijkheid (*Dertiende Hoofdstuk* § 20 vv.).

De Schrift leert dan niet slechts over 't geheel eene toekomstige vergelding van goed en kwaad, ook verzekert zij niet alleen dat aanstonds met den dood voor de ziel de vergelding begint en door Goddelijk oordeel haar lot wordt beslist. (Zie hiervoren § 3 en 4) zonder dat anderen er van gewaar worden; maar ten duidelijkste staat er geschreven, dat er een openbaar, algemeen, plechtig gericht zal worden gehouden over de levenden en de dooden door Jezus Christus<sup>1)</sup>. *Want wij zullen allen voor den rechterstoel van Christus gesteld worden*, Rom. 14 : 10. *Want wij allen moeten geopenbaard worden voor den rechterstoel van Christus, opdat een iegelijk wegdrage hetgeen door het lichaam [geschiedt], naar dat hij gedaan heeft hetzij goed hetzij kwaad*, 2 Kor. 5 : 10. Hand. 17 : 31.

2. Het groote werk des oordeels gelijk alle andere Goddelijke werken naar buiten komt aan den Drieëenigen God toe. De Vader en de Heilige Geest zijn daarvan niet

---

<sup>1)</sup> Zie *Dertiende Hoofdstuk*.

uitgesloten. De Schrift noemt dan ook doorgaans in het algemeen God als Rechter. *Want God zal ieder werk in het gericht brengen, met al wat verborgen is, hetzij goed of hetzij kwaad*, Pred. 12 : 14.

a. Maar de Vader doet het door den Zoon in de kracht des Heiligen Geestes. Christus heeft gezegd: *De Vader oordeelt niemand, maar heeft al het oordeel den Zoon gegeven. En heeft Hem macht gegeven ook gericht te houden, omdat Hij des menschen Zoon is*, Joh. 5 : 22, 27. Niet dat God den mensch Jezus daartoe gevolmachtigd heeft, in Sociniaanschen zin<sup>1)</sup>; neen, het is de *Zoon Gods*, eens Wezens met den Vader, aan wien de Vader het gericht heeft opgedragen, *de Zoon* in het voorafgaande, ook nog v. 26, genoemd: *Hem* (ὁ υἱός) heeft de Vader deze macht gegeven, en wel omdat Hij *Zoon des menschen*, mensch geworden is: Zoon Gods en Zoon des menschen, dus Godmensch. Zijne Koninklijke heerlijkheid en rechtermacht is gevolg en loon van zijne menschwording en gehoorzaamheid (Fil. 2 : 6—11<sup>2)</sup>). Hij werd nu niet eerst daartoe verkoren, Hij was er toe geordineerd (Hand. 17 : 31); reeds Daniël (7 : 13, 14) wist het, daar hij den Messias met de wolken des hemels zag komen als eens menschen zoon en de macht en heerschappij ontvangen.

b. Christus heeft dus zelf verklaard, waarom *Hij het oordeel zal houden*: het is, *omdat Hij*, de Zoon Gods, *Zoon des menschen is*. De grond is alzoo zijne menschwording, dat wil zeggen: zijne vrijwillige vernedering, met

<sup>1)</sup> Ook Bretschneider, Handb. der Dogm. II. S. 436 vindt in het N. T. (Joh. 5 : 22, 27 en o. pl.) alleenlijk dit: Das Gericht werde Christus, als Messias und Bevollmächtigter Gottes, halten.

<sup>2)</sup> Zie *Twaalfde Hoofdstuk* § 3.

met al wat Hij in zijne aangenomene menschheid voor zijn volk gedaan en ondergaan heeft.

α. Omdat Hij in den staat der vernedering de zaligheid voor de zijnen heeft verworven, zal Hij zelf ze hun ook in de laatste beslissing volledig toepassen.

β. Omdat hij van menschen geleden heeft, door menschen onteerd, verguisd en verworpen is, zal Hij, dit eischt het Recht, dit verlangt zijne eer, tot hunne beschaming en verschrikking in zijne heerlijkheid als Koning en Rechter komen en hen richten, veroordeelen en straffen.

γ. En de geloovigen konden geen \*beteren Rechter begeerer, dan Hem die zelf in hunne plaats alle gerechtigheid heeft vervuld. De Rechter is hun vriend, hun Zaligmaker. Het aanschouwen van Hem stelt hen aanstonds gerust en verwekt bij hen aanbiddende bewondering en onuitsprekelijke blijdschap. En nu reeds is dit de troost des geloofs: *Dat ik in alle droefenis en vervolging met opgerichten hoofde even denzelfde, die zich te voren om mijnentwille voor Gods gericht gesteld en al den vloek van mij weggenomen heeft, tot eenen Rechter uit den hemel verwacht (Heidellb. Cat. Vr. 52).*

δ. Het zal een openbaar gericht zijn; daartoe wordt een Rechter vereischt die gezien kan worden: Christus kan het doer dat Hij mensch geworden is, zichtbaar vertegenwoordiger van den onzienlijken God.

ε. Maar die allen zal oordeelen, moet ook allen kennen, moet nauwkeurige en onfaalbare kennis hebben van alles wat in den ganschen duur der wereld door een ieder te aller plaats in elk oogenblik is gedaan en ook van de verborgene raadslagen des harten; voorts onkreukbare, onwrikbare, zuivere, volmaakte rechtvaardigheid: daarbij

het recht om zulk een vonnis te spreken, van hetwelk men niet appelleeren, zich niet op een hooger beroepen kan, en eindelijk macht om dat vonnis te voltrekken. Dat alles bezit Christus door zijne *Goddelijke* natuur, door dat *Hij*, de Persoon, die de menschelijke natuur heeft aangenomen de *Zoon Gods*, dus waarachtig God is, alwetend, allerrechtvaardigst, almachtig.

Hij zal gezien worden in dat lichaam, hetwelk aan het kruis is geklonken geweest, maar nu verheerlijkt is<sup>1)</sup>. Of met de lidteekenen van zijne vijf wonden? <sup>2)</sup> De Schrift zegt dit niet, ook niet Openb. 1 : 7 : *Alle oog zal Hem zien, ook degenen die Hem doorstoken hebben*, want daar staat niet, dat zij zijne wonden, maar dat zij *Hem* zullen zien, ook zij, die Hem „gekruisigd en gedood hebben” (*Kantteek.*) Vertoond Hij ze echter, zij zullen dan niet meer nat zijn van bloed als op Golgotha, maar blinkende eereteekens, merkteekenen van Zijnen volstreden strijd, allen zichtbaar, voor de zijnen tot troost en verheuging, voor de vijanden tot verschrikking.

3. *En wanneer de Zoon des menschen komen zal in zijne heerlijkheid, en al de heilige Engelen met Hem, dan zal Hij zitten op den troon zijner heerlijkheid*, Matth. 25 : 31.

a. Op de wolken des Hemels zal Hij verschijnen in den glans zijner majesteit, begeleid van zijne veelduizenden Engelen. Deze hemelsche heirscharen, die bij Bethlehem Efrata God loofden, toen het heilige Kind in de kribbe lag, wier legioenen den Lijder in Gethsémané, zoo Hij

<sup>1)</sup> Vergel. *Dertiende Hoofdstuk* § 20.

<sup>2)</sup> Zie daarover *Dertiende Hoofdstuk* § 17.



't begeerde, ten dienste stonden, deze zullen getuigen zijn van de hoogste machtoefening des grooten Konings en deze krachtige helden en snelle boden zullen zijne dienaars zijn bij het gericht, de maaiers, de verzamelaars bij den oogst. De heilige Engelen zijn geesten, zonder lichaam, maar alsdan zullen zij zeker in eene zichtbare gedaante verschijnen, hun door de almacht des Heeren verleend. Evenals de Engel bij Christus' opstanding: *Zijne gedaante was gelijk een bliksem en zijne kleeding wit gelijk sneeuw*, Matth. 28 : 3; en bij de hemelvaart verschenen den Apostelen *twee Engelen, als mannen in witte kleeding*, Hand. 1 : 10. Eens zag Jakob een geheel heirleger van Engelen Gods, te Mahanaïm, Gen. 32 : 1, 2: en Eliza's dienaar zag den berg bij Dothan omgeven van Engelen in vurige gedaanten, 2 Kon. 6 : 17. Maar welk een schitterende glans en majestieus verschijnsel zal het zijn, wanneer de Heere komt *en al de heilige Engelen met Hem*, blinkende gestalten in de schoonste orde geschaard.

Op eene glanzende wolk als op eenen troonwagen zal Hij uit de hoogste hemelen nederdalen, en Hij zal *zitten op den troon zijner heerlijkheid*. Dit is niet slechts zinnebeeld. Het zal een troon zijn, iets werkelijks, zichtbaar, even zoo werkelijk als de Zoon des menschen die daarop gezeten is, gevormd bij de algemeene beweging: want de krachten der hemelen zullen bewogen worden; een wonderwerk der Almacht, *een groote witte troon* (Openb. 20 : 11), met een pracht en luister zonder weerga, waarbij al wat anders troon en heerlijkheid genaamd wordt niet in vergelijking komt.

b. *En voor Hem zullen al de volkeren vergaderd worden*, Matth. 25 : 32a. Al de volken, alle menschen, goeden en

kwaden, zoo die dan nog leven als die van de schepping der wereld af aan geleefd hebben, van Adam af tot den laatst geborene toe, ontzaglijke scharen, ontelbaar als de halmen en aren, met onkruid en distelen daartusschen, op een onmetelijk, dicht bezet korenveld, over hetwelk van eene hoogte af het oog kan weiden, maar welks einden de blik niet bereikt. Welk een tooneel! Allen die tegen den jongsten dag nog bij levenden lijve zullen zijn, in een oogenblik veranderd; en al de de dooden wier lichamen reeds lang tot stof waren vergaan, opgewekt door het machtwoord des Heeren, alle dooden, *klein en groot*: geringen en aanzienlijken, armen en rijken, bedelaars en koningen: *de zee*, gelijk de aarde, zal hare dooden geven die in haar zijn, en de *dood en de helle* zullen de dooden opgeven die daarin zijn om *geoordeeld* te worden *naar hunne werken*, (Openb. 20 : 12, 13), en „aan welke plaatsen ook de doode lichamen verstrooid mogen zijn, gelijk het vuur, de lucht, de vogelen en het wreed gedierte vele lichamen hebben verslonden, die allen zullen door Gods macht te voorschijn gebracht worden, waar zij ook mogen zijn. Want die alles uit niet heeft geschapen, zal ook lichtelijk uit al de elementen der wereld de lichamen bijeen vergaderen, die ooit in de wereld zijn geweest” (*Kantteek.*).

In gemengde hoopen zullen zij eerst daarstaan, gelijk tarwe en onkruid op den akker. Want de lichamen der goddeloozen en der rechtvaardigen liggen in de aarde door elkander heen gezaaid en uit dezelfde kerkhoven, ja uit dezelfde graven komen kinderen Gods en kinderen des Boozen op.

c. Doch een oogenblik slechts, en de Koning maakt

eene scheiding. *En Hij zal ze van elkander scheiden, gelijk de herder de schapen van de bokken scheidt. En Hij zal de schapen tot zijne rechter[hand] zetten, maar de bokken tot [zijne] linker[hand], Matth. 25 : 32<sup>b</sup>, 33.*

Bokken zijn mannetjes van geiten, gelijk rammen van schapen. Geiten en schapen, bokken en rammen werden begrepen onder den naam van klein vee en weiden samen (Ezech. 24 : 17). Daarom hebben sommigen <sup>1)</sup> gedacht, dat Christus met de bokken geveinsden bedoelde, die in de zichtbare Kerk op aarde met de vromen zijn vermengd geweest, maar alsdan volledig worden uitgescheiden (vergel. Matth. 13 : 41). Maar de tegenstelling is algemeener, en de eigenninnige, dartele, stootsche geitebokken zijn geen beeld van geveinsden, maar van halstarrigen, hoogmoedigen, kwaden, terwijl de schapen verbeelden de nederigen, onderworpenen, volgzamen (Joh. 10 : 27), de geloovigen.

Hierbij doen de duizenden heilige Engelen dienst, daartoe met de noodige kennis en kracht uitgerust. Wat tarwe is zullen zij niet voor onkruid aanzien en geen onkruid voor tarwe. En zullen ook niet de rechtvaardigen reeds door den lichtglans van hunne verheerlijkte lichamen kenbaar zijn? Dezen volgen gewillig, de boozen moeten volgen, als door een onweersaanbaren tocht voortbewogen; en dus worden allen in een oogenblik geplaatst *voor* den rechterstoel van Christus, de goeden rechts de boozen links *voor* den troon die hoog in de wolken is opgericht, in de lucht, „waar Christus zijn gericht zal houden”

---

<sup>1)</sup> *Joh. à Marek*, Merch XXXIV. 22. Ook *Von Gerlach* zu Matth. 25 : 32.

(*Kantteek.* op 1 Thess. 4 : 17). Het is dus niet gelijk sommigen <sup>1)</sup> voorstellen, dat „de kwaden op de aarde staan blijven,” in tegendeel allen, rechtvaardigen en onrechtvaardigen, moeten geopenbaard worden voor den rechterstoel van Christus, 2 Kor. 5 : 10. Wat Paulus 1 Thess. 4 : 17 zegt, ziet op de laatste uitkomst, de opneming der rechtvaardigen tot den Heere in de heerlijkheid, zonder aanmerking van de volgorde. Evenals Openb. 20 : 11 Johannes zegt: *Ik zag eenen grooten witten troon en dengene die daarop zat, van wiens aangezicht de aarde en de hemel wegloden, en geen plaats is voor hen gevonden*, als of de ondergang der wereld aanstonds bij Christus' verschijning op den troon plaats had, terwijl toch eerst het oordeel stond gehouden te worden (vs. 12 vv.).

Alle geloovigen, ook de Apostelen zullen voor den Rechter staan in hunne opgewekte lichamen; daarna, nadat zij eerst door Christus zijn geoordeeld, zullen zij, bij name de Apostelen, Hem als tot bijzitters zijn in het verdere gericht. Want de *heiligen zullen de wereld, ja zullen de Engelen*, die gezondigd hebben, *oordeelen*, 1 Kor. 6 : 2, 3; niet met rechterlijke autoriteit, maar wegens hunne vereeniging met Christus, daar zij „als leden zullen deel hebben aan de heerlijkheid en het werk van hun Hoofd <sup>2)</sup>,” en, zelve van zonde en dwaling

---

<sup>1)</sup> *Brakel*, Red. Godsd. II. Cap. LX. 9. Ook *Bengel*, Gnomon 1 Thess. 4 : 17: *Impii in terra remanebunt: pii, absoluti, assessores fient judicii*. Het tweede is waar, het eerste niet.

<sup>2)</sup> *Van Marck*, Merch XXXIV. 20. *Brakel*, Red. Godsd. II. Cap. LX. 6. *Pictet*, Godgel. II. p. 308. *Van der Palm* op 1 Kor. 6 : 3: *Dat wij de Engelen zullen richten: »Wanneer wij, in het*

volkomen gereinigd, ook zoo oordeelen als Christus oordeelt en erkennen en bekennen dat zijne oordeelen waarachtig en rechtvaardig zijn.

Allen moeten ten gerichte verschijnen. Schaamte, angst en wanhoop zal de goddeloozen aangrijpen. Konden zij, zij zouden zich verschuilen en wel willen in den grond zinken om verborgen te zijn voor het aangezicht desgenen die op den troon zit en voor den troon des Lams (Openb. 6 : 16), maar er is geen ontkomen aan, geen verberging mogelijk.

d. De boeken worden geopend <sup>1)</sup>. Het oordeel gaat over de gedachten, woorden en werken Paulus betuigt Rom. 2 : 16, dat *naar het Evangelie*, hetwelk hij verkondigde, ook dit vast stond <sup>2)</sup>: In dien dag zal God de *verborgene dingen der menschen oordeelen door Jezus Christus*; en Hand. 17 : 31: *Hij zal den aardbodem rechtvaardiglijk oordeelen*, dus alle menschen, ook die, wien het Evangelie nooit is gepredikt, ook die, die de geopenbaarde Wet niet hebben gehad. Rom. 2 : 12: *Want zoo velen als er zonder Wet gezondigd hebben, zullen ook zonder Wet verloren gaan* (geoordeeld naar die Wet die geschreven is in hunne harten en overtuigd door hun

---

algemeene oordeel, deelgenooten van Jezus' heerschappij zullen zijn."

<sup>1)</sup> Zie *Dertiende Hoofdstuk* § 23: Het Oordeel.

<sup>2)</sup> Aldus is κατὰ τὸ εὐαγγέλιόν μου te verstaan, gelijk ook Calvinus, Commentar. i. l. het heeft opgevat. Evenzoo Pictet, Godgeleerth. II, p. 308 en Brakel, Red. Godsd. II. Cap. LX. 11. Anderen, ook Meyer: dat God zal oordeelen naar het Evangelie als regel; hetwelk niet past op die velen, die het Evangelie niet hebben gehoord.

eigene consciëntie v. 15); *en zoo velen als er onder de Wet gezondigd hebben, zullen door de Wet geoordeeld worden.* Voor die onder het Evangelie geleefd en zich niet bekeerd hebben, zal het oordeel te zwaarder zijn, *Het zal Tyrus en Sidon verdragelijker zijn in den dag des oordeels* dan hun lieden, Matth. 11 : 22.

De Heere zal oordeelen zonder aanzien des persoons. Alles komt daar aan het licht. Een ieder zal daar in zijne ware gedaante openbaar worden, naar gezindheid, hartensgrond en gedrag. Daar zullen met Hem geopenbaard worden in heerlijkheid, wier leven verborgen was met Christus in God (Kol. 3 : 3, 4); maar geopenbaard ook in de schande hunner naaktheid allen die bij zich zelve rijk en verrijkt waren en van hunne ellendigheid en armoede niet wilden weten (Openb. 3 : 17, 18). Openbaar wordt al wat er goeds gedaan is gedurende het leven in den lichame, in nederigheid en ootmoed, door de verborgene werkingen der genade, ook bij schemerende kennis en onbewust geloof; maar ook wordt aan het licht gebracht alle bedekt kwaad en openlijk beschaamd alle veinzing en huichelarij. Menigeen, die bij de menschen geacht werd iets te zijn, zal dien dage gezien worden ter linkerhand, terwijl anderen die voor niets gerekend werden, maar in wie toch een hooger leven schuilde, blijken zullen geschreven te zijn in het Boek des levens des Lams.

De mensch wordt gerechtvaardigd en zalig niet door de werken maar uit genade door het geloof in Christus (Rom. 3 : 24. Ef. 2 : 8). Maar het waar geloof is door de liefde werkende (Gal. 5 : 6). De Heere noemt, als een voorbeeld van die werken die Hem behagen, bijzonder de werken der barmhartigheid jegens de broederen, jegens

zijne arme en verdrukte volgelingen, als vrucht en bewijs van levend geloof, Matth. 25 : 35 vv.

De vrij spraak der geloovigen en hunne verkrijging van het eeuwige leven geschiedt wel alleen op grond van de hun toegerekende gerechtigheid des Verlossers; evenwel het *goede* dat zij gedaan hebben, schoon zij zelve het niet rekenen, blijft niet onopgemerkt, en hoezeer het enkel genade en gave was, het wordt hun toegerekend door den goeden Koning en mist zijnen loon niet, zelfs de geringste dienst en hulp, aan den minstgeachten discipel bewezen, tot *eenen beker koud waters* toe, Matth. 10 : 42. *Want God is niet onrechtvaardig, dat Hij uw werk zoude vergeten en den arbeid der liefde, die gij aan zijnen naam bewezen hebt, als die de heiligen gediend hebt en [nog] dient*, Hebr. 6 : 10.

e. Of Christus in het oordeel de *zonden* der geloovigen wereldkundig zal maken?

Van onze *Gereformeerde* Godgeleerden zeggen sommigen : Ja <sup>1)</sup>; anderen : Neen <sup>2)</sup>; nog anderen : Wij weten het niet de dag zal het verklaren <sup>3)</sup>. Ook de *Roomsche* Kerkleeraren zijn niet eenstemmig. De volgelingen van Petrus Lombardus ontkennen, die van Thomas Aquinas bevestigen dat de zonden der rechtvaardigen zullen openbaar worden.

<sup>1)</sup> Zoo *Andreas Rivetus*, Disputatio LI. Thess. 52, in de Synopsis Pur. Theol. ed. Dr. H. Bavinck, p. 650. *Joh. à Marck*, Merch XXXIV. 22. *Wilh. à Brakel*, Red. Gods. II. Cap. LX. 11. v.

<sup>2)</sup> Aldus *Ben. Pictet*, Godgel. II. p. 309.

<sup>3)</sup> Zoo *Herm. Witsius*, Exercit. in Symbol. Apost. XXII. § 25—27.



Door de *Lutherschen*, slechts weinigen uitgezonderd, wordt het ontkend <sup>1)</sup>.

Wat is er van te denken? De Schrift laat ons niet in het onzekere. Zij zegt beslist, dat alle personen en al hunne werken, goede en kwade, in het gericht gebracht en geopenbaard zullen worden (Pred. 12 : 14. 2 Kor. 5 : 10). Dit is afdoende. Er wordt niets uitgezonderd. Het is dus niet te betwijfelen, of de zonden van Gods volk worden openbaar. En zal door een iegelijk rekenschap moeten gegeven worden over zijn doen en laten: dit sluit openbaarmaking in. Over recht en onrecht ook onder geloovigen wordt in dat gericht finaal en publiek beslecht: wie recht gehandeld, maar ook wie den broeder verongelijkt heeft, komt daar aan het licht.

Paulus spreekt Rom. 14 : 10, 12 bepaald tot en van geloovigen: *Maar gij, wat oordeelt gij uwen broeder? Of ook gij, wat veracht gij uwen broeder? Want wij zullen allen voor den rechterstoel van Christus gesteld worden. Zoo dan een iegelijk van ons zal voor zich zelven Gode (dat is den Heere Christus die Gods gericht houden zal) rekenschap geven.* In het bijzonder ook de *voorgangeren*, leeraars en opzieners der gemeente (Hebr. 13 : 17). Leeraars en gemeenten, en allen die in betrekking tot elkander hebben gestaan, kerkelijk en burgerlijk, regenten en onderhoorigen, ouders en hunne kinderen, heeren en hunne dienstbaaren, mannen en hunne vrouwen, broeders en zusters zullen rekenschap moeten geven hoe zij jegens elkander hebben gehandeld.

α. Maar, zegt men, de zonden zijn den geloovigen

---

<sup>1)</sup> C. Vitringa, Doctrina Chr. Rel. Pars IV. p. 166.

vergeven, de Heere heeft ze *alle achter zijnen rug geworpen* (Jes. 38 : 17), Hij heeft beloofd: *Ik zal hunner zonden niet meer gedenken* (Jerem. 31 : 34). Ja, Hij zal *al hunne zonden in de diepte der zee werpen* (Mich. 7 : 19). Zou Hij ze ten jongsten dage dan toch weder ophalen?

Intusschen door het niet gedenken der zonden en dergelijke uitdrukkingen en beloften voor de geloovigen wordt hun verzekerd, dat God hunne zonden aan hen niet zal straffen en hen er niet om zal verdoemen, maar geenszins dat ze bij Hem vergeten zouden zijn, of dat Hij hen zelven er nimmermeer aan zou doen gedenken. Zijn er immers geen zonden van geloovigen zelfs in de Heilige Schrift geboekt tot een blijvend aandenken?

Het gansche leven, geheel het bestaan en al het doen van ieder geloovige met al zijne onreinheid, ongerechtigheid en misdaden zal ten genen dage hemzelven voor oogen gesteld en voor anderen openbaar worden.

β. Maar is dat niet om hem terneer te slaan en te verpletteren? Neen, de barmhartigheid roemt tegen het oordeel. De geloovige weet, dat zijne zonden hem vergeven zijn, verzoend door Christus, die daar als Rechter op den troon is gezeten maar zelf zijn Borg, zijn Verlosser, zijn getrouwe Zaligmaker is. Hij ziet en voelt daar dan nog eenmaal de gansche schuld van geheel zijn leven, maar met de bewustheid dat zij hem is kwijtgescholden, en klaarder en indrukkelijker dan ooit erkent hij dat het enkel genade is waardoor hij zalig wordt.

γ. Nog werpt men tegen, dat Christus zelf bij zijne verkondiging van het laatste oordeel Matth. 25 : 35 vv. alleen van de goede werken der rechtvaardigen en niet van hunne zonden gewaagt. Maar men moet bij Matth.

25 niet blijven staan, men moet daarbij nemen wat blijkens het hierboven voorgestelde de Schrift aan andere plaatsen van het oordeel zegt. Matth. 25 geeft de Heere Jezus geen eigenlijke, volledige beschrijving van het gericht, maar wijst bepaaldelijk op twee bijzonderheden. Deze zijn : de werkdadige broederliefde als hoofdkenmerk van waar geloof, en de openbare, eeuwige scheiding der menschheid in twee deelen zonder een tusschenbeide ; uitgesproken in het vonnis des Rechters.

f. Het vonnis <sup>1)</sup>, de rechterlijke uitspraak geschiedt eerst tot de rechtvaardigen, om hen te midden der ontzaglijke verschijnselen van alle vrees te bevrijden en hen terstond van hunnen gelukstaat te verzekeren en hen met zaligen vrede en onuitsprekelijke blijdschap te vervullen. Tot hen, tot de schapen ter rechterhand, zal de Koning, de goede Herder zeggen : *Komt, gij gezegenden mijns Vaders, beërft dat Koninkrijk, hetwelk u bereid is van de grondlegging der wereld*, Matth. 25 : 34.

Zij hebben het niet door hunne werken verdiend, het was hun hereid al eer zij geboren waren, naar de Goddelijke verkiezing door de vrijgunstige eeuwige liefde des Vaders, die hun den Middelaar gaf en hen tot kinderen aannam. Als kinderen Gods erven zij het Rijk, naar de bepalingen van het eeuwige Testament ; het is louter zegen van den Vader.

Daarop volgt de sententie des Rechters over de anderen. Dan zal Hij zeggen tot die ter linkerhand : *Gaat weg van mij, gij vervloekten, in het eeuwige vuur, hetwelk den duivel en zijnen engelen bereid is* <sup>2)</sup>, Matth. 25 : 41.

<sup>1)</sup> Dertiende Hoofdstuk § 24 : Het Vonnis.

<sup>2)</sup> Over dit bereid zie Vijfde Hoofdstuk § 9.

Tot de gezegenden des Vaders is het: *Komt!* Tot de anderen: *Gaat weg van mij!* *Vervloekten* noemt Jezus hen, in tegenstelling van de gezegenden. *Vervloekt is een iegelijk die niet blijft in al hetgeen geschreven is in het boek der wet om dat te doen*, Gal. 3 : 10. De geloovigen zijn door Christus verlost van den vloek der wet en in Hem de zegening Abrahams deelachtig geworden. Buiten Christus zijn en blijven alle zondaren onder den vloek, de toorn Gods blijft op hen. De jongste dag zal op de vreese-lijkste wijze openbaar maken, hetgeen in de Schrift zoo dikmaals en aandringend was betuigd, dat op de zonde de vloek Gods volgt, de wegstooting van voor zijn heilig aangezicht. De goddelooze die in zijn leven de zonde blijft dienen, en de ongeloovige die in eigengerechtigheid Christus verwerpt en niet hoort naar de bede der liefde en genade: Laat u met God verzoenen (2 Kor. 5 : 20), hij wordt door het vloekvonnis getroffen. Dan is het: *Dewijl hij den vloek heeft liefgehad, dat die hem overkome, en geen lust gehad heeft tot den zegen, zoo zij die verre van hem* (Ps. 109 : 17).

Het is beslist ; voor eeuwig ; bij het gevelde, tweevoudige vonnis blijft het, het is onherroepelijk, onveranderlijk.

Oogenblikkelijk volgt de executie, de uitvoering <sup>1)</sup>. En wel eerst aan die ter linkerhand. Matth. 25 : 46: *Dezen zullen gaan in de eeuwige pijn*. De verschrikking Gods valt op de veroordeelden, zij worden weggestormd en huilende verdwijnen zij met den duivel en zijne engelen in de hel, de plaats hunner pijniging, het akelige oord der rampzaligheid, des eeuwigen doods.

---

<sup>1)</sup> Dertiende Hoofdstuk.

Maar die ter rechterhand, de rechtvaardigen, gaan juichende in het eeuwige leven, in den staat van volkomen zaligheid en heerlijkheid naar ziel en lichaam, die Christus als hun Verlosser en Hoogepriester hun heeft verworven, als Profeet hun heeft beloofd en nu als Koning hun beschikt.

4. Het laatste oordeel staat in noodzakelijk verband met Christus' wederkomst. Het eene is niet zonder het andere. Want hij zal komen om te oordeelen de levenden en de dooden. Wie het eene loochent, ontkent ook het andere. En naardat men zich zijne wederkomst denkt, lichamelijk of alleen geestelijk, eigenlijk of zinnebeeldig, stelt men zich ook het laatste oordeel voor.

Door Origenes († 254) werd de teekening daarvan in de Schrift allegorisch, als beeldspraak, geduid. De wederkomst van Christus was hem alleen een voortgaand komen in den Geeste, en het oordeel een innerlijk gericht <sup>1)</sup>. En deze invloedrijke Alexandrijnsche Kerkleeraar had daarin vele navolgers met onderscheiden wijzigingen tot heden toe.

De rechtzinnige leeraren hielden zich over het algemeen aan de letter der Schrift, en in de eerste tijden des Christendoms stelde men het oordeel door Christus bijzonder tegen de Grieksche fabel van de doodenrechters in de onderwereld, Minos, Rhadamanthus en Aeacus <sup>2)</sup>.

Onder de nieuwere, Protestantsche Theologen open-

<sup>1)</sup> *Bretschneider*, Dogmat. II. § 171. S. 442.

<sup>2)</sup> Naar den mythos bij *Plato*, *Gorgias* p. 534 A. oordeelt *Rhadamanthus* de dooden uit Azië, *Aeacus* die uit Europa, terwijl, waar dezen twijfelachtig zijn, *Minos* beslist. In dier voege had Zeus het werk onder deze zijne drie zonen verdeeld *ὡς δικαιοσύνη ἢ κρίσις ἢ περὶ τῆς πορείας τοῖς ἀνθρώποις*.

baarde zich eene voortschrijdende afwijking van de Schrift, bij name onder de Duitschers. Sommigen bleven het laatste oordeel nog voor eene persoonlijke zichtbare, uitwendige handeling van Christus houden en konden niet ontkennen, dat hierbij niet slechts in 't algemeen aan vergelding te denken viel, maar aan een openbaar vonnissen, en dat door de vermelding van een bepaalden tijd (een gestelden dag Hand. 17 : 31) en van de plaats (de wolken), van den Rechter (niet in het algemeen God, maar den uit de dooden opgewekten Christus), van de vergaderde volken en van de dienende Engelen, — dat door dit alles ontegenzegglijk de opvatting van het geheel als enkel zinnebeeld wierd uitgesloten. Maar de beschrijving van den *vorm* des gerichts, de bijzonderheden ontleend aan de menschelijke wijze om gericht te houden, aarzelde men eigenlijk te verstaan, doch twijfelde hoever de beeldspraak ging. Zie de Dogmatici Michaëlis, Döderlein, Morus, Reinhard, Schott.

Anderen gingen verder en lieten het *gericht* zelf varen, verklaarden geheel het voorstel van Jezus voor eene symbolische, zinnebeeldige afschetsing van de idee der toekomstige vergelding, waarin Hij zich had geschikt naar de beeldsprakige Joodsche leerwijs. Aldus Henke, Eckermann, Ammon, Wegscheider, De Wette en hunne talrijke volgelingen. Dezen en al de verdere Rationalisten en philosophische Dogmatiekschrijvers willen van eene uitwendige, openbare, formeele gerichtshandeling niet weten. Het tafereel daarvan in de Heilige Schrift is hun alleen een beeld van de in de geschiedenis zich betoonende Goddelijke gerechtigheid, naar het woord van Schiller: *De wereldgeschiedenis is het wereldgericht* (Die Weltge-

schichte ist das Weltgerichte), of een symbool van de zegepraal des Rijks Gods, en van de beslissing onzes eeuwigen lots naar de regelen van het Christendom <sup>1)</sup>, of een zinnebeeld van de volledige *feitelijke* scheiding der goeden en boozen <sup>2)</sup> zonder openbare rechtspraak. Maar de Schrift legt juist op het *openbaar worden* van allen en van alles grooten nadruk, en zij laat niet toe het laatste oordeel anders op te vatten dan als een zichtbare en hoorbare gerichtshandeling.

Doch hiermede is niet gezegd, dat men iederen trek in Christus' schildering van het oordeel, iedere bijkomstige bijzonderheid zinnelijk naar de letter moet nemen. Zoo is toch niet te denken, dat de redewisseling tusschen den Rechter en die ter rechter- en ter linkerhand (Matth. 25 : 35 vv.) met dezelfde woorden (en in welke taal dan ?) zal geschieden als de Evangelist vermeldt. De redewisseling tusschen den rijken man in de hel en Abraham in den hemel (Luc. 16 : 24 vv.) is bepaald zinnebeeldig, verbloemd ; beiden konden niet eigenlijk met elkander spreken : er was immers tusschen hen eene groote kloof ; Christus

<sup>1)</sup> De moderne *Biedermann*, Christel. Dogmatik IIter Band § 997 reduceert het wereldgericht op dit : Jeder Mensch als solcher trägt den Maasstab seiner *absoluten* Werthbestimmung darin in sich, wie er das Princip wahren Geisteslebens, das in der Persönlichkeit Jesu sich weltgeschichtlich geoffenbart hat, in sich selbst subjectiv verwirklicht, und zwar ein jeder unter den concreten individuellen Bedingungen seines endlichen Welt-daseis.

<sup>2)</sup> *Schleiermacher*, Der Christl. Glaube II. S. 493. § 162 : Die Vorstellung vom jüngsten Gericht, wozu die Elemente sich in den Reden Christi vorfinden, will die gänzliche Scheidung der Kirche von der Welt darstellen, sofern die Vollendung der ersten alle Einwirkungen der letzteren ausschlieszt.



wilde door deze verbeelde redeneering beider staat en gevoelens op eene nadrukkelijke en beweeglijke wijze doen kennen.

Maar dit neemt niet weg, dat er op den grooten gerichtstag werkelijk gesproken zal worden. De Koning, de Rechter zal spreken; koninklijk, rechterlijk. Dat zal eerst een spreken zijn, majestueus, ontzaglijk, aldoordringend. Hoedanig een stemgeluid dat zijn zal, weten wij niet; maar de mogelijkheid en werkelijkheid is niet te betwijfelen. Immers God kan spreken en heeft gesproken. Van de afkondiging der Tien geboden zegt de Schrift: *Toen sprak God al deze woorden* (Exod. 20 : 1. Deut. 4 : 32, 33), zoodanig dat geheel het volk beneden aan den berg het kon verstaan<sup>1)</sup>. Op den gerichtstag zal de Godmensch spreken. In Hem zijn Goddelijk vermogen en menschenlijke vorm vereenigd. Dat zal in zijne rechtspraak blijken, die Hij allen zal doen hooren, gelijk Hij zich aan allen zal doen zien.

Vanzelf heeft hiertegen het natuurlijk verstand, gebonden aan de denkvormen van tijd en ruimte, allerhande bedenkingen.

Het is ondenkbaar, zegt men, dat al de millioenen menschen, die ooit geleefd hebben, aan ééne plaats zullen te zamen staan, zoodanig dat allen den Rechter kunnen zien. Dit zou zijn, wanneer het eene plaats op de aarde ware. De Joden<sup>2)</sup>, sommige Kerkvaders en Roomschen<sup>3)</sup>

---

<sup>1)</sup> Vergel. *Zeventiende Hoofdstuk* § 5.

<sup>2)</sup> *Eisenmenger*, *Entdecktes Judenthum* II. S. 976. vergel. S. 962 f.

<sup>3)</sup> *C. Vitringa*, *Doctrina* IV. p. 174. *Hagenbach*, *Dogmengesch.* § 205. S. 489.

stellen uit misverstand van Joël 3 : 2, 12, dat het gericht zal gehouden worden in het *dal Jozafats* <sup>1)</sup>. Zooveel is zeker, de opstanding zal geschieden over de geheel de aarde, overal waar dooden zijn, en wanneer de Zoon des menschen zal zitten op den troon zijner heerlijkheid, *zullen voor Hem al de volkeren vergaderd worden* (Matth. 25 : 31, 32). Dit wijst ons bepaald naar boven: want zijn troon zal in de hoogte zijn, en dáár worden allen van den geheelen aardbodem voor Hem geplaatst. In welke hemelstreek? Dit is niet te zeggen. Meent iemand <sup>2)</sup>, dat

---

<sup>1)</sup> Joël 3 : 2: *Dan zal ik alle Heidenen vergaderen en zal ze afvoeren in het dal Jozafats; en ik zal met hen aldaar rechten, van wege mijn volk en mijn erfdeel Israël, dat zij onder de Heidenen hebben verstrooid en mijn land gedeeld.* 12: *De Heidenen zullen zich opmaken en optrekken naar het dal Jozafats: maar aldaar zal ik zitten om te richten alle Heidenen van rondom.* Dit ziet niet op het laatste, algemeene oordeel, maar op de verdelging van de vijanden des volks Gods. De Heere wil voor zijn volk in hooger zin doen wat Hij eens voor koning Jozafat deed 2 Kron. 20 : 22 v.v., voor wien Hij de verbondene vijandige volken door henzelfen versloeg, waarover Israël den Heere loofde in het dal ten zuiden van Jeruzalem gelegen, hetwelk daarvan den naam ontving dal Beracha, dal des Lofs. Bij Joël wordt het genoemd dal Jozafats, zoo ter gedachtenis van den koning, dien God eens zoo heerlijk had geholpen als wijl de naam Jozafat (יְרֵחַשָׁפָט) beteekent: De Heere oordeelt. Deze, bij den Profeet zinnebeeldige naam dal Jozafats, werd vervolgens aan het dal Beracha gegeven. Het is het Kedrondal tusschen den tempelberg en den Olijfberg, strekkende zuidoostelijk naar de Doode zee toe. *Winer*, Realwörterb. u. d. W. *Josaphat*. *Oehler*, Theol. des A. T. II. S. 225. *Vaihinger* in Herzogs Real-Enc. VII. S. 16 u. d. A. *Josaphat*. *H. Witsius*, Exerc. in Symbol. Apost. XXII. 36—39.

<sup>2)</sup> *Marck*, Compend. en Merch XXXIV. 23.

Christus in zijne heerlijkheid zal verschijnen tegenover Kanaän, het land zijner vernedering, de Schrift duidt het niet aan, maar spreekt alleen van de lucht en de wolken <sup>1)</sup>).

Maar kunnen dan de menschen in de lucht of op de wolken staan? Zoowel als Christus daar zitten kan op den troon; Hij, die alle macht heeft, kan 't bewerken; en de lichamen zijn reeds anders behoedanigd.

Ook over den *duur* des oordeels loopen de gedachten uiteen. Naar sommigen duurt het eenige jaren, naar anderen ettelijke dagen, naar nog anderen éenen dag, of één uur, of zelfs maar een oogenblik. De meeste Christelijke leeraren bekenen te recht de onmogelijkheid eener stellige bepaling <sup>2)</sup>).

Zonder grond heeft men echter tegen het gericht zelf ingebracht, dat, wanneer een ieder uit de ontelbare scharen afzonderlijk zou geoordeeld worden, duizenden jaren daarmede zouden verlopen <sup>3)</sup>. Zelfs *Thomas van Aquino*, die anders het laatste oordeel zinnelijk genoeg afmaalde, herinnerde, dat het gericht *mentaler*, innerlijk zou geschieden, wijl tot het mondelijk verhoor en de verantwoording van ieder afzonderlijk te veel tijd werd vereischt. Maar wegens de alwetenschap des Rechters is

---

<sup>1)</sup> *H. Witsius*, Exercit. in Symbol. Apost. XXII. 35.

<sup>2)</sup> *C. Vitringa*, Doctrina. Pars IV. p. 171 sq.

<sup>3)</sup> Zoo heeft men beweerd, dat, zou ieder enkele in het bijzonder geoordeeld worden en werd het getal van allen te zamen ook maar op 300 milliarden (een milliard is duizend millioen) gerekend, het gericht honderdduizend jaren duren moest. — Ook heeft men willen uiteijferen, op hoe groot eene vlakke geheel de vermoedelijke menschenmassa in het gericht zou kunnen staan. Onnoodig en nutteloos. Vergel. *Brethschneider*, Handb. der Dogmat. II. S. 458.

er geen lang onderzoek noodig, en, hoe het zij, de Schrift leidt er niet toe om aan eene uitgestrekte tijdruimte te denken. Het is naar de Schrift een „dag des oordeels,” een vastgestelde gerichtsdag (Hand. 17 : 31; *dies dicta*), een bepaalde termijn, waarin de alwetende en almachtige Koning alles snel afdoet <sup>1)</sup>. En het ligt in den aard der zaak, dat het laatste oordeel niet zeer lang (naar *Brakel* <sup>2)</sup>) zelfs wel duizend jaren of nog meer) zal duren: want anders moest een gedeelte zoo lang op hunne lotsbeslissing en de eerst geoordeelden op hunne overbrenging naar de hun toegewezen verblijfplaats wachten, hetwelk geheel in strijd is met de voorstelling bij Mattheüs 25, waar de rechterlijke uitspraak tot die ter rechter- en dan tot die ter linkerhand dadelijk geschiedt en de uitvoering der sententie aan dezen en dan aan genen aanstonds en wel niet bij gedeelten, maar aan hen gezamenlijk volgt. Ook moest anders de ondergang en vernieuwing der wereld zoolang uitblijven, hetgeen geheel ondenkbaar is. De ontzaglijke gebeurtenissen volgen op dien grooten dag snel en onmiddellijk na elkander.

De *Nederlandsche Belijdenis*, opgesteld in eenen tijd van zware verdrukking en bloedige vervolging der geloovigen sluit haar Artikel XXXVII, Van het laatste Oordeel, met deze hoogernstige betuiging: *De gedachtenis dezes Oordeels is met recht schrikkelijk en vervaarlijk voor de boozen en goddeloozen, en zeer wenschelijk en troostelijk voor de vromen en uitverkorenen, dewijl alsdan hunne verlossing volbracht zal worden, en zullen aldaar ontvangen*

---

<sup>1)</sup> Zie *Dertiende Hoofdstuk* § 21: De Dag.

<sup>2)</sup> Redel. Godsd. II. Cap. LX. 17.

*de vruchten des arbeids en der moeite, die zij zullen gedragen hebben; hunne onnoozelheid zal aan allen bekend worden, en zij zullen de schrikkelijke wrake zien, die God tegen de goddeloozen doen zal, die hen getiranniseerd, verdrukt en gekweld zullen hebben in deze wereld; dewelke overwonnen zullen worden door het getuigenis hunner eigen consciëntiën, en zullen onsterfelijk worden, doch in zulker voege, dat het zal zijn om gepijnigd te worden IN HET EEUWIGE VUUR, HETWELK DEN DUIVEL EN ZIJNE ENGELN BEREID IS, en daarentegen de geloovigen en uitverkorenen zullen gekroond worden met heerlijkheid en eere. DE ZONE GODS ZAL HUNNEN NAAM BELIJDEN VOOR GOD ZIJNEN VADER EN ZIJNE UITVERKORENE ENGELN; ALLE TRANEN ZULLEN VAN HUNNE OOGEN AFGEWISCHT WORDEN; hunne zake, die nu tegenwoordig van vele Richteren en Overheden als kettersch en goddeloos verdoemd wordt, zal bekend worden de zake des Zoons Gods te zijn, en tot eene genadige vergelding zal hen de Heere zulk eene heerlijkheid doen bezitten, als het hart eens menschen nimmermeer zoude kunnen bedenken. Daarom verwachten wij dien grooten dag met een groot verlangen, om ten volle te genieten de beloften Gods, in Jezus Christus, onzen Heere.*

Maar van Hem is dan ook tot ons de vermaning: *Zijt heilig, want Ik ben heilig. En indien gij tot eenen Vader aanroept dengene, die zonder aanneming des persoons oordeelt naar een iegelijks werk, zoo wandelt in vreeze den tijd uwer inwoning. Wetende dat gij niet door vergankelijke dingen, zilver of goud, verlost zijt uit uwe ijdele wandeling, die [u] van de vaderen overgeleverd is: Maar door het dierbaar bloed van Christus als eens onbestraffelijken en onbevleekten Lams (1 Petr. 1:16—19).*

## § 15. Voleinding der wereld.

1. Na het Oordeel zal de tegenwoordige, zichtbare wereld door vuur vergaan, en er zal eene nieuwe aarde opkomen met nieuwe hemelen, in welke gerechtigheid woont, het erfdeel der zaligen.

Naar het algemeen gevoelen der Protestantsche geloofsleeraren, enkelen uitgenomen, zal de wereldbrand niet vóór, maar na het laatste Oordeel intreden. Naar vele Roomschen niet na, maar vóór, in navolging van Thomas van Aquino; volgens anderen onder hen vóór het oordeel bij gedeelten in de aarde beginnende, doch na de algemeene opstanding, gedurende het Oordeel voortgaande, maar daarna over geheel de wereld zich uitbreidende <sup>1)</sup>).

Onze *Nederlandsche Belijdenis*, Art. XXXVII zegt: *Ten laatste gelooven wij volgens het Woord Gods, dat als de tijd, van den Heere verordend (die allen creaturen onbekend is) gekomen en het getal der uitverkorenen vervuld zal zijn, onze Heere JEZUS CHRISTUS UIT DEN HEMEL ZAL KOMEN, lichamelijk en zienlijk, GELIJK HIJ OPGEVAREN IS, met groote heerlijkheid en majesteit om zich te verklaren een Richter te zijn over levenden en dooden, deze oude wereld in vuur en vlam stellende om dezelve te zuiveren. En alsdan zullen persoonlijk voor dezen grooten Richter verschijnen alle menschen.*

De Belijdenis gewaagt hier van den wereldbrand vóór het Oordeel. Doch zekerlijk niet om de tijdsorde te bepalen, in welke de groote gebeurtenissen op elkander zullen volgen. Het is hier slechts om deze gebeurtenissen

---

<sup>1)</sup> C. Vitranga. Doctrina Christ. Relig. Pars IV. p. 202 sq.

zelve, om de zaken en niet om hare volgorde te doen. En het Artikel spreekt vervolgens eerst van de algemeene opstanding der dooden. Deze echter, gelijk de verandering der levenden, moet noodzakelijk vóór den wereldbrand geschieden : immers anders zouden de lichamen verbranden. En met de opstanding gaat gepaard de vergadering voor den Rechter. Over het Gericht, als zijnde de hoofdzaak, gaat daarop de Belijdenis breeder uitweiden.

Zooals de Belijdenis de zaken stelt, doet ook de Schrift zelve, Openb. 20 : 11 vv. <sup>1)</sup>. Ongetwijfeld is deze Schriftuurplaats hier voor oogen geweest en nagevolgd. Daar wordt desgelijks het vergaan der wereld, het wegvlieden van aarde en hemel eerst vermeld (vs. 11), dan het Oordeel (vs. 12), daarna de opstanding (vs. 13). De tijdelijke volgorde dezer gebeurtenissen wordt hier niet in aanmerking genomen, maar alleen het zakelijke <sup>2)</sup>.

2. Dat de tegenwoordige wereld eens zal vergaan en vernieuwd zal worden, leert de Heilige Schrift klaarlijk.

a. Reeds Gen. 8 : 22, na den Zondvloed, wordt door den Heere van *al de dagen der aarde* gesproken ; eene aanduiding dat de aarde, zooals zij sedert den grooten vloed is, hare bepaalde dagen heeft en dat eens haar laatste dag zal komen. Deut. 11 : 21 wordt gewaagd van *de dagen des hemels op (boven) de aarde*. Job. 14 : 12 wordt gezegd dat eens *de hemelen niet meer zullen zijn*, terwijl dan eerst, wanneer deze zullen voorbijgaan, de opstanding der dooden zal geschieden.

<sup>1)</sup> Vergel. hiervoren § 14.

<sup>2)</sup> Zoo verstaat het ook Hengstenberg, Die Offenbarung des h. Joh. II. 1 § 328 zu 20 : 11. Desgelijks Philippi, Kirchl. Glaubenslehre VI. S. 228.



Psalm 102 : 26, 27 spreekt de verdrukte tot den Heere : *Gij hebt voormaals de aarde gegrond, en de hemelen zijn het werk uwer handen. Die zullen vergaan, maar gij zult staande blijven, en zij allen (hemel en aarde, met al wat er in is) zullen als een kleed verouden, gij zult ze veranderen als een gewaad (Hebr. 1 : 12 : als een dekkleed zult gij ze ineenrollen) en zij zullen veranderd zijn. Hij, die hemel en aarde uit niet geschapen heeft, kan en zal ze doen vergaan, zoo lichtelijk als men een gewaad aflegt. Maar Hij zelf is onvergankelijk.*

Op deze plaats grondt zich Jez. 51 : 6 : *Heft ulieder oogen op naar den hemel en aanschouwt de aarde beneden : want de hemel zal als een rook verdwijnen en de aarde zal als een kleed verouden en hare inwoners zullen van gelijken <sup>1)</sup> sterven : maar mijn heil zal in eeuwigheid zijn, mijne gerechtigheid zal niet verbroken worden.* Bij denzelfden Profeet 65 : 17 spreekt de Heere : *Zie, ik schep nieuwe hemelen en eene nieuwe aarde ; en de vorige dingen zullen niet [meer] gedacht worden en zullen in het hart niet opkomen.*

b. Hetgeen het Oude Testament heeft aangekondigd, wordt in het Nieuwe bevestigd en aanschouwelijk vertoond. Christus heeft verklaard Matth. 24 : 35 : *De hemel en de aarde zullen voorbijgaan, maar mijne woorden zullen geenszins voorbijgaan.* De Heiland spreekt daar niet alleen de mogelijkheid uit des ondergangs van hemel en aarde,

---

<sup>1)</sup> כְּמוֹ-בּוֹ. Velen vertalen in navolging van *Lud. de Dieu* : *als muggen*. Men neemt dan בּוֹ voor Singularis van כְּנִיָּם, hetgene *Delütsch* afkeurt.

noch bij veronderstelling of voorwaardelijk, in dezen zin: Al vergaan ook hemel en aarde, mijne woorden blijven vast; maar stellig, als van iets dat eens werkelijk zal geschieden, zegt Hij: zij *zullen voorbijgaan*. Dit blijkt ook ontegenzegglijk uit vs. 30 en 31 en uit vs. 36 en 37, waar Christus van zijne laatste toekomst spreekt.

Onder de getuigenissen der Apostelen munt uit 2 Petr. <sup>1)</sup> 3 : 7 : *De hemelen die nu zijn en de aarde zijn door het woord Gods als een schat weggelegd en worden ten vure bewaard tot den dag des oordeels en der verandering der goddelooze menschen.* 10. *Maar de dag des Heeren zal komen als een dief in den nacht, in welken de hemelen met gedruis zullen voorbijgaan, en de elementen branden zullen en vergaan, en de aarde en de werken die daarin zijn zullen verbranden.* 12. — — *de hemelen door vuur ontstoken zijnde zullen vergaan, en de elementen brandende zullen versmelten.* 13. *Maar wij verwachten naar zijne belofte nieuwe hemelen en eene nieuwe aarde, in dewelke gerechtigheid woont.*

Johannes zegt Openb. 20 : 11 : *Ik zag eenen grooten witten troon en dengene die daarop zat, van wiens aangezicht de aarde en de hemel wegbloden en geene plaats is voor die gevonden.* En 21 : 1 : *Ik zag eenen nieuwen hemel en eene nieuwe aarde: want de eerste hemel en de eerste aarde was voorbijgegaan, en de zee was niet meer.*

Hier toe behoort ook hetgeen Paulus Rom. 8 : 19—22 ten bewijze der zekerheid en grootheid van de toekomstende

---

<sup>1)</sup> De authenticiteit van dezen Brief is door velen betwijfeld of ontkend, doch in de nieuwste tijden weer door Godgeleerden van name verdedigd, door Thiersch, Stier, Dietlein, Hofmann, Wiesinger, Schott, Weiss en anderen.

heerlijkheid der kinderen Gods bijbrengt, ten einde zij er des te gewilliger om lijden en er voor strijden, en er naar verlangen en zich er op verblijden; geen Chiliasmus, maar een volkomen staat van heerlijkheid, waarnaar ook al het schepsel reikhalst. Vs. 19: *Want het schepsel, [als] met opgestoken hoofd* <sup>1)</sup>, *verwacht de openbaring der kinderen Gods.* 20. *Want het schepsel is der ijdelheid onderworpen; niet gewillig, maar om diens wil, die het [der ijdelheid] onderworpen heeft;* 21. *Op hope dat ook het schepsel zelf zal vrijgemaakt worden van de dienstbaarheid en verderfenis tot de vrijheid der heerlijkheid der kinderen Gods.* 22. *Want wij weten dat het gansche schepsel te zamen zucht en te zamen [als] in barensnood is tot nu toe.*

Intusschen het is de vraag wat de Apostel met *het schepsel* bedoelt. Volgens sommigen het levenlooze, onbezielde. Naar anderen het bezielde, levende. Maar wat dan van het levende? Sommigen oordeelen: de gansche menschheid, even als Marc. 16 : 15 waar in het Grieksch

---

<sup>1)</sup> Voor ἡ ἀποκαραδονία heeft onze taal een treffend woord *reikhalzen, reikhalzend verlangen*. Het is een gespannen *afwachten*, hetwelk al voortgaat, totdat het einde bereikt is. *Luther* heeft: *Denn das ängstliche Harren der Creatur wartet auf die Offenbarung der Kinder Gottes.* Mr. M. Fr. Roos, Einleit. in die bibl. Geschichten. 1835. I. § 101. S. 179 teekent aan, dat, volgens eene uiting van *Bengel*, *Luther* had vertaald: *das endliche Harren*, en dat *das ängstliche Harren* eene drukfout was, in de Duitsche Bijbels ingeslopen. In eene uitgave van *Luther's Nieuw Testament* van 1583 had Mr *Roos* werkelijk gevonden: *das endliche Harren*. Opmerkelijk is, dat *Luther* in zijne Kirchen-Postille IIter Band. S. 361. zum 4ten Sonntag nach Trinitatis, Ausg. von Dr. J. Fr. Bahnmair, 1836, overzet: *das endliche Harren*. Doch S. 358 aldaar staat: *ängstlich*.

hetzelfde woord als hier staat (ὁ κτίσις). Anderen: de nog onbekeerde Heidenen. Anderen: de nog niet bekeerde Joden. Anderen: de bekeerde Heidenen of Joden.

Het zal ons verder brengen, wanneer wij letten wat de Apostel hier *niet* kan bedoelen.

Het schepsel is niet alle schepsel zonder uitzondering. Namelijk het zijn niet de goede of de booze *Engelen*, evenmin de goede of de booze *menschen*. Want de goede Engelen zijn niet onderworpen aan de *ijdelheid* en *dienstbaarheid der verderfenis*; en de booze Engelen wel, maar niet tegen *wil*, niet zonder hunne schuld; ook hebben zij geen *hope* dat zij zullen vrijgemaakt worden, en *verlangen* niet reikhalzend naar de *openbaring der kinderen Gods*, zij schrikken er voor. Om deze reden kunnen ook de booze, goddelooze menschen niet gemeend zijn. Maar ook de goede, geloovige en vrome menschen niet, want dezen worden van het schepsel onderscheiden, daar het schepsel juist de openbaring der kinderen Gods in heerlijkheid verwacht.

Wijl nu hetgeen hier van het schepsel wordt gezegd, niet op Engelen of menschen past, zoo blijft er niet anders te denken dan aan het overige geschapene. En zoo moeten wij hier door het *schepsel* verstaan de zichtbare schepping, de levenlooze en ook de levende maar redelooze creatuur <sup>1)</sup>, in tegenoverstelling tegen ons menschen, het geheele stelsel der natuur, en wel bijzonder van deze benedenwereld, deze geheele zichtbare schepping met de onbezielde, levende en gevoelende schepselen

---

<sup>1)</sup> Aldus ook *Luther*, *Kirchen-Postille*, a. St., en *Calvinus*, *Commentar.* i. l.

*buiten ons menschen.* De Apostel noemt ze samenvattende *het schepsel*, wijl hij ze als één ineengeschakeld geheel beschouwt en wijl zij, in hetgeen hij daarvan zegt, te gader overeenstemmen.

Paulus spreekt wel niet uitdrukkelijk van den ondergang en de vernieuwing der wereld, maar de zaak duidt hij genoegzaam aan. Hij geeft te kennen, dat een geheele verandering in de natuur zal plaats hebben. Tegenwoordig gaat er een zuchten op van het schepsel onder de macht des doods en der verderfenis ten gevolge van het goddelijke strafvonnis na den zondenva1 (Gen. 3 : 14 vv.) en onder het menigvuldig en schrikkelijk misbruik door den mensch, zoodat, het schepsel, kon het spreken, zich tegen den mensch beklagen zou, gelijk Bileam's ezelin, toen hij haar met zijnen stok sloeg.

Het schepsel wordt eens vrij, namelijk bij de *openbaring der kinderen Gods*, bij de volkomene mededeeling van de hun toegedachte heerlijkheid en hunne openbare verschijning in die heerlijkheid, in de zalige opstanding, de *verlossing* huns *lichaams* (vs. 23) uit alle macht des doods, en in het openbare Oordeel, bij de wederkomst van Christus.

Dan begint de *vrijheid der heerlijkheid der kinderen Gods* (vs. 21), eene vrijheid, die aan deze heerlijkheid eigen is en haar nog verhoogt en die door de kinderen Gods tot zijne verheerlijking gebruikt wordt.

Dit aardsche leven is altijd voor den Christen een staat van gebondenheid en dienstbaarheid; maar in de heerlijkheid is vrijheid. De verheerlijkten zullen vrij van alle zonde zijn en van al hare gevolgen, bevrijd van alle booze menschen, vrij van alle vrees en zorg, van alle

moeite en last, vrij van alles wat hen hier bindt, beperkt en bezwaart. Geen beperking, dwang, afmattende inspanning, geen worsteling met hindernissen zal in die vrijheid der heerlijkheid meer plaats hebben: het goede, dat zij willen, zullen zij ook kunnen, en wat zij wenschen, zullen zij ook hebben en genieten, en in werk en genieting God verheerlijken.

Gelijk nu met den jongsten dag de kinderen Gods in hunne gansche heerlijkheid openbaar zullen worden: zoo zal ook alsdan eerst (en niet reeds in een duizendjarig rijk vooraf) de schepping herschapen, vernieuwd, geheel vrij worden van de dienstbaarheid der verderfenis en in haren aard mede deelachtig worden de vrijheid der heerlijkheid der kinderen Gods. Dat is *wederoprichting aller dingen* (Hand. 3:21), de *wedergeboorte* der wereld (Matth. 19:29); dan wordt vervuld wat de belofte zegt van den nieuwen hemel en de nieuwe aarde.

3. De idee van het vergaan dezer wereld, inzonderheid der aarde door vuur, wordt ook bij Natuurkundigen om verschillende redenen niet onaannemelijk geacht <sup>1)</sup>. Reeds bij de volken der oudheid hebben Wijzen en dichters

---

<sup>1)</sup> Men heeft hiervoor redenen willen vinden in de ligging van de loopbanen der hemellichamen in de ruimte van het zonnestelsel, waarin door de algemeene aantrekkingskracht veranderingen zouden ontstaan die vroeg of laat tot verwoesting leiden moesten. Doch daartegen komt o. a. ook *F. Kaiser* op in *J. A. Vilkins*, Volmaaktheid van den Schepper I. 1. p. 191 v.v. Meer grond bieden de waarnemingen van den naar binnen toenemenden hittegraad der aarde en de werkingen der vulkanen, tusschen welke er zelfs gemeenschap bestaat *E. M. Beima*, in *Vilkins*, a. W. I. 2. p. 230 v.). Vergel. *Bretschneider*, Dogmatik II. S. 465. Anm. 299.

daarvan geleerd en gezongen, en in den nieuweren tijd is de waarschijnlijkheid er van nog verhoogd.

Doch deze bloot natuurlijke beschouwers denken daarbij slechts aan eene natuurlijke toedracht, aan een voortgaand proces der geheimnisvolle krachten en eene eindelijke gewelddadige uitbarsting. Daarvan onderscheidt zich de Schrift, die de groote gebeurtenis verbindt aan de wederkomst van onzen Heere Jezus Christus. Ook verschilt vanzelf de natuurlijke voorstelling van de Schriftuurlijke ten opzichte van het doeleinde en de uitwerking.

Naar de leer der oude Perzen, welke men afleidt van Zoroaster die omtrent 560 v. C. als Reformator zou zijn opgetreden, wordt door den wereldbrand eindelijk alles gezuiverd. De gesmolten metalen zullen eenen grooten gloeienden stroom vormen, door welken alle menschen heen moeten. De reine gaat er door als door een warmen melkstroom, de booze, hoe weerwillig, moet er evenwel door, ten einde ook hij rein worde. Zoo wordt eindelijk alles, ook de Aartsbooze (Ahriman), goed. De opheffing van het Dualisme is immers eene grondidee van het systeem<sup>1)</sup>.

Naar de oude Stoïsche Wijsgeeren (sedert begin der derde eeuw v. C. te Athene) is het ten gevolge van de optering aller vochten door de zonshitte dat heel de wereld eindelijk in brand raakt en vuur wordt, waarop dan eene nieuwe wereldvorming begint. En zoo beurtelings al voort naar hun denkbeeld<sup>2)</sup> met iedere nieuwe wereld: telkens

<sup>1)</sup> *Bretschneider*, Dogmat. II. S. 427. *Spiegel*, in *Herzogs Real-Enc.* XI. S. 121.

<sup>2)</sup> — *eventurum putant id — — ut ad extremum omnis mundus ignesceret, quum humore consumpto neque terra ali*



na verslorping en vertering van alle vocht verbranding en dan wederom nieuwe formeering: alles ontstaande uit het vuur, hetwelk hun het Wezen Gods is, alles terugkeerende tot het vuur en op nieuw voortgebracht door het vuur: een bestendige wissel des Goddelijken Wezens tusschen zichzelf te ontvouwen en weer in zich terug te trekken.

Onder de Christenen werd het denkbeeld van ook zedelijke reiniging door het vuur voornamelijk door de Alexandrijnsche Kerkleeraren, bijzonder door Origenes voorgestaan, in verband met hun dwaalgevoelen van de „wederbrenging aller dingen,” de wederoprichting van al het gevallen.

Hetgeen de Schrift aankondigt van het vergaan en de vernieuwing der wereld kan men niet, zooals sommigen hebben gewild, alleen figuurlijk, oneigenlijk <sup>1)</sup> verstaan

---

posset neque remearet aer (ware er geen water meer, dan konde er ook geene lucht zijn): ita relinqui nihil praeter ignem; a quo rursum animante ac Deo (het vuur als bezielend en bezielend Wezen en God) renovatio mundi fieret atque idem ornatus (dezelfde pracht als te voren) oriretur. Cicero, De Nat. Deor. II. 46. Al wisselende *γένεσις* en *παλιγγενεσία* of *ἐκπύρωσις κόσμου*.

<sup>1)</sup> Hiertegen is gericht de Verhandeling van *Camp. Vitrina*, *Observ. Sacr. Lib. IV. Cap. 16. p. 1116 sqq.*, waar hij bewijst dat 2 Petr. 3 niet spreekt de *Excidio Hierosolymorum* per Romanos, maar de *Adventu Christi novissimo ad omnes judicandos mortales et Conflagratione hujus Mundi spectabilis*. (Voornamelijk tegen het gevoelen van Engelschen, als Lightfoot, Owen, Cave, Hammond en anderen). En *De Moor*, *Disput. Theol. de Adventu Christi memorato* 2 Petr. 1, 16. *Thes. II. In zijn Commentar. in Marek. Pars. VI. p. 766 sqq. Ch. Hodge, Systematic Theology III. p. 851* neemt 2 Petr. 3 ook eigenlijk.

van groote politieke, maatschappelijke, godsdienstige en zedelijke omkeeringen. Volgens enkelen zouden deze voorzeggingen zelfs niet verder zien dan op de nabijzijnde verwoesting van Jeruzalem en van den Joodschen Kerk en burgerstaat en de geestelijke vernieuwing der menschenwereld door het Christendom.

Maar afdoende hiertegen is alleen reeds 2 Petr. 3 : 7—13, waar aan geene enkel zinnebeeldige opvatting te denken is. Want de Apostel stelt daartegen elkander over het vergaan der wereld door het water des Zondvloeds in de dagen Noachs en het vergaan door vuur in den dag des Heeren. Dit laatste is evenzoo eigenlijk gezegd als het eerste. De wereld zal vergaan.

4. Vernietigd of veranderd? „Hoe dit voorbijgaan of vergaan van hemel en aarde geschieden zal, daarover zijn er verscheidene meeningen, zoo van oude als van nieuwe Leeraars. Sommigen meenen, dat de substantie of het wezen zelf der wereld ten eenen male zal vergaan en vernietigd worden. Anderen, dat alleen hare hoedanigheden zullen vergaan en veranderd worden, en de substantie of het wezen zal blijven; welke meening wel de algemeenste en waarschijnlijkste is. Zie Ps. 102 : 26, 27. Rom. 8 : 19.” *Kantteek.* op 2 Petr. 3 : 10.

In de Christelijke Kerk der eerste eeuwen was het heerschende denkbeeld <sup>1)</sup> : geen vernietiging maar zuivering; niet eene nieuwe wereldschepping uit niet, maar omvorming

<sup>1)</sup> *Joh. Casp. Suicerus*, *Symbolum Nic.-Constantinop.* 1718. Cap. V. III. 4. p. 115 sq. Inter ea (accidentia mundi) est *interitus* ejus, quem veteres summo consensu, non *κατ'ὀψιν*, sed *κατὰ ποιότητα* futurum dicunt. Waarvoor Suicer dan vele getuigen bijbrengt, *Irenaeus* voorop.

dezer zelfde wereld, die nu is, in eene nieuwe, heerlijke. Nieuwe hemelen en eene nieuwe aarde, nieuw, evenals ook de uit het stof opgewekte lichamen, hetwelk immers dezelfde, menschelijke, eigene, lichamen zijn zullen als voor den dood, maar vernieuwd.

Ook onze oude Gereformeerde Geloofsleeraren stellen meestal geene vernietiging van het geheele wezen der wereld, maar verandering van staat en hoedanigheid <sup>1)</sup>. Slechts enkelen onder hen, als Theod. Beza, Andr. Rivetus en anderen, vinden in de Schrift meerder grond voor de vernietiging <sup>2)</sup>.

Onder de oude Luthersche Godgeleerden verklaren zich voorname woordvoerders voor de vernietiging <sup>3)</sup>. Zoo Joh. Gerhard († 1637), Abr. Calov († 1686), J. A. Quenstedt († 1688) en het scherpst Dav. Hollaz († 1713). Niet zonder invloed was hierbij hun dwaalgevoelen nopens de alomtegenwoordigheid van Christus' menschelijke natuur. Om deze staande te houden beweerden zij, dat een lichaam niet noodwendig eene plaats vereischte om aanwezig te zijn en zij kwamen tot het droombeeld van een overal-tegenwoordigen en onlichamelijken hemel, een hemel

<sup>1)</sup> Anton. Walaeus in de Synopsis Pur. Theol. Disp. LII. Thes. LVII. ed. Dr. H. Bavinck p. 668. P. Van Mastricht, Godgel. IV. p. 504. Brakel, Red. Godsd. II. p. 758 v.v.

Naar Calvyn, Commentar. in 2 Petr. 3 : 10 : — — nova qualitas manente substantia. Idem in Rom. 8 : 21 : — Deus simul cum humano genere orbem nunc collapsum in integrum restituet. Nederl. Belijd. Art. XXXVII : — — *deze oude wereld in vuur en vlam zettende, om dezelve te zuiveren.*

<sup>2)</sup> C. Vitringa, Doctrina Chr. Rel. Pars IV. p. 194.

<sup>3)</sup> C. Vitringa a. W. Pars IV. p. 169 sq. Dr. Fr. Ad. Filippi, Kirchliche Glaubenslehre VI. S. 143—148.

niet als plaats maar slechts toestand <sup>1)</sup>. Dies zou volgens hen deze wereld na afloop van het Laatste Oordeel vernietigd worden.

Daartegen Luther zelf leert niet vernietiging der substantie, maar verandering der hoedanigheden <sup>2)</sup>. Hij placht te zeggen: *De hemel heeft thans zijn werkdagskleed aan maar dun zal hij zijn zondagskleed aandoen* <sup>3)</sup>. Hem volgen meer of min de nieuwere Lutheranen.

De Roomsche-Katholieken nemen meestendeels geene

<sup>1)</sup> Hierin ligt de eigenlijke grond van hetgeen Hase, Hutter. red. § 132. 3te Aufl. S. 348 zegt: *Die (Lutherischen) altkirchlichen Dogmatiker beschreiben die Verbrennung als eine Vernichtung, scheinen aber die neue Schöpfung in der dogmatischen Behandlung ganz vergessen zu haben.*

<sup>2)</sup> Qualitatum alteratio, ἀλλοίωσις, non substantiae abolitio.

<sup>3)</sup> Joh. Gerhard, Loc. XXX. c. 5. § 37. Luther, Kirchen-Postille ed. Bahnmair II. S. 363: *Wo unsere Eltern im Paradies nicht gesündigt hätten, wäre die Welt nimmermehr vergangen, nachdem sie aber in die Sünde gefallen und wir alle ihnen nach, musz auch die ganze Kreatur für uns entgelten, und ist um unserer Sünde willen auch der Eitelkeit und Zerstörung unterworfen, und die sechstausend Jahre, die sie nun schier gestanden hat, der verdammten Welt unterworfen geblieben, und muszte mit alle ihrem Nutzen ihr dienen, bis sie Gott in einen Haufen stossen, und um der Auserwählten willen auch die Kreatur wiederum (wie S. Petrus, 2 Petr. 3 auch lehret) reinigen und erneuen wird. — Die Sonne — — verlangt herzlich nach jenem Tage, da sie wieder ausgeputzt werden und allein den Seligen mit ihrem Licht dienen soll. — Die Erde — — verlangt auch, sammt allen Kreaturen nach jenem Tage, dasz sie sammt ihnen geändert und erneuert werde. — — Um deszwillen schreiet die ganze Kreatur: Ach, ach, will denn nicht schier des Jammers ein Ende werden und die Herrlichkeit der Kinder Gottes angehen?*

vernietiging, maar alleen eene zuivering aan. De Socinianen <sup>1)</sup> en de Remonstranten <sup>2)</sup> vernietiging.

De sterke uitdrukkingen 2 Petr. 3 : 10, 12 duiden wel eene geheele ontbinding aan, maar geen volslagen vertering, zoodat er van de wereld niets zou overig blijven. De vergelijking des Apostels van het vergaan dezer wereld door vuur met het vergaan (vs. 6) der eerste wereld door water leidt noodzakelijk tot eene andere gedachte <sup>3)</sup>. De eerste wereld wordt gezegd te zijn vergaan, maar zij is niet vernietigd. Zoo zal dan ook de wereld die nu is vergaan zonder te worden vernietigd.

Waarbij komt dat verbranden geen vernietigen is, gelijk ouden en nieuwen te recht hebben aangemerkt. „Al wat in de wereld vergaat, verbrandt, versmelt, blijft ten opzichte van de stof in wezen; de staat, de hoedanigheden veranderen, het wordt in zijne elementen ontdaan, maar het wordt in de stoffelijkheid niet vernietigd: zoodat men uit de uitdrukkingen bij Petrus niet besluiten kan, dat hemel en aarde vernietigd zullen worden <sup>4)</sup>”.

<sup>1)</sup> *C. Vitringa*, *Doctrina Pars IV.* p. 198 sqq.

<sup>2)</sup> In hunne *Confessio* Cap. 19 § 3, en in de *Apologia*. Daar-entegen *Phil. à Limborgh*, *Theol. Christ. Lib. VI. Cap. XX.* § 30 sq. acht de vraag niet noodig, of de wereld naar haar wezen (*secundum essentiam suam*) zal vergaan en geheel vernietigd worden dan wel naar hare hoedanigheden en alleenlijk vernieuwd. Vergel. *Vitringa a. W.* p. 199 sq.

<sup>3)</sup> — — quae comparatio nulla est, si mundus hic plane sit abolendus, zegt. *Ant. Walaeus*, *Synops. Pur. Theol.* ed. Dr. H. Bavinck p. 668.

<sup>4)</sup> *Brakel*, *Redel. Godsd. II. Cap. LX. 27. Ch. Hodge*, *System. Theology III.* p. 852: Combustion is not a destruction of substance.

Gelijk echter het vuur gansch anders en geweldiger werkt dan het water: zoo zal de wereldbrand na het Laatste Oordeel onvergelykelyk ingrijpender, krachtiger en doordringender werken dan de Zondvloed. Toen kon de Arke nog op de wateren drijven, toen behield de aarde nog hare bergen. Maar dan raakt alles in brand, aarde en lucht (gassen) ontvlammen, en heel het samenstel barst in den gloed uiteen.

5. Hoever de omkeering zich zal uitstrekken, laat zich uit de Schrift niet ontwijfelbaar opmaken. Vandaar dan ook hierover verschil van denkbeelden. Sommige Theologen denken alleen aan de aarde; volgens andere raakt het echter het heelal, volgens nog andere het zonnestelsel <sup>1)</sup>).

*Augustinus* verstond onder den hemel, die met de aarde zal vergaan, den luchthemel, niet hooger <sup>2)</sup>). En dit gevoelen heeft bij de Christelijke leeraren wel den meesten ingang gevonden. Doch *à Mark* zegt: „Het *Vergaan* der wereld moeten wij allezins mede uitstrekken tot de zichtbare hemelen, maar niet tot den hoogsten hemel, die nooit door eenige zonde is bezoedeld <sup>3)</sup>.”

<sup>1)</sup> Zie bij *Bretschneider*, Handb. der Dogmat. II. S. 464. Anm. 297. *C. Vitringa*, Doctrina P. IV. p. 201 sq.

<sup>2)</sup> *Augustinus*, De Civit. Dei Lib. XX. Cap. 24: — — salvis illis superioribus et in sua integritate manentibus, in quorum firmamento sunt sidera constituta. Dezelfde Cap. 18 van den Zondvloed, die geheel de wereld trof, welke toen was, niet alleen den aardbodem, maar ook den hemel, namelijk den luchthemel, den benedensten hemel (coelos aërios, imos, non illos supremos, ubi sol et luna et sidera constituta sunt), die geheel in vocht (in humidam qualitatem) werd omgezet. Deze zelfde hemel en aarde, dat is die wereld, die in plaats van die door den Zondvloed is vergaan, nu ten vure wordt bewaard.

<sup>3)</sup> *Marck*, Merch XXXIV. 80. *Dezelfde*, Leerrede, De ver-

Sommigen stellen dat ook de hoogere gewesten des hemels door de zonde besmet zijn, door *die Engelen* namelijk, *die hun beginsel niet bewaard, maar hunne eigene woonsteden verlaten hebben* (Jud. 6), en dat dáár verwoestingen, sporen van hunnen afval zijn gebleven en zullen zijn tot het oordeel des grooten dags, waartoe deze rebelleerende geesten met hun hoofd bewaard worden (2 Petr. 2 : 4<sup>1</sup>). Maar de hoogste hemel, nooit door eenige zonde besmet, de woning van Gods heerlijkheid, zijn *Troon* genoemd (Jes. 66 : 1), de zetel des zegepralenden Zaligmakers en de gelukzalige verblijfplaats der volmaakte rechtvaardigen, kan geen onderwerp van eenige verderving of eindelijken ondergang zijn.

6. Na en door het vergaan der wereld, die nu is, volgt de vernieuwing van hemel en aarde. Evenzoowel als het vergaan, is de vernieuwing iets werkelijks, eigenlijks, en niet enkel een zinnebeeld. Tot eene geheel zinnebeeldige opvatting is nieuwelings weer Dr. Böhl vervallen. De ondergang der wereld is hem eene vernietiging en „de nieuwe hemel en de nieuwe aarde” slechts eene verbloemde, overdrachtelijke uitdrukking voor het bestendig inwonen der zaligen bij den Heere Jezus. Aan eene vernieuwing of wedergeboorte der zichtbare wereld na de wederkomst van Christus is volstrekt niet, meent hij, te denken <sup>2</sup>).

---

wadhte Vernieuwing der Wereld. Uit 2 Petr. 3 : 13. Achter Het Merch, uitg. 1730. p. 1004: — — *wordende de onāergang der tegenwoordige wereld bepaald tot de zichtbare hemelen der lucht en der sterren die de zondige aarde hebben gediend.*

<sup>1</sup>) Hengstenberg, Die Offenbar. des h. Joh. II: 1. S. 398, zu Cap. 20 : 11.

<sup>2</sup>) Dr. Ed. Böhl, Dogmatik. 1287. S. 610 f. Hem is *κτ/σις*



Tegen Schrift en Kerkleer, blijkens, het hiervoren verhandelde.

a. Zoo zeker echter de vernieuwing is, zoo onmogelijk is het voor ons, haren aard in alle deelen te bepalen. Vragen wij: waarin zal eigenlijk de nieuwheid bestaan? Niemand kan 't zeggen. Slechts dit mogen wij in het algemeen als zeker aannemen, alles zal heerlijk zijn en schoon: reine hemelen en eene zuivere aarde, waarin gerechtigheid woont (2 Petr. 3 : 13). Is nu nog niettegenstaande den vloek der zonde de naam des Heeren heerlijk op de gansche aarde (Ps. 8 : 10), hoe heerlijk zal het dan hier zijn! Al het zondige en besmette, alle verderf is dan weggedaan, alles is dan wederom tot zijne oorspronkelijke volmaaktheid gebracht, ja tot hoogere verheven <sup>1)</sup>).

Ongetwijfeld wordt daarbij vervuld, hoe min wij het begrijpen, wat Paulus Rom. 8 : 21: *Dat ook het schepsel, ook het redelooze (zie boven bl. 736) zelf zal vrijgemaakt worden van de dienstbaarheid der verderfenis, tot de vrijheid der heerlijkheid der kinderen Gods.* De creatuur lijdt om en met den mensch en wordt met en om den mensch verheerlijkt. Waarbij *Calvyn* aantee kent: „Niet dat de

---

Rom. 8 : 19 vv. de Heidenwereld, niet de Natuur of redelooze Schepping. Ook Openb. 21 en 22 is hem niet de voleindiging en volmaking, maar behoort nog tot het duizendjarig rijk, hetwelk volgens hem met de verwoesting van Jeruzalem, met de wederkomst van Christus ten oordeele over zijn afvallig volk is begonnen.

Geheel anders, met vele redenen, *Brakel*, Red. Gods d. Derde Deel. p. 346 vv.

<sup>1)</sup> *Corruptio coeli et terrae igne purgabitur. Calvin. Commentar. in 2 Petr. 3 : 10. Marck, Leerrede b. a. achter Het Merck p. 1004.*

creatures dezelfde heerlijkheid verkrijgen als de kinderen Gods, maar de Apostel wil zeggen, dat zij naar haren aard deelen zullen in den beteren staat, wijl God tegelijk met het menschelijke geslacht den nu vervallen aardbodem volmaakt zal herstellen. Hoedanig echter deze volkomenheid zijn zal zoo in dieren als in planten en metalen, is noch nuttig noch oorbaar nieuwsgierig na te vorschen. Wijl het vergaan een voornaam deel der verderfenis is, vragen spitsvondige maar min bedachtzame lieden, of dan ieder geslacht van dieren onsterfelijk zal zijn. Wanneer men aan zulke speculatiën den teugel viert, waarheen zullen zij ons eindelijk vervoeren? Laat ons dus met deze eenvoudige leer tevreden zijn: er zal zulk eene regelmatigheid en zulk eene sierlijke orde wezen, dat er zich niets wanstaltigs of vervallends voordoet <sup>1)</sup>."

Ook *Brakel* <sup>2)</sup> betoont de nieuwsgierigheid en wijst als zotte vragen af: Of God nieuwe menschen zal scheppen, en dezen het beter zullen maken dan Adam en niet zullen zondigen, en of dit dan is: er zal gerechtigheid wonen (2 Petr. 3 : 13)? Of er dieren zullen zijn? en versterf in dieren en gewassen? enz.

b. Wat betreft de bestemming en het gebruik van de nieuwe aarde met de nieuwe hemelen, daarover weten vanzelf ook de verlichtste Godgeleerden niets vast te stellen. Het is niet in bijzonderheden geopenbaard. Doch te recht heeft men daaruit niet durven besluiten, dat er geheel geen gebruik van wezen zal.

Sommigen houden zonder meer de nieuwe wereld voor

---

<sup>1)</sup> *Calvin*. Commentar. in Rom. 8 : 21.

<sup>2)</sup> Redel. Gods. II. Cap. LX. 27.

de bestendige verblijfplaats der zaligen: de verheerlijkte wereld de woonplaats der verheerlijkte kinderen Gods<sup>1)</sup>. Doch onze oude Gereformeerde Kerkleeraren houden er voor dat dat de woonplaats der zalige geloovigen namaals niet buiten den hemel zal zijn, maar dat zij in den hemel hunne vaste woning zullen hebben<sup>2)</sup>.

Intusschen is het naar hun oordeel zeker, dat hemel en aarde, zijnde de vernieuwde wereld, er niet vergeefs zullen zijn, dat zij zullen zijn tot verheerlijking van den Schepper door Engelen en menschen, die wel hunne vaste woning in den hoogsten hemel zullen hebben, maar wien het misschien niet verhinderd zal worden, nu en dan ook op de aarde zich te komen verlustigen. De hervorming of gedaanteverandering der oude wereld strekt dan tot volmaaktheid van het heelal; zooveel daarvan door de zonde is verdorven geworden en mismaakt, is dan weer gezuiverd, heilig en heerlijk, een bewonderenswaardig prachtwerk des Almachtigen<sup>3)</sup>.

Johannes had er een gezicht van en hij beschreef het, om door het voorstel van den toekomstenden staat der heerlijkheid de verdrukke Christenen te troosten, Openb.

<sup>1)</sup> Zoo o.a. de Luthersche Dr. *Philippi*, Kirchliche Glaubenslehre VI. S. 140 ff. En de Gereformeerde *Ch. Hodge*, Systematic Theology. III. p. 854.

<sup>2)</sup> *Kantteek.* op Openb. 21 : 2; met beroep op Joh. 14 : 2, 3. Fil. 3 : 20. 1 Thess. 4 : 17. *Mastricht*, Gsd. IV. p. 505. *Marck*, Merch XXXIV. 28. Nadrukkelijk *Ant. Walaëus*, in de Synops. Pur. Theol. Disp. LII. Thes. 36 sq. ed. Dr. H. Bavinck. p. 662 sq. *Brakel*, Redel. Godsd. III. p. 349. Cap. XXI. 7 zegt, dat de aarde door menschen niet bewoond zal worden.

<sup>3)</sup> *Mastricht*, Godgel. IV. p. 505. *Brakel*, Redel. Godsd. II. p. 761. *De Moor*, Commentar. in Marck. Pars VI. p. 781.

21 en 22. Want dat hij dien staat bedoelt, blijkt aanstonds uit 21 : 1—4.

Openb. 21 : 1 zegt hij : *Ik zag eenen nieuwen hemel en eene nieuwe aarde : want de eerste hemel en de eerste aarde was voorbij gegaan, en de zee was niet meer.*

Vooraf (20 : 11) was gezegd, dat *van het aangezicht desgenen die op den grooten witten troon zat, de aarde en de hemel wegvloten, en geene plaats is voor die gevonden.* Daarom is het hier : *de eerste hemel en de eerste aarde is voorbij gegaan, en dit wordt er nu uitdrukkelijk bij gezegd : de zee is niet meer <sup>1)</sup>.*

Door de *Zee* verstaan sommigen de zee der volken <sup>2)</sup>, de booze, onrustige, omstuimige wereld der menschen die elkander verslinden. Doch gelijk de aarde hier niet oneigenlijk is op te vatten, evenmin de zee. Het vuur heeft haar verteerd. Bij de opstanding heeft de zee de dooden opgegeven, die daarin waren, en nu wordt gezegd : de zee is niet meer. Dit ziet dus ontegenzegglijk op het einde der wereld, na de opstanding en het Laatste Oordeel. Degenen dwalen dus, die den nieuwen hemel en de nieuwe aarde mitsgaders het nieuwe Jeruzalem zoo duiden, als of de vervulling vóór het einde der wereld plaats had en in eenen voorafgaanden voortreffelijken staat der Christelijke Kerk bestond <sup>3)</sup>.

<sup>1)</sup> καὶ ἡ θάλασσα οὐκ ἔστιν ἔτι.

<sup>2)</sup> Zoo Hengstenberg, Die Offenbarung, z. d. St. Naar Augustin. De Civ. Dei Lib. XX. Cap. XVI extr. : Jam enim tunc non erit hoc saeculum vita mortalium turbulentum et procellosum, quod maris nomine (Johannes) figuravit.

<sup>3)</sup> Zoo zelfs C. Vitringa. Vergel. ook hiervoren bl. 169. Daarentegen Bengel, Gnomon. i. l. : Non lautam novissimi temporis

Ongetwijfeld is hier dus sprake van den staat na het oordeel. Op de nieuwe aarde is dan geene zee meer. Thans beslaat de zee het grootste gedeelte der aarde, scheidt landen en volken, is voor de menschen een ontzaglijk tooneel en getuige van Gods almacht en heeft tevens moeten dienen om de sluimerende krachten der aardbewoners te wekken en te ontwikkelen. Hoe geheel anders zal de nieuwe aarde er uitzien, op welke geen zee meer zijn zal! Van eene nieuwe zee spreekt de Schrift niet <sup>1)</sup>).

Openb. 21 : 2 : *En ik, Johannes, zag de heilige stad, het nieuwe Jeruzalem, nederdalende van God uit den hemel, toebereid als eene bruid die voor haren man versierd is.* De triomfeerende Kerk wordt zichtbaar. Niet dat zij zich op de vernieuwde aarde blijvend ter woon komt vestigen <sup>2)</sup>).

„Maar dit wordt gezegd ten aanzien van het gezicht dat Johannes daarvan heeft gezien en ten aanzien van de kracht Gods van boven, door welke dit alles is teweeggebracht (Hebr. 11 : 10. Openb. 3 : 12), waardoor zij op de aarde wordt vergaderd en ten laatsten dage verheerlijkt.” (*Kantteek.*) <sup>3)</sup>.

---

ecclesiam, sed plane nova omnia et perfecta in aeternum, describit Johannes hoc loco.

<sup>1)</sup> Van eenen nieuwen hemel en eene nieuwe aarde lezen wij maar van eene nieuwe zee herinner ik mij niet ergens iets gelezen te hebben, zegt Augustinus. De Civ. Dei. Lib. XX. Cap. XVI.

<sup>2)</sup> Hengstenberg, Die Offenbarung II. 2. S. 8 neemt een werkelijk nederdalen der Stad op de aarde aan. *Mit der Wandlung des sterblichen Leibes in den Leib der Herrlichkeit kommt das Reich Gottes vom Himmel (dem vorläufigen Bergungsorte der Gläubigen) auf die Erde hinab.*

<sup>3)</sup> Augustin. De Civ. Dei L. XX. C. XVII : De coelo descen-

Immers de stad *daalde wel neder van God uit den hemel*, maar er staat niet bij: *op de aarde*. Ook vs. 10 is het alleen: *nederdalende uit den hemel van God*, en er staat wederom niet bij: *op de aarde*. Voor Johannes, die in den Geest was, daalde de stad van boven neder, ten einde hij haar konde bezien. En zij kwam al nader voor zijne oogen, opdat hij haar nauwkeurig konde beschouwen en in al hare deelen opnemen. Dat blijkt klaarlijk uit vs. 9 en 10, waar hij zegt: *Eén van de zeven Engelen sprak met mij, zeggende: Kom herwaarts, ik zal u toonen de Bruid, de vrouw des Lams. En hij voerde mij weg in den geest op eenen grooten en hoogen berg, en hij toonde mij de groote stad, het heilige Jeruzalem, nederdalende uit den hemel van God*. Dan volgt de omstandige beschrijving. 21 : 11 tot 22 : 5 toe.

Dat hier de heerlijke staat na het laatste oordeel bedoeld wordt en geen vroegere, blijkt uit vs. 3. *En ik hoorde eene groote stem uit den hemel, zeggende: Zie, de tabernakel Gods is bij de menschen, en Hij zal bij hen wonen, en zij zullen zijn volk zijn, en God zelf zal bij hen [en] hun God zijn*. 4. *En God zal alle tranen van hunne oogen afwisschen; en de dood zal niet meer zijn;*

---

dere ista Civitas dicitur, quoniam coelestis est gratia, qua Deus eam fecit. De Stad Gods daalt, zegt verder de Kerkvader, *wel van haar begin uit den hemel neder, sinds gedurende den tijd dezer wereld door het bad der wedergeboorte in den van den hemel gezonden Heiligen Geest hare burgers achtereenvolgens aangroeien*. Maar in het laatste Oordeel door Jezus Christus zal zij in zoo groote en zoo nieuwe heerlijkheid verschijnen, dat er geene sporen van oudheid overblijven, nademaal ook de lichamen uit de oude verderfelijkheid en sterfelijkheid tot nieuwe onverderfelijkheid en onsterfelijkheid zullen overgaan.

*noch rouw noch gekrijt noch moeite zal meer zijn : want de eerste dingen zijn weggegaan.*

Dit kan niet gezegd zijn van het duizendjarig rijk of in 't gemeen van eenen voor het laatste oordeel voorafgaanden tijd, maar alleen van de toekomstige wereld en van den verheerlijkten staat der heiligen : want aldaar en alsdan alleen zullen deze dingen, tranen, dood, rouw, gekrijt en moeite, niet meer zijn <sup>1)</sup>. Dit mogen wij als zeker en onweersprekelijk aannemen.

Maar evenzeer moeten wij toestemmen, dat Johannes niet bepaalt, waartoe de nieuwe hemel en de nieuwe aarde zullen dienen. Hij zegt niet, dat de gezegenden des Vaders op die nieuwe aarde zullen wonen. Uit Openb. 21 : 2 en 10, uit het nederdalen der Stad heeft men dit willen besluiten, en men neemt dan aan, dat Johannes Openb. 21 en 22 beschrijft den staat der heerlijkheid van de zaligen op deze nieuwe aarde. Doch zulks ligt in de woorden niet, gelijk hiervoren (bl. 751 v.) is herinnerd, maar Johannes wil er mee zeggen, dat hij een profetisch gezicht kreeg van de heilige, hemelsche Stad Gods, dat God hem deze stad van nabij kwam vertoonen, ten einde hij haar duidelijk bezien en beschrijven konde. Dus de staat der heerlijkheid in den oppersten hemel kwam in eene vertooning van boven af voor Johannes' geestesooogen. Alzoo deze is 't die hier geteekend wordt. En dit is de eigenlijke vaste woning der zaligen, dit de verwachting aller geloovigen.

⚭ Zouden de zalige zielen wel tot aan het laatste oordeel den hemel tot hun verblijf hebben, maar daarna de

<sup>1)</sup> *Augustin.* De Civ. Dei L. XX. Cap. XVII.

Gravemeijer, Geref. Gel. leer. III.



vernieuwde aarde ter woning ontvangen, dan, herinnert *Walaëus*<sup>1)</sup>, zouden die geloovigen, die tegen het einde der wereld sterven, slecht een weinig tijds in den hemel zijn, en die de jongste dag levend vindt, zouden geheel niet in den hemel komen, hetgeen ongerijmd is en tegen de waarheid der Goddelijke beloften.

---

### § 16. De Hel.

---

Door het Laatste Oordeel worden goeden en boozen, tarwe en onkruid ten eenenmale gescheiden en blijven in staat en plaats eeuwiglijk onderscheiden en van elkander afgezonderd. Voor de rechtvaardigen is het leven en de hemel, voor de goddeloozen de dood en de hel. De De rechtvaardig gesprokenen en gezegenden des Vaders beërven het Koninkrijk, hetwelk hun bereid is van de grondlegging der wereld. De veroordeelden en vervloekten gaan in het eeuwige vuur, hetwelk den duivel en zijnen engelen bereid is (Matth. 25 : 34, 41).

Waar? en hoe? Dat is een diep geheim, waarvan de Schrift slechts in beeldspraak spreekt. Het verblijf der rampzaligen, en wat zij daar lijden, wordt ons door de Goddelijke Wijsheid tot heilzamen afschrik geteekend en vertoond in beelden van het allertreurigste en pijnlijkste, van het akeligste en afgrijselijkste, dat er op aarde onder de menschen bekend is. De hel is het volslagen tegendeel van den hemel.

1. Door het woord *Hel* worden in ons Nieuw Testament twee Grieksche, zeer ongelijke woorden vertaald.

---

<sup>1)</sup> Synopsis Pur. Theol. Disp. LII. Thes. 36.

a. Het eene heet *Geënna* <sup>1)</sup>, hetwelk beteekent dal Hinnom en de naam was van een eens bloeiend dal ten zuiden van Jeruzalem. Onder de goddelooze koningen sedert Achaz was het de hoofdzetel geworden van den afschuwelijken Molochsdienst met de onmenschelijke kinderooffers.

Door koning Jozia werden de afgodische altaren en offerplaatsen verwoest, en sinds werd het dal Hinnoms eene walgelijke vuilnisplaats, waar de lijken van geoordeelde misdadigers en de krengen van gestorven dieren werden heengeworpen, tot welker verbranding steeds vuur werd aangehouden. Dit werd in Israël zinnebeeld van het helsche vuur, van *de hel des vuurs* <sup>2)</sup>, de strafplaats der verdoemden, *Waar hun worm niet sterft, en het vuur niet uitgebluscht wordt* (Marc. 9 : 44).

b. Het andere Grieksche woord is *Hades*, hetwelk overeenkomt met het Hebreeuwsche *Scheool* <sup>3)</sup>. Waar in

<sup>1)</sup> Γεέννα, גֵּי בְנֵי־הַנֶּם, *Dal der zonen Hinnoms*, verkort גֵּי הַנֶּם *Dal Hinnoms*; *gej* heet Hebr. *dal*, *Hinnom* is een eigen naam. *Winer*, Bibl. Realwörterb. u. d. W. *Hinnom*. *Cremer*, Bibl. Theol. Wörterb. u. d. W. Γεέννα.

<sup>2)</sup> Matth. 5 : 22 : ἡ γεέννα τοῦ πυρός.

<sup>3)</sup> *Hades* ὁ ᾗδης beteekent *de Onzichtbare*; saamgetrokken uit ᾗδης (*hdeiv* en *α* privativum), hetwelk bij *Homerus* voorkomt. Het was bij de *Grieken* oorspronkelijk de naam van den God der onderwereld, den beheerscher der dooden; dan het rijk der dooden zelf, het land der onzichtbaarheid en duisternis, hetwelk onzichtbaar is en waar men niet zien kan, onder de aarde, waarheen nooit een zonnestraal doordringt. *C. Fr. Von Nägelsbach*, *Homer. Theol.* S. 405.

Door ᾗδης vertalen LXX het Hebr. שְׁאֵל, feminin., van

het Oude Testament in het Hebreeuwsch Scheool staat, heeft de Grieksche Overzetting der Zeventigen Hades. De Hades-leer is in nieuweren tijd wederom zeer belangrijk geworden en door de voorstanders van eenen middelstaat der aflijvige zielen tot steun voor hun gevoelen gebruikt. Men neemt dan aan, dat bij de Joden algemeen heerschende was de voorstelling van de Scheool of den Hades als een onderaardsch verblijf van *alle* dooden; doch dat er twee afdeelingen in waren, eene lagere en eene hoogere, waarvan de hoogere voor de vromen was bestemd en het Paradijs heette. In de gelijkenis Luc. 16, zegt men, was de rijke man niet alleen, maar ook Lazarus met Abraham in de Scheool, in den Hades, hoewel in ongelijke plaatsen. Maar Luc. 16 : 23 staat geheel de *Hades* als oord der pijniging uitdrukkelijk over tegen den *schoot Abrahams* en is dus de *hel*. De dood is altoos voor alle gerechtvaardigden de dadelijke besliste overgang naar den hemel in de zalige gemeenschap Gods, en voor de goddeloozen naar de hel; zoo is het onder het Nieuwe Testament, en niet anders was het onder het Oude (Zie hiervoren § 4). En de Scheool des Ouden Testaments is altijd of het

---

שְׁאוֹל *vorderen*, wijl het doodenrijk al wat leeft onverbiddelijk eischt en onverzadelijk verslindt. *Winer*, Simonis Lex. p. 934. *Hengstenberg*, Commentar über die Psalmen IV. 2. S. 321. Naar eene andere, min natuurlijke afleiding van שְׁעָל zou het beteekenen *holte, diepte*. *Gesenius*, Handwörterb. u. d. W. שְׁאוֹל *Oehler*, Theol. des A. T. I. S. 259.

Verschillende gevoelens over den Hades vermeldt *Güder* in *Herzogs Real-Enc. V. S. 443. f. u. d. W. Hades*.

graf, waarin ook de rechtvaardigen dalen of de hel waarin geen vromen komen.

In het Nieuwe Testament is het Grieksche Hades, hetwelk er elfmaal voorkomt, door de Onzen telkens te recht overgezet Hel, en het beteekent de plaats des verderfs, nergens alleen het graf <sup>1)</sup>, ook niet Hand. 2 : 27, 31 <sup>2)</sup>. Hades is in het nieuwe Testament hetzelfde als Geënnā <sup>3)</sup>.

2. De hel is niet slechts een staat en toestand <sup>4)</sup>, zonder bepaling tot een zekere plaats naar de meening van sommige Ubiquitisten (alomtegenwoordigheid-drijvers) en zoogenaamde Conscientiariërs, volgens wie zij niets anders zou zijn dan de wroegende conscientie, het kwaad geweten <sup>5)</sup>. De hel is niet alleen in de verdoemden, maar de verdoemden zijn in de hel; zij bestaat niet bloot in het geweten, maar is een oord, waar de rampzaligen met hun geweten zijn. De hel is zoowel eene plaats als de hemel, eene ruimte die eene zekere uitgestrektheid en bepaalde grenzen heeft. Dit hebben onze rechtzinnige kerkleeraren steeds vastgehouden, naar de duidelijke doorgaande getuigenissen van Gods Woord. En het kan niet anders. De aflijvige zielen, zalige en rampzalige, even als de lichamelooze Engelen, heilige en booze, zijn als

<sup>1)</sup> Hengstenberg, Die Offenbarung I. S. 339. zu 6:8. Philippi, Kirchliche Glaubenslehre VI. S. 57.

<sup>2)</sup> Vergel. Dertiende Hoofdstuk § 1.

<sup>3)</sup> Het woord γέννησις komt bij Johannes, ook in de Openbaring, geheel niet voor, maar alleen ἄδης; in de drie eerste Evangelien wel. Hengstenberg. Offenbarung II. 1 S. 348. Bengel, Gnomon in Matth. 5 : 22.

<sup>4)</sup> Dus meende reeds Origenes. Bretschneider, Dogmat. II. S. 499.

<sup>5)</sup> C. Vitringa, Doctrina Pars II. p. 309. 311. Pars IV. p. 176.

persoonlijkheden ergens, zijn tot eenige plaats bepaald; en eens ontvangen de zielen hare lichamen weder, menschelijke lichamen, die noodzakelijk eene ruimte beslaan. De Schrift noemt de hel uitdrukkelijk eene plaats. De Heere Jezus zelf legt Luc. 16 : 28 den rijken man in de hel de woorden in den mond: — — *opdat ook zij* (de vijf broeders) *niet komen in deze plaats der pijniging.*

De hel is de strafplaats der goddeloozen. Tot aan den jongsten dag voor hunne zielen, na het laatste oordeel ook voor het lichaam. Derhalve zal de hel bij opvolging tweërlei gedaante hebben. Namelijk tot aan het einde der wereld ontvangt zij de zielen aller dergenen, die in hunne zonden sterven: want dezen komen aanstonds met het sterven in de hel, zooals de Heere Jezus in de Gelijkenis van den rijken man leert (Luc. 16 : 23). Dit is de gevangenis (1 Petr. 3 : 19) der rampzalige zielen. Daarin blijven zij opgesloten tot de wederkomst van Christus en de opstanding aller dooden. Dan wordt de gevangenis geopend, de hel geeft hare dooden op (Openb. 20 : 13), het lichaam wordt hun hergeven, onverderfelijk maar tot afgrijzen <sup>1)</sup>. Belichaamd worden zij medevergaderd voor Christus, die ten gerichte zit. De vloek hunner zonden wordt aan hen openbaar, en zij worden veroordeeld ter pijn des vuurs, worden *geworpen in den poel des vuurs, hetwelk is de tweede dood.* (Openb. 20 : 15), *in den poel die daar brandt van vuur en sulfer* (Openb. 21 : 8), *in het eeuwige vuur, hetwelk den duivel en zijnen engelen bereid is* (Matth. 25 : 41). Was tot dusverre de ziel rampzalig, van nu aan ook het lichaam. Was het tot

<sup>1)</sup> Zie hiervoren § 13.

daartoe eene voorloopige en gedeeltelijke rampzaligheid, nu wordt zij definitief en voltooid. Christus heeft dit zelf uitdrukkelijk betuigd. Hij sprak Luc. 12 : 4, 5 : Ik zeg u, mijne vrienden : *Vreest niet voor degenen die het lichaam dooden en daarna niet meer kunnen doen ; Maar Ik zal u toonen wien gij vreezen zult: vreest dien <sup>1)</sup>*, die, nadat Hij gedood heeft [ook] macht heeft in de hel te werpen (Matth. 10 : 28 : *die beide ziel en lichaam kan verderven in de hel*) ; ja ik zeg u, *vreest dien*.

3. Maar waar is de hel ? en waar zal zij na de opstanding zijn ? Allen moeten bekennen : wij weten het niet. Het is dan ook nutter te vragen hoe men wandelen moet om er niet in te komen.

a. Men kan uit Efez. 6 : 12 niet afleiden dat de hel in de lucht, noch uit Matth. 8 : 32, dat zij in de *diepte der zee* is. Maar wel ligt voor ons in hel en hemel eigenaardig altijd de tegenstelling van *beneden* en *boven*. Waarin ook de Schrift ons voorgaat. Spreuk. 15 : 24 : *De weg des levens is den verstandige naar boven, opdat hij afwijke van de hel beneden*. De naam „hemel” doet ons dadelijk naar boven denken, „hel” naar onderen ; „hemel” geeft de gedachte van hovenaardsch, „hel” van onderaardsch. Deze voorstelling is ook aan de Schrift eigen.

Doch dit biedt geenen grond voor zulke nadere, gewaagde bepalingen en beschrijvingen als de *Roomschen* er van geven, die de hel in het middelruim binnen de aarde stellen, noch ook als de meeste *Luthersche* schriftuitleggers en geloofsleeraren, in verband met hunne leer van Christus'

---

<sup>1)</sup> Dat is God, niet de duivel. Zie *Zesde Hoofdstuk* § 19.

Nederdaling ter helle <sup>1)</sup>, van zijn werkelijk verblijf, naar hunne meening, in de Scheool, den Hades, het doodenrijk, „onder en midden in de aarde,” zoodat hij aldus „in het huis des sterken ging, om hem daar te binden <sup>2)</sup>.” Deze *wijde, verborgene ruimte* <sup>3)</sup>, zegt men, nam tot op Christus zegepraal over de macht des doods ALLE zielen der gestorvenen tot zich (goede en kwade, doch in afzonderlijke plaatsen), gelijk het graf de lichamen, en ook nog vooreerst allen die niet in den Heere sterven; en zij ligt werkelijk naar de Schrift des Ouden en des Nieuwen Testaments, die in dezen slechts het algemeene oude volksgeloof bevestigt, in het binnenste der aarde, beweert men <sup>4)</sup>.

<sup>1)</sup> Twaalfde Hoofdstuk § 30. Zie ook dit Eenentwintigste Hoofdstuk § 4. *Vitranga, Doctrina. Pars II. p. 311.*

<sup>2)</sup> Stier, Reden des Herrn Jesu. Iiter Theil, S. 52 zu Matth. 12 : 39, 40.

<sup>3)</sup> De oudtestamentische voorstelling van de Scheool wordt door Biedermann, Christl. Dogmatik II, S. 44 genoemd *eine natürliche Phantasieerweiterung des Grabes.*

<sup>4)</sup> Stier, Die Politik der Weisheit (Spr. 30. 31). 1850. S. 38. Ook Güder in Herzogs Real-Enc. V. S. 441 meent: *De ideeën des Ouden Testaments over het Namaals onderscheiden zich minder dan men zou vermoeden van de Heidensche voorstellingen van den Hades, wanneer men zich slechts aan de wezenlijke grondgedachten van deze houdt en zich niet door hare mythologische omkleedsels misleiden laat. Die des Ouden Testaments hebben boven de Heidensche nauwelijks meer vooruit, dan eene kuische nuchterheid, gegrond in den ernst van het monotheïsme — en vanzelf in geheel de leer van een heilig God.*

Aangaande het Nieuwe Testament is Güder onzeker, doch komt S. 443 tot dit resultaat: *Hades im N. T. ist ein eschatologischer Begriff von sehr allgemeinem Charakter und groszer Dehnbarkeit, ähnlich unserm deutschen JENSEITS. Obschon die Vorstellung eines bestimmten πού unzertrennlich mit ihm verflochten ist, will er*



Bij de *Lutherschen* heeft dit gevoelen vele, daaronder zeer besliste voorstanders<sup>1)</sup>. De *Gereformeerden* wachten zich den ouden geloovigen zulke denkbeelden toe te schrijven, op grond van uitdrukkingen voor een andere uitlegging vatbaar (zie b.v. *Kantteek.* op Job 38 : 17), gedachtig aan het Woord des Heeren tot Job „bestraffende zijne onwetende vermetenheid” 38 : 16, 17: *Zijt gij gekomen tot aan de oorsprongen der zee? en hebt gij in 't onderste des afgronds gewandeld? Zijn u de poorten des doods ontdekt? en hebt gij gezien de poorten van de schaduw des doods?*

b. Na de opstanding en het groote gericht begint voor de veroordeelden ook de pijniging des lichaams, in de hel (Matth. 5 : 30. 10 : 28), in het eeuwige vuur (Matth. 25 : 41), in den poel des vuurs (Openb. 20 : 12—14). Waar zal dan deze zijn? Men heeft gedacht aan het binnenste der uitgebrande aarde en het vuur aangemerkt als blijvende, onuitblusschelijke voorzetting van den

---

*doch vorzugsweise als DER AUF DAS STERBEN FOLGENDE ZUSTAND ÜBERHAUPT gedacht seyn, welcher selber wieder — — ein relativ seliger oder relativ unseliger ist, und je nachdem an unterschiedliche Räume mit entsprechender Benennung vertheilt wird.* Veel verder gaat *Stier*, Ausleg. des Briefes an die Epheser, zu Eph. 4 : 9. Vergel. *Twaalfde Hoofdstuk* § 30.

<sup>1)</sup> Zoo Mr. M. Fr. Roos, Einleit. in die bibl. Gesch. I. § 53. ed. 1835. S. 82: *Die Hölle wird hier (Job 38) wie in andern Orten der heiligen Schrift so beschrieben, wie sie unter dem Meer im Abgrund in der Mitte der Erde ist.* Olshausen, Commentar. zum Briefe an die Römer, zu 10 : 5—8. S. 364: *Die Hebräer dachten sich die Todtenwelt in der Tiefe der Erde.* Derselbe, Commentar. zu Eph. 4 : 9. Desgelijks *Delitzsch*, Bibl. Psychologie S. 408. *Oehler*, Theol. des A. T. I. S. 259.

wereldbrand <sup>1)</sup>. Men heeft zelfs vermoed, dat de aarde in eenen poel of zee van vuur en zwavel, als door het gericht over Sodom en Gomorra, veranderd zal worden, tot verblijf en eeuwige straf der goddeloozen, tot een blijvend tooneel van Gods straffende gerechtigheid. De tegenwoordige aarde zou alzoo de hel worden, waar de eeuwige dood met al zijne kwalen en verschrikkingen heerscht <sup>2)</sup>. Nog anderen plaatsen de hel buiten de zichtbare wereld, vanzelf met de betuiging van de onmogelijkheid eener nadere bepaling. Dit gevoelen van vele Luthersche Godgeleerden wordt ook door Gereformeerden niet verwerpelijk geacht <sup>3)</sup>.

<sup>1)</sup> *Stier*, Reden des Herrn Jesu. 1844 II. S. 613 zu Matth. 25 : 41—43. Voorts zegt hij S. 615, zu Matth. 25 : 46 : *Erst Offenb. 20 : 15, — dann über dem umschlossenen Abgrunde des Feuerpfuhls die neue Welt für die Seligen Offenb. Kap. 21 und 22. Hiernach allein ist zu verstehn Kap. 21 : 4 von IHREN Augen d. h. der Seligen. — Vs. 5. ALLES neu d. h. in DIESER neuen Welt. Doch Derselbe*, Jesaias, nicht Pseudo-Jesaias 1850. S. 887 zegt : *Ob dieser Ort — — schliesslich im Kern der Erde bleibt (was indesz beinahe zu bezweifeln) oder wo sonst in der Schöpfung ein solcher angelegt wird, verstehen wir jetzt nicht, selbst wenn es (wie wahrscheinlich) irgendwo verborgen im Wort gesagt wäre.*

<sup>2)</sup> *Maresius* bij *De Moor*, Commentar. in Marc VI. p. 733 sq. En sommige Anabaptisten, *Idem* VI. p. 655, volgens wie de zielen der goddeloozen tot aan den jongsten dag zouden slapen zonder bewustheid en gevoel, maar na de opstanding en het Oordeel met het lichaam de verdiende straf ontvangen in de hel, welke *deze aarde* zal zijn, als die in het einde der wereld omgekeerd zal worden in een poel van vuur en sulfer. Ook *Hobbes* verklaarde de aarde voor de plaats der pijniging. *Idem* VI. p. 732.

<sup>3)</sup> Zoo de Leidsche Professoren in de Synopsis Pur. Theol. Disp. LII. Thes. I.III. (*Ant. Walaeus*) ed. Dr. H. Bavinek. p. 667 : — — Chrysostomi ac Lutheri aliorumque recentiorum sententiam rejicere nolumus qui infernum extra mundum visibilem

4. Hiermede staat in verband de vraag, wat wij te verstaan hebben door het *vuur* der hel<sup>1)</sup>. Naar de Roomschen een eigenlijk, materiëel vuur. Waarmede sommige Godgeleerden van andere gezindten instemmen<sup>2)</sup> Daarbij volgens enkelen wel een eigenlijk dus genoemd vuur, doch verschillend van het vuur dat bij ons bekend is. Van onze Kerkleeraren nemen sommigen het woord vuur bepaald zinnebeeldig, figuurlijk, als uitdrukking van de allerzwaarste pijniging<sup>3)</sup>; de meesten schorten hun oordeel op<sup>4)</sup> en volgen daarin *Augustinus* na. Deze Kerkvader zegt: *Na het oordeel worden zij, die niet geschreven zijn in het boek des levens, in het eeuwige vuur verzonden; hoedanig en in welk deel der wereld of der dingen dit vuur zijn zal, geloof ik, weet geen mensch,*

---

constitutum sentiunt. Doch keuren zij ook niet af de stelling dat de hel gelegen zij in terrae et maris tenebrosis concavitatibus. *Marck*, Compend. en *Merck* XXXIV. 12: *Uit de namen, die de Schrift er aan geeft, verstaan wij genoegzaam, dat de hel ZEER ONDERSCHIEDEN IS VAN HEMEL EN AARDE en dat zij allerverschrikkelijkst is, doch hare bepaalde plaats en al hare verdere gelegenheid (inrichting) weten wij niet.*

<sup>1)</sup> *C. Vitringa*, Doctrina. Pars II. p. 307 sq. *Philippi*, Kirchl. Glaubenslehre III. S. 387 f.

<sup>2)</sup> Ook *Phil. à Limborch*, Theol. Christl. Lib. VI. Cap. XIII. 18, die, daaa de Schrift overal uitdrukkelijk van het vuur gewaagt, geen reden vindt om a verborum proprietate af te gaan.

<sup>3)</sup> Aldus ook onze *Kanteekenaars* op Marc. 9:44: *Hun worm d. i. hunne wroegende conscientie; het vuur d. i. de straf van Gods toorn, vuur genoemd, omdat de pijn van het vuur onverdragelijk is, onuitblusschelijk, omdat deze straf nimmer meer ophoudt.*

<sup>4)</sup> Zoo ook de Leidsche Professoren: *Synopsis Pur. Theol. Disp.* LII. *Thes.* LI. ed. Dr. H. Bavinck p. 666. *Pictet*, Chr. Godgel. II. p. 317.

*tenzij misschien de Goddelijke Geest het aan iemand toont.*  
(De Civ. Dei XX. 16).

Christus heeft daarvan bij herhaling de uitspraak gedaan: *Waar hun worm niet sterft en het vuur niet uitgebluscht wordt*, Marc. 9 : 44 v.v. Het is niet denkbaar dat *hun worm* (genomen voor wormen of gewormte) hier in eigenlijken zin bedoeld zou zijn. Immers het lichaam ook der rampzaligen zal onverderfelijk zijn : dit sluit knagend en azend gewormte er van uit. Ook de samenvoeging met *vuur* laat de letterlijke opvatting van *worm* niet toe. Is echter *hun worm* oneigenlijk te verstaan, dan noodzakelijk ook *het vuur*. Maar beide uitdrukkingen samen verzinnebeelden dat wat de Schrift het eeuwig *verderf* noemt, van de onsterfelijke ziel en het onverderfelijke lichaam. Christus heeft geboden, alleen Hem te vreezen, *die beide ziel en lichaam kan verderven in de hel* (Matth. 10 : 28). Worm en vuur raken beide, niet het eene alleen de ziel, het andere het lichaam, maar deze twee in één. Want in de opstanding zijn zij wederom persoonlijk onscheidbaar vereenigd, en lichaam en ziel zullen in den hemel te zamen de vreugde des levens genieten, of in de hel te zamen al de kwalen des eeuwigen doods ondervinden.

*Hun worm* en *het vuur* zijn dan wel beelden, maar geen ledige ijdele beelden. Zij zijn iets, zij beteekenen iets reëls, iets werkelijks, te weten een werkelijk pijn lijden inwendig en uitwendig en duiden tegelijk aan waardoor dit wordt veroorzaakt. Zij dienen, om met nadruk te verstaan te geven, dat er in de hel, waarheen de veroordeelden worden verwezen, eene werkelijke pijniging der ziel en des lichaams zal worden ondergaan, niet alleen der ziel maar ook des lichaams, een lijden waarvan de

werkende oorzaak deels innerlijk in hen zelven ligt, *hun worm*, deels van buiten komt, *het vuur*. *Hun worm*: hoe men dit ook duide, voornamelijk wijst het ongetwijfeld op het knagend, bijtend, wroegend zelfverwijt der verdoemden over hun verloren leven en verbeurde zaligheid. *Het vuur* is de krachtigste, scherpste en gevoeligste uitlating van Gods toorn, die zich in geheel den toestand der rampzaligen, ook in hun lichaam openbaart.

5. Het is dan niet alleen eene straf van *gemis* (poena damni) maar ook van *gevoel* (poena sensus). Van God verstooten, ontvangen zij daar geenerlei blijk meer van zijne goedgunstigheid, geen troost, geene verkwikking (geen drup waters om de tong te verkoelen Luc. 16 : 24), geen licht, geen zweem van hope op verlossing : *daar zal weening* (gehuil) *zijn en knersing der tanden* (Matth. 13 : 42), uitdrukkingen van bittere smart en woedende, wanhopige, machteloze spijt — schrikkelijke geluiden van zoo vele ellendigen, hoe verschillend van de liefelijke tonen der hemelingen, de verrukkelijke lofzangen der zaligen (Openb. 5 : 9. 14 : 3)! Het samenzijn der verdoemden vermeerdert en verzwaart hunne jammeren en doet hunne kwaadheid te meer uitbreken. In de hel komt alles te zaam wat goddeloos, onrein en gruwelijk is. En niets weerhoudt en beteugelt daar het uitbarsten hunner vurige driften. Zij zullen zich zelven en de anderen, die tot hun verderf hebben medegewerkt, vervloeken en tegen elkander woeden. Opgesloten in de vuile, walgelijke krochten der hel, gepijnigd in ziel en lichaam, gefolterd door ondraaglijke angsten en benauwdheden zullen zij God lasteren : want zij haten Hem, want zij weten, Hij is het die hen dit alles doet ondergaan, zij voelen, het is zijn

toorn die hen om hunne zonden straft en hen in dezen lijdensbrand gevangen houdt.

6. Of er echter in de hel *trappen* zullen zijn? Ongetwijfeld. Hoe grooter schuld, hoe zwaarder straf. De Schrift leert het. Voor *Sodom en Gomorra zal het in den dag des oordeels verdraaglijker zijn dan voor de verwerpers van het tot hen gebrachte Woord*, Matth. 10 : 15. *En die dienstknecht, welke geweten heeft den wil zijns heeren, en [zich] niet bereid noch naar zijnen wil gedaan heeft, die zal met vele [slagen] geslagen worden. Maar die [denzelven] niet geweten heeft, en gedaan heeft [dingen] die slagen waardig zijn, die zal met weinige [slagen] geslagen worden*, Luc. 12 : 47, 48. De eene heeft grooter zonde dan anderen <sup>1)</sup>. Joh. 19 : 11. Zijn er trappen in de zonde, dan ook in de straf, *Opdat een iegelijk wegdrage hetgeen door het lichaam [geschiedt] naar dat hij gedaan heeft, hetzij goed hetzij kwaad*, 2 Kor. 5 : 10. God is rechtvaardig. Zijne gerechtigheid eischt, dat die zich zwaarder bezondigd hebben ook zwaarder straf ontvangen. Wel is de straf van alle verdoemden hierin gelijk, dat zij allen verstooten zijn van Gods aangezicht, allen zijne zalige gemeenschap derven, allen zijnen toorn ondervinden, gepijnigd in ziel en lichaam, maar in de mate dezer straf zal er een onderscheid zijn naar de mate hunner schuld <sup>2)</sup>,

<sup>1)</sup> Vergel. *Negende Hoofdstuk* § 23.

<sup>2)</sup> Synopsis Pur. Theol. Disp. LII. Thes. LII. ed Dr. H. Bavinck p. 666. sq. *Ben. Pictet*, Chr. Godgel. II. p. 317. *Vitringa*, Doctrina. P. II. p. 309.

*Augustinus*, Enchirid. ad Laur. Cap. XCIII: tanto quisque tolerabiliorem ibi habebit damnationem, quanto hic minorem habuit iniquitatem.

mogelijk ook wel tot dat einde een onderscheid van plaatsten en veelheid van afdeelingen en samenvoegingen in het eenige, maar wijde helleruim. Doch geen verschil in *duur*: niet aldus, dat wellicht sommigen, gebeterd, nog eens vrijgelaten wierden. De hel is geen verbeterhuis, geen herstellingsoord, geen doorgangplaats, maar eindeloos, onveranderlijk verblijf aller verdoemden.

---

### § 17. Eeuwige Straf.

---

Zal er voor de rampzaligen ooit een eind aan 't lijden komen? Zal de hel eens niet meer zijn? Velerlei heeft men van verschillende zijden tegen de eeuwigheid der helsche straf ingebracht <sup>1)</sup>. Onder anderen dit: Er is geene proportie, geene evenredigheid, geene overeenkomst tusschen tijdelijke zonden en eeuwige straffen; de straf kan tot betering leiden; bij intredende betering is het doel der straf bereikt en vervalt de straf; de schepping en onderhouding van eeuwig ongelukkige wezens is onvereinigbaar met de goedheid en wijsheid Gods. Maar deze en soortgelijke tegenwerpingen berusten op miskenning van het wezen der zonde en van het doel der straf, en op eene eenzijdige en averechtsche opvatting van de eigenschappen Gods. En men volgt daarbij zijne eigene gedachten en natuurlijke gevoeligheid, in plaats van zich ootmoedig te buigen onder het gezag der Schrift die duidelijk en nadrukkelijk de eeuwigheid der helsche straffen leert.

1. De *aard der zonde* leidt er toe. Hoe dan? voor de

---

<sup>1)</sup> De bezwaren tegen *absolute* eeuwigheid der helsche straffen vermeldt *Bretschneider*, Handb. der Dogm. II. S. 507 ff.



zonden van dit korte leven eeuwige straffen? Zeker. Want de *schuld*, de mate der strafbaarheid wordt volgens het recht der Wet ook al onder de menschen niet alleen bepaald naar den tijd, hoe lang het misdrijf heeft aangehouden — een moord en menig andere grove misdaad wordt in een oogenblik volbracht — maar naar de hoedanigheid en zwaarte van overtreding en naar de waardigheid van hem tegen wien men de misdaad pleegt. Wanneer kinderen elkander slaan, het is kwaad en strafbaar, maar veel strafbaarder is het, wanneer zij hunne hand tegen hunne ouders opheffen. Wat iemand tegen zijne gelijken misdoet, wordt strafbaarder wanneer men dezelfde belediging zijnen koning aandeed; tegen den koning op te staan, 's konings persoon aan te tasten is schennis van zijne majesteit.

De zonde nu is belediging van den Koning des heelals, den Heere des hemels en der aarde, is verzet tegen de Allerhoogste Majesteit, tegen God, en verdient daarom de hoogste, en dat is eeuwige straf. Oneindig verheven is die God, tegen wien gezondigd wordt; geheel niet berekenbaar, niet af te meten het kwaad, dat er in elke zonde ligt, oneindig groot is de schuld: daarom eindeloos de straf voor hem, die in zijne zonden sterft. *Heidelb. Catechismus* Vr. 11: *God is wel barmhartig, maar Hij is ook rechtvaardig: daarom zoo eischt zijne gerechtigheid, dat de zonde, welke tegen de allerhoogste majesteit Gods gedaan is, ook met de hoogste, dat is met de eeuwige straffe aan lichaam en ziel gestraft worde.* Kwetsing der oneindige Majesteit vordert oneindige straf. Maar de oneindige straf kan intensief, in hare volle kracht het eindige schepsel niet dragen, de vaten des toorns kunnen

den ganschen toorn niet bevatten, de volle toorn des Oneindigen kan zich daarin niet op eenmaal uitstorten : dies kan voor het eindige schepsel de verdiende straf niet anders dan extensief oneindig zijn, dat is eindeloos, eeuwig<sup>1)</sup>.

2. De straf kan niet eindigen, waar de *misdaad niet ophoudt*. De rampzaligen blijven zondigen, ja de zonde, hier op aarde nog beteugeld, breekt in de hel ten volle uit ; en is als olie in het vuur, doet het vuur des toorns Gods voortgaande branden. En hoe kan het anders, waar het lijden niet verbetert maar verbittert? Er wordt van de aanhangers van het Beest onder het strafgerichte Gods gezegd Openb. 16 : 10, 11 : *Zij kauwden hunne tongen van pijn, En zij lasterden den God des hemels vanwege hunne pijnen en vanwege hunne gezweren, en zij bekeerden zich niet van hunne werken*. Veel minder zal in de hel zich iemand bekeeren, waar alle genademiddelen, gelegenheden en opwekkingen tot bekeering ontbreken<sup>2)</sup>. De goddelooze, die op aarde wel den wil, maar, wegens den tusschenkomenden dood, geen tijd had om in zijne zonden voort te gaan, zou, ware hij op aarde eeuwig blijven leven, hier ook eeuwig hebben voortgezondigd. Zondigen is zijne natuur. Hij zet het in de hel voort. Dies ligt de grond van de eeuwigheid der helsche straf evenzeer in den zondaar zelven die voortgaat te zondigen als in de onveranderlijke heiligheid en gerechtigheid Gods die de zonde eeuwig blijft haten. En hoe zou er dan nog her-

---

<sup>1)</sup> *Fr. Ad. Lampe*, Dissertat. Vol. II. p. 48. *De Moor*, Comment. P. III. p. 348.

<sup>2)</sup> *Lampe*, Dissert. Vol. II. p. 26 sqq. *Twaalfde Hoofdstuk* van dit Leesboek § 30. en dit *Eenentwintigste Hoofdstuk* § 4.

stelling mogelijk zijn, daar Christus het Koninkrijk den Vader heeft overgegeven en alzoo het einde der verlossingen en wedergeboorten is gekomen?

3. *Gods Woord*, hetwelk alleen beslissend gezag heeft, betuigt tot aller waarschuwing met de sterkste uitdrukkingen de eeuwige during der helsche straf.

Wel wordt in de Schrift het woord *eeuwig* ook gebruikt van tijdelijken duur. Maar dan is dit uit het verband en uit den aard der zaak kenbaar. Zoo bijvoorbeeld Exod. 21 : 6 : de knecht wien het oor doorboord is, zal zijnen heer *eeuwiglijk* dienen, dat is levenslang. Waar daarentegen van de toekomstige rampzaligheid wordt gesproken, daar beteekent *eeuwig* ontegenzegglijk eene volstrekt *eindelooze* during.

Alle tegenspraak moet reeds zwichten voor Matth. 25 : 46. Christus heeft daar het Laatste Oordeel geschilderd, en Hij sluit met de uitdrukkelijke betuiging, dat het gevelde vonnis onherroepelijk zal zijn, en dat het twee eeuwige toestanden en plaatsen zijn, in welke de menscheit dan wordt verdeeld en overgebracht: *Deze zullen gaan in [de] eeuwige pijn, maar de rechtvaardigen in [het] eeuwige leven* <sup>1)</sup>. Daar stelt Christus de eeuwige pijn tegen het eeuwige leven over: zoolang dus het leven der rechtvaardigen duurt, zoolang duurt ook de pijn der

<sup>1)</sup> Καὶ ἀπελεύσονται οὗτοι εἰς κόλασιν αἰώνιον, οἱ δὲ δίκαιοι εἰς ζωὴν αἰώνιον. Zelfs Meyer, z. d. St. bekent: *Der absolute Begriff der EWIGKEIT in Betreff der Höllestrafen* (vergl. V. 41) — — steht hier (vergl. 3 : 12. 18 : 8) durch das entgegengesetzte ζωὴν αἰώνιον, womit das endlose Messianische Leben gemeint ist, exegetisch fest. Philippi, Kirchl. Glaubenslehre. III. S. 390 f.

veroordeelden, beide eeuwig. De pijn der vervloekten zal even zoo eindeloos zijn als het zalig leven der gezegenden des Vaders.

Hooren wij hierover den Kerkvader *Augustinus*. „*Wat is het, zegt hij, de eeuwige straf slechts voor een tijdelijk, langdurig vuur te houden en het eeuwige leven voor eindeloos, daar Christus in ééne en dezelfde uitspraak beide eeuwig heeft genoemd? Noemt Hij beide eeuwig, voorzeker dan moet men het dus verstaan of dat beide langdurend met een einde of dat beide zonder einde voortdurend zijn. Maar dat Christus hier in éénen adem EEUWIG in tweeërlei beteekenis zou zeggen: het eeuwige leven zal zonder einde zijn, de eeuwige straf zal een einde hebben, is zeer ongerijmd. Bij gevolg, wijl het eeuwige leven der heiligen zonder einde zijn zal, zal ook de eeuwige straf voor degenen die ze zal treffen ongetwijfeld geen einde hebben* 1).”

Marc. 9 : 44 v.v. doet de Heere Jezus driemaal na elkander de ontzaglijke uitspraak van de hel: *Waar hun worm niet sterft en het vuur niet uitgebluscht wordt* 2). Men heeft gezegd: hier wordt alleen de eeuwigheid der hel geleerd, niet het eeuwig blijven in de hel, dus niet de eeuwigheid der straf. Maar ten eerste: zouden de straffen zelve eens ophouden en de straflijdenden vrij worden, dan hadde de eeuwigheid der strafplaats niets te beteekenen en hare plechtige bevestiging geenen zin; en ten tweede, bij *worm* staat *hun*, Christus zegt *hun worm*

1) *Augustinus*, De Civitate Dei Lib. XXI. Cap. XXIII.

2) Zie hierover dit *Eenentwintigste Hoofdstuk* § 13. § 16.

sterft niet <sup>1)</sup>), dat is de worm in de strafflijdenden, een bewijs dat dezen er zijn <sup>2)</sup>).

Wie kan er iets op afdingen wanneer de Schrift zegt Joh. 3 : 36 : *Die in den Zoon gelooft, die heeft het eeuwige leven; maar die den Zoon ongehoorzaam is, die zal het leven niet zien, maar den toorn Gods blijft op hem?* Wie kan deze ontzaglijke waarheid, dat er eene eindelooze rampzaligheid is, ontkennen tegen hetgeen geschreven staat Openb. 20 : 10 : *En de duivel die hen (de vijanden van God en zijn volk) verleidde (en aanvoerde), werd geworpen in de poel des vuurs en sulfers, alwaar het Beest is en de valsche Profeet; en zij zullen gepijnigd worden dag en nacht in alle eeuwigheid?* Ware het anders, dan zou Jezus ook niet van den verrader Judas gezegd hebben: *Het ware hem goed, zoo die mensch niet geboren ware geweest*, Matth. 26 : 24. Want wierd de rampzalige ooit ontslagen en eenmaal nog zalig, dan ware het hem toch goed geboren te zijn, dan konde hij zich toch eens in zijn aanwezen verheugen <sup>3)</sup>).

<sup>1)</sup> ὁ σκόληξ αὐτῶν οὐ τελευτᾷ.

<sup>2)</sup> Dit wordt toegestemd zelfs door *Bretschneider*, Handb. der Dogm. II. S. 501.

<sup>3)</sup> De talrijke getuigenissen der Schrift van de eeuwigheid der hellsche straffen worden tot acht klassen gebracht, uitvoerig toegelicht en gestaafd door *Fr. Ad. Lamde*, Disputatio theologica de poenarum aeternitate. In zijne Dissertationes Philologico-theologicae. En wel 1. Het enkele eeuwige עוֹלָם, αἰώνιος pag. 2—6. 2. Versterkte uitdrukkingen: εἰς (τοῦτ) αἰῶνας (τῶν) αἰώνων p. 6—10 3. Plaatsen, die de eindiging der straffen uitdrukkelijk ontkennen, pag. 10—14. 4. Gelijkestelling van de eeuwigheid der verdoemenis met de eeuwigheid der zaligheid, pag. 14—19. 5. Uitspraken, die alle hope van verlossing uit

4. Genoeg, Gods Woord leert de eeuwigheid der helsche straffen en zij wordt op dien grond beleden door de Gereformeerde, Luthersche, Roomsche en Grieksche Kerken; ook door de meeste Remonstranten <sup>1)</sup>).

De *Socinianen* nemen de hel weg en stellen eene vernietiging der goddeloozen: de eeuwige dood is hun zoo veel als eeuwige nietaanwezigheid. Zij achten het ongerijmd, te beweren, dat ook de goddeloozen onsterfelijk zullen zijn. Alleen de vromen en geloovigen zullen uit de dooden opstaan, de anderen blijven dood, zij worden vernietigd. Dit was het oorspronkelijke Sociniaansch gevoelen, latere Socinianen durfden het niet volhouden <sup>2)</sup>).

Op andere wijs is door verschillende Godgeleerden beweerd, dat eens alle helsche straffen zullen ophouden.

Volgens sommigen door *herstelling aller verdoemden*, ook der duivelen. Zoo dacht inzonderheid *Origenes* <sup>3)</sup>)

de hel zonder meer afsnijden, pag. 19—30. 6. En die voor de booze engelen alle hope op herstel wegnemen, pag. 31—40. 7. De noodzakelijkheid van het losgeld des Zoons Gods van oneindige waarde voor de zonde bewijst de oneindigheid der verdiende straf, pag. 40—42. Eindelijk 8. die gezegden die de oorzaak van gerechtigheid en zaligheid eeniglijk aan Christus' verdienste toeschrijven, niet aan reiniging door eigen lijden.

<sup>1)</sup> *C. Vitringa*, Doctrina. Pars II. p. 320 sqq.

<sup>2)</sup> *Spanhemius*, Elench. Controv. 1694. p. 236. *Phil. à Limborch*, Theol. Christ. p. 772 sq.

<sup>3)</sup> *Neander*, Allgem. Geschichte der Chr. Rel. u. K. Erster Bd. 1826. S. 732. *Lampe*, Dissertat. Vol. II. p. 65 sq. *Vitringa*, Doctrina. B. II. p. 314.

*Origenes* werd intusschen door zijn overspannen begrip van de wilsvrijheid en veranderlijkheid van geschapen wezens vervoerd tot de stelling, dat de gezaligden toch weer tot het kwade konden vervallen en dat tot loutering en wederbrenging der gevallen wezens nieuwe werelden noodzakelijk waren. Dus een

(† 254 n. C.), „de vader der wederbrengers”, stellende, dat het laatste einde der wegen en werken Gods zou zijn de verlossing van alle zondaren, de opheffing en wegruiming van alle kwaad, de algemeene terugkeer tot de oorspronkelijke eenheid des Goddelijken levens, de herstelling van al het verdorvene tot eenen staat als vóór de komst der zonde, ja tot veel hogere volmaaktheid en gelukzaligheid. Dit wordt genoemd de *Apokatástasis*, de *Wederbrenging* aller dingen, eene uitdrukking, ontleend uit Hand. 3 : 21, waar Petrus van Christus zegt: *Welken de hemel*<sup>1)</sup> *moet ontvangen tot de tijden der wederoprichting aller dingen*<sup>2)</sup>, *die God gesproken heeft door den mond aller zijner heilige Profeten van [alle] eeuw*. Maar deze wederoprichting aller dingen is niet die wederbrenging, die Origenes stelde en die door Mystieken en Pantheïsten gedurig werd vernieuwd en waarvoor in de 18de eeuw *Joh. Wilh. Petersen* († 1727) zoo bijzonder ijverde: terechtbrenging aller verdoemden, ook der gevallen Engelen aan het einde der dagen. Want *ten eerste*, dáárvan heeft God door geen Profeet gesproken. Niet alles wat gevallen is zal wéér opgericht, hersteld worden, maar alles wat God te herstellen beloofd heeft. *Ten tweede*, Petrus spreekt niet van éénen *tijd*, maar van *tijden* der

---

bestendige troosteloze wissel van afval en verlossing. Vergel. *Vijfde Hoofdstuk* van dit Leesboek § 12.

In zijne redenen voor het volk hield hij zich aan de gewone voorstelling van eeuwige straffen der hel. *Hagenbach*, Dogmengesch. § 78.

<sup>1)</sup> Niet: *Welke den hemel*. Zie *Dertiende Hoofdstuk* § 15.

<sup>2)</sup> ὃν δεῖ οὐρανὸν μὲν δέξασθαι ἄχρι χρόνων ἀποκαταστάσεως πάντων, ὃν ἐλάλησεν ὁ θεός cett.



wederoprichting, niet van één tijdstip waar alles weer opgericht zal zijn, maar van tijden, voortgaande tijdruimten in welke de wederoprichting van het rijk Gods geschiedt, die niet met éémaal maar allengs volbracht wordt (Hand. 1 : 6, 7). Gedurende deze tijden gaat de wederoprichting voort <sup>1)</sup>; bij de wederkomst van Christus wordt zij voltooid. Petrus wil dus zeggen: Christus blijft in den hemel tot zoo lang de tijden duren <sup>2)</sup>, in welke alles tot stand komt, wat naar de profetiën nog eerst geschieden moet, dat zegt, totdat vervuld zijn al de voorzeggingen der Profeten van het Rijk Gods, van deszelfs vestiging en uitbreiding onder de volken, van lijden en strijden, van vervolging en verdrukking, van onverdelgbaarheid en overwinning. Door bekeering en geloof wordt men deelgenoot van dat Rijk.

Volgens andere Godgeleerden zouden ettelijken in de hel tot bekeering en geloove komen en zalig worden, maar de anderen meer en meer zich zelve verderven en eindelijk alle geheel verhard en onverbeterlijken vernietigd worden, nadat, zoo te zeggen, alle moeite aan hen te vergeefs was besteed. Van dit gevoelen was reeds *Arnobius* <sup>3)</sup>, rhetor te Sicca in Afrika (in het begin der 4de eeuw),

<sup>1)</sup> *Calvin*. Commentar i. l.: restitutio illa adhuc in cursu est.

<sup>2)</sup> Aldus is ἀχρι te verstaan. Vergel. Hand. 20 : 6 : ἀχρις ἡμερῶν πέντε in vijf dagen. Zoo zeggen de Grieken : ἀχρι ζωῆς durante vita.

<sup>3)</sup> Deze stelde geene plotselinge vernietiging, maar langzame vertering door het bitter lijden: de verdoemden wacht mors saeva, non repentinam adferens extinctionem, sed per tractum temporis poenae acerbitate consumens. *Hagenbach*, Dogmengesch. § 142. n. 6.

leermeester van Lactantius. Onder de nieuweren hellen weer sommigen daartoe over <sup>1)</sup>).

Eene niet minder willekeurige stelling is ook deze: God had eeuwige hellestraffen alleenlijk gedreigd, om de lichtzinnigheid der menschen tegen te gaan en hen van de zonde af te schrikken. Dit gevoelen werd onder de Gereformeerden in Engeland bijzonder voorgestaan en geleerd door *John Tillotson*, Aartsbisschop van Canterbury († 1694), een der zoogenaamde „Latitudinariërs” (rekkelijke theologen). Hij redeneerde aldus: Beloften verbinden; die belooft, is verplicht zijne belofte te houden; doet hij 't niet, dan wordt de partij, aan welke de belofte is gedaan, verongelijkt. Maar geheel anders is het met dreigementen. Hij, die dreigt, de machthebber, behoudt het recht van te straffen aan zich zelve en is niet ver-

---

<sup>1)</sup> Beslist *R. Rothe*, Theol. Ethik. Bd. II. S. 332. 602.

Ook *Nitzsch*, System. § 219. S. 402 f. is er niet vreemd van, ofschoon volgens hem *die Schrift eine ewige Verdamnisz menschlicher Einzelwesen lehrt*. Hij verklaart: *Entweder ist die ewige Verdamnisz nur Hypothesis und als solche die unbedingte Nothwendigkeit allgemeiner Bekehrung, oder das absolute Nichtsein, oder ein begriffloses Sein im Nichtsein, oder aber ein individuelles Sein mit schlechthin passivem und privativem Bewusstsein von der Erlösung und dem Reiche Gottes, ebenso jeder guten wie jeder bösen Thätigkeit beraubt, eine Ruine, die zugleich das Siegs-Denkmal der heiligen wahrhaftigen Liebe ist.*

Daartegen *Delitzsch*, Bibl. Psychol. S. 471: *Der Mensch ist und bleibt, er wird nicht vernichtet, denn ebensowenig als Apokatastase der Bösen, lehrt die Schrift deren schliessliche Vernichtung. Die menschliche Vernunft möchte gern so oder so den Dualismus aufheben, mit dem die Weltgeschichte abschliesst. — Die Schrift lehrt ewigen persönlichen Fortbestand aller persönlichen Wesen, und zwar einen durch das was sie zeitlich geworden principieel bedingten.*

plicht om hetgene hij gedreigd heeft uit te voeren verder dan de inzichten en het oogmerk der regeering vereischen, en hij mag zooveel van de straf, die hij gedreigd heeft, als hem behaagt, verminderen en kwijtschelden, waarover hij niet is te berispen als dede hij onrecht en ongelijk en als ware hij minder dan zijn woord: want dus doende is hij beter dan zijn woord <sup>1)</sup>. — Dus bestaat er uitzicht op vermindering, ja eindiging der helsche straf. Eene voorstelling, die op averrechtsch denkbeeld van God en zijne Eigenschappen berust en vlak tegen de Schrift staat.

5. Voor iederen *Gereformeerde*, die naar de Schrift de Praedestinatie, dat zegt Verkiezing én Verwerping gelooft, kan er van de dusgenaamde wederbrenging geen sprake zijn. De *Lutheranen* en alle Universalisten, voorstanders van algemeene verzoening, moesten, bij behoorlijke consequentie, bij getrouwheid aan hun beginsel, de wederbrenging, de toekomstige algemeene zaliging eigenlijk aannemen <sup>2)</sup>.

Wat men uit de Heilige Schrift er voor bijbrengt, is hetzelfde als wat men voor eene algemeene Verkiezing en tegen de Verwerping <sup>3)</sup> aanvoert, en levert hij nadere beschouwing geen bewijs tegenover zulke duidelijke uitspraken als hiervoren (bl. 770 vv.) van de eeuwigheid

---

<sup>1)</sup> *Joh. Tillotson*, Predikatiën. Tweede Deel. Over de Eeuwigheid der helsche pijnen, Matth. 25 : 46. bl. 49 v.v.

<sup>2)</sup> Zoo als *Schleiermacher* doet, *Der Christl. Glaube* § 163. 3te Ausg. II. S. 505, waar hij gerechtigd acht de voorstelling, *daz durch die Kraft der Erlösung dereinst eine allgemeine Wiederherstellung aller menschlichen Seelen erfolgen werde*.

<sup>3)</sup> Zie *Vijfde Hoofdstuk* § 10: Verwerping. § 12: Geen algemeene Verkiezing.

der helsche straffen zijn aangehaald <sup>1)</sup>. „Het zal dan wel zoo zijn als de Wederbrengers leeren, indien menschelijke gissingen meer zullen gelden dan wat God gezegd heeft,” herinnert *Augustinus* <sup>2)</sup>.

Er is eene eeuwige verdoemenis en straf zoo gewis en noodzakelijk als er in eeuwigheid geen gedwongene heiligheid van persoonlijke wezens en in eeuwigheid geen zalige onheiligheid zijn kan <sup>3)</sup>. Want heiligheid is liefde, is een willen van het goede, kan dus niet buiten den wil om, door pijniging of in 't gemeen door dwang worden teweeggebracht; en zonder heiligheid kan geen mensch zalig zijn, want de zaligheid is liefdegemeenschap met den Volzalige, de zonde echter scheiding van en vijandschap tegen God.

6. Na dit: *Gaat weg van mij, gij vervloekten, in het eeuwige vuur* (Matth. 25 : 41), En dezen zullen gaan in de eeuwige pijn (v. 46), volgt er geen „*Komt tot Mij*” ooit weder. *Dewelke zullen [tot] straf lijden het eeuwig verderf van het aangezicht des Heeren en van de heerlijkheid zijner sterkte*, 2 Thess. 1 : 9.

*Eeuwig verderf* <sup>4)</sup>, eeuwige dood, eeuwig sterven zonder ooit te sterven. Hier kan men in wanhoop zich verdoen,

<sup>1)</sup> Delitzsch, Bibl. Psychol. S. 470: *Es gibt keine der heiligen Schrift in uwerantwortlicherer Weise widersprechende Lehre, wie die von der sogenannten Apokatastasis.*

<sup>2)</sup> De Civ. Dei XXI. Cap. 23: *Ita plane hoc erit, si non quod Deus dixit, sed quod suspicantur homines plus valebit.*

<sup>3)</sup> Nitzsch, System. § 219. S. 397.

<sup>4)</sup> ἔλεθρον αἰώνιον, mors immortalis zegt Calvin. Comment. i. l. In eenen anderen zin spreekt Lucretius van mors immortalis: *mortalem vitam mors cum immortalis adimat*, d. i. eindelooze dood. Vergel. Dr. J. Woltjer, Lucretii Philosophia. p. 75 sqq.

gelijk Achitofel, gelijk Judas, daar niet. Eeuwig verderf, een bestendig verderven zonder vernietiging, een verteren zonder te vergaan, onder de inwendige kwelling wroeging en knaging van het tot wanhoop ontwaakte geweten en onder het gevoel van Gods toorn en door de booze begeerlijkheden en driften, die daardoor niet worden uitgedelgd maar gedurig ontvlammen en machteloos en onverzadigd den rampzalige kwellen.

Onder alles, wat men tegen de eeuwigheid der helsche straffen inbrengt, heeft wel den meesten schijn van gewicht het beroep op Gods goedheid. Men zegt: Het is met zijne goedheid volstrekt onbestaanbaar, dat Hij eenige <sup>1)</sup> zijner schepselen eeuwig zou doen lijden.

Maar dan beschouwt men zijne goedheid eenzijdig en ziet zijne heiligheid en rechtvaardigheid voorbij. Blijft men alleen bij zijne goedheid staan en denkt men daarbij

---

<sup>1)</sup> Het bezwaar wordt niet weggenomen wanneer men met *Hodge*, *Systematic Theology* III. p. 879 v. geloofelijk oordeelt, dat het getal der rampzaligen onbeduidend zal zijn in vergelijking met het getal der verlostten, that the number of the finally lost in comparison with the whole number of the saved will be very inconsiderable. Dit volgt echter althans niet hieruit, dat »onze gezegende Heere, omgeven van de ontelbare schare der verlostten zal verheerlijkt worden als de *Salvator hominum*, de Zaligmaker der menschen, als het Lam, dat de zonde der wereld wegneemt," waarop *Hodge* zich beroept. Zie daartegen *Twaalfde Hoofdstuk* § 42.

Johannes zag wel eene groote schare die niemand tellen kon, Openb. 7 : 8. Maar *Hengstenberg* z. d. St. herinnert te recht: Die — — die Zahl hier ins Ungeheuerliche ausdehnen, — — verirren sich aus dem Gebiete der Schriftansicht von den Bedingungen der Seligkeit in das der Welt, die Alles selig spricht. Matth. 7 : 13, 14.

zelfs wel bloot aan goedigheid, dan volgt, er kan geheel geen lijden in Gods schepping zijn. Maar het is er, het is er geweest sinds Adams val. Is God dan niet goed? Is er onrecht bij den Almachtige? Dat zij verre!

Doch alle pogingen om de zonde en ellende, tijdelijke en eeuwige, te verklaren met redenen buiten de Schrift, zijn vruchteloos. Eerst namaals zal er voor de gezaligden het volle licht over opgaan. Staande aan de glazen zee die voor den troon is; zullen de overwinnaars God verheerlijken, zeggende: *Groot en wonderlijk zijn uwe werken, Heere, Gij almachtige God: rechtvaardig en waarachtig zijn uwe wegen, Gij koning der heiligen. Wie zoude U niet vreezen, Heere en uwen naam [niet] verheerlijken? Want Gij zijt alleen heilig.* Openb. 15 : 3, 4.

Wij moeten ons eenvoudig en ootmoedig houden aan hetgeen ons in Gods Woord is geopenbaard. Naar dat Woord gelooven wij, dat niets geschiedt zonder zijne ordinantie, hoewel nochtans God noch auteur is noch schuld heeft van de zonde. — En aangaande 't gene Hij doet boven het begrip des menschelijken verstands, hetzelfde willen wij niet curieuselijk onderzoeken, meer dan ons begrip verdragen kan: waar wij aanbidden met alle ootmoedigheid en eerbieding de rechtvaardige oordeelen Gods, die ons verborgen zijn, ons tevreden houdende, dat wij leerjongens van Christus zijn, om alleen te leeren 't gene Hij ons aanwijst in zijn Woord, zonder deze palen te overtreden (*Belijd. des Geloofs Art. XIII*).

7. Men wil zich aan Gods Woord niet onderwerpen en stelt eigene gedachten of het zeggen van menschen boven hetgene God zegt. Vandaar alle dwaling. En de Booze stijft den mensch in de leugen. Nog spreekt de Slang,

als tot Eva: *Gijlieden zult den dood niet sterven* (Gen. 3 : 4); nog zegt de stem der verleiding: Het zal zoo erg niet zijn; God is goed: zou Hij een gedeelte van zijne schepselen, al waren 't dan ook maar betrekkelijk weinigen in getal, eeuwig ongelukkig doen zijn en hen eindeloos pijnigen?

Maar met den dood vallen alle gronden van zelfbedrog weg. Dan helaas is het te laat.

Men wil liefst alleen van Gods goedheid, niet van zijnen toorn weten. Maar onze Kerk belijdt de waarheid: *Hij vertoornt zich schrikkelijk beide over de aangeboren en werkelijke zonden, en wil die door een rechtvaardig oordeel tijdelijk en eeuwiglijk straffen, alzoo Hij gesproken heeft: VERVLOEKT IS EEN IEGELIJK, DIE NIET BLIJFT IN AL HETGENE GESCHREVEN IS IN HET BOEK DER WET, OM DAT TE DOEN. En: God is wel barmhartig, maar Hij is ook rechtvaardig; daarom zoo eischt zijne gerechtigheid, dat de zonde, welke tegen de allerhoogste majesteit Gods gedaan is, ook met de hoogste, dat is met de eeuwige straffe aan lichaam en ziel gestraft worde.* (Heidelb. Cat. vr. 10 en 11).

Van den toorn des heiligen en almachtigen Gods spreekt niet alleen het Oude maar ook het Nieuwe Testament met de sterkste uitdrukkingen. En om er ons eenen diepen en hartdoordringenden indruk van te geven, wordt hij bij de vervaarlijkste dingen vergeleken: bij het brullen van een leeuw, bij den donder, bij eenen watervloed, bij eenen storm, bij een vuur. Mozes roept uit: *Wie kent de sterkte uws toorns, en uwe verbolgenheid, naar dat gij te vreezen zijt!* Ps. 90 : 11. En het Nieuwe Testament betuigt: *Vreeselijk is het te vallen in de handen des levenden Gods,*



Hebr. 10 : 31. *Want onze God is een verterend vuur,*  
Hebr. 12 : 29.

Het is niet onverschillig, of men de eeuwigheid der helsche straf al dan niet erkent. Bij deze waarheid toch blinkt de zaligmakende genade Gods en de verlossing die in Christus is in vollen luister uit. Zoo alleen verstaan wij wat de zonde in heeft en wat het zegt tegen God te rebelleeren en zijne wetten te verbreken, en welke allerverschrikkelijkste jammeren het zijn, waarvan Christus redding heeft aangebracht, *die ons verlost van den toekomstenden toorn* (1 Thess. 1 : 10). Zoo alleen peilt de geloovige eenigszins de diepte van het lijden, van de *onuitsprekelijke benauwdheid, smarten, verschrinking en helsche kwale*, in welke de Zoon Gods in der zijnen plaats is gezonken geweest, waardoor Hij *mij van de helsche benauwdheid en pijn verlost heeft* (Heid. Catech. Vr. 44).

---

### § 18. De Zaligen.

---

1. Door het laatste oordeel maakt God *scheiding* tusschen het licht en de duisternis, tusschen goed en kwaad, volkomene, finale, plaatselijke scheiding. De uitnemende *Da Costa* zong : *Als de Heere God in ALLEN, EN in ALLES ALLES is, Zal het licht zijn eeuwig licht zijn, LICHT uit licht en duisternis* <sup>1)</sup>. Maar naar de Schrift zal het zijn : *èn licht èn duisternis ; licht in de Stad Gods, in het hemelsch Rijk, duisternis daarbuiten, naar Christus'*

---

<sup>1)</sup> Hiertegen verklaart zich ook *Delitzsch*, Bibl. Psychol. S. 462. Ook *Wuttke*, Handb. der Christl. Sittenlehre (1875) II. § 214. S. 183 553.

eigene getuigenis (Matth. 8 : 12 en dikmaals), die geen tegenspraak toelaat.

De macht des Boozen is dan bedwongen, is geheel overwonnen. Doch de triomf over het kwaad eischt geene vernietiging, maar dat het onder de voeten ligt: anders moesten al de boozen hunne existentie verliezen, want het booze bestaat niet buiten hen. Vernietigd echter worden zij niet, zooals hiervoren is aangewezen. Van vernietiging spreekt de Schrift niet, maar van uitbanning, uitwerping uit het koninkrijk der hemelen: *De Zoon des menschen zal zijne Engelen uitzenden in de voleinding der wereld, en zij zullen uit zijn Koninkrijk vergaderen* AL DE ERGERNISSEN EN DEGENEN DIE DE ONGERECHTIGHEID DOEN, *En zullen dezelve in den vurigen oven werpen: daar zal (de) weening zijn en (de) knersing der tanden.* Matth. 13 : 41, 42. Dus inkerkering, tot volslagen machteloosheid en tot het ondergaan der verdiende straf.

Al de boozen zijn dan in de hel besloten. Al de rechtvaardigen zijn samen vergaderd in den hemel.

2. Zullen de zaligen *elkander kennen* <sup>1)</sup>? Ongetwijfeld ook die elkander te voren nooit hadden gezien.

---

<sup>1)</sup> *Brakel*, Redel. Godsd. II. p. 765. *Marck*, Merch XXXIV. 26. *De Moor*, Commentar. VI. p. 720. Leerzaam *Bretschneider*, Handb. der Dogm. II. S. 361. 483 ff. *Hodge*, Systematic. Theol. III. p. 781.

Zinnelijk, ten voorbeelde voor vele nieuweren, is het wederzien der geliefden en het zien van Apostelen, Profeten, martelaren enz. geschilderd door *Cyprianus*, De mortalitate p. 166, aangehaald ook door *Hagenbach*, Dogmengesch. S. 182.

Merkwaardig is *Cicero's* woord: O praeclarum diem, cum ad illud divinum animorum concilium coetumque proficiscar, cumque ex hac turba et colluvione discedam. Cato Major Cap.

Ook de aflijvige zalige zielen hebben zekerlijk kennis van elkander. Want dat ook lichamelooze geesten elkander kunnen kennen, zooals de Engelen, is zoo gewis als dat zij, de een van den ander, persoonlijk onderscheiden zijn. Hoe veel te meer na de opstanding, wanneer een iegelijk wederom zijn eigen lichaam zal hebben, in hetwelk zich zijne individueele eigenaardigheid uitdrukt en afspiegelt.

a. Dies zal ieder gezaligde zijne mede gezaligde vrienden en magen en bekenden herkennen. En het wederzien der geliefden en de hereeniging met hen, nu in volmaaktheid en heerlijkheid, door geen vleeschelijk innengsel verontreinigd, zal de zaligheid onuitsprekelijk verhoogen. Het gemis echter van zoodanigen, met wie men op aarde door banden des vleesches nauw was verbonden maar die in hunne zonden zijn gestorven en van de zaligheid verstoken gebleven, zal zekerlijk niet worden gevoeld en dus de hemelsche vreugde niet verminderen.

b. Maar ook die op aarde elkander nooit met oogen hebben aanschouwd zullen elkander kennen. De zalige zal wel niet in eens al de hemellingen kennen; daartoe is hun getal te groot en het hemelsche vaderland te uitgestrekt. Maar die op aarde in den dienst van God, ook in lijden en strijden hebben uitgeblonken, de Heiligen des Ouden en des Nieuwen Testaments, Profeten en Apostelen zullen aan allen ras bekend zijn. En voortgaande zal een ieder zalige al meer van de ontelbare schare kennen.

Want daar zal gemeenschap zijn, innige vereeniging

---

XXIII. 84. *Cicero* spreekt daar bij monde van Cato blijmoedig en schoon van het sterven als een tehuiskomen. Maar van zonde en verlossing is vanzelf bij den Heiden geen sprake.

onde  
des  
gehe  
niets  
heili  
ieder  
in d  
dat  
met  
verh  
(7 :  
aller  
dag  
één  
gad  
met  
V  
aan  
kom  
Izah  
(Ma  
wet  
van  
drie  
Luc  
Jezu  
ken  
en

)  
G

onderling van alle Gods kinderen, van al de gezegenden des Vaders, van al de verlost en des Zoons met hunne  
 enigde zielen en vernieuwde lichamen, geheilgd en geheel doortrokken van den Heiligen Geest. Daar zal niets zijn wat scheidt, afzondert, verwijdt, een zelfde heilige liefde leeft in allen. Het is niet te denken, dat een ieder afzonderlijk voor zich zelve slechts zal bezig zijn in de beschouwing en den dienst van God, maar veelmeer, dat de hemelingen „als menschen, doch verheerlijkte, met elkander zullen verkeer en met elkander God verheerlijken,” zooals uit de Openbaring van Johannes (7 : 9 en dikwijls) blijkt en uit de alom betuigde eenheid aller geloovigen volgt. Want alle geloovigen uit den ouden dag en uit den tijd na Christus' verschijning maken samen één volk Gods, ééne gemeente uit, eene *algemeene vergadering*, Hebr. 12 : 22, 23 <sup>1)</sup>, en oefenen gemeenschap met elkander, dus kennen elkaâr.

Voorts geeft de Schrift hiervan nog menigerlei nadere aanduiding. Zoo heeft Christus gezegd, dat *velen zullen komen van Oosten en Westen, en zullen met Abraham, Izak en Jakob aanzitten in het Koninkrijk der hemelen* (Matth. 8 : 11): dies zullen zij dezen kennen, zij zullen weten, dit is Abraham, dat Izak en gene Jakob. En wat van dezen geldt, geldt ongetwijfeld ook van anderen. De drie discipelen kennen Mozes en Elias, die (*in heerlijkheid* Luc. 9 : 31) op den heiligen berg verschenen en met Jezus samenspraken, Matth. 17 : 3. De vrome armen kennen hunne vrome weldoeners, daar zij dezen ontvangen en blijde en dankbaar begroeten en verwelkomen in de

---

<sup>1)</sup> Hierover zie *Negentiende Hoofdstuk* § 3.

eeuwige tabernakelen, Luc. 16 : 9. Adam kende in het aardsche paradijs door Goddelijke openbaring zijne vrouw, die hij te voren niet had gezien : hoe veel te meer zullen in het hemelsche paradijs de zaligen, in wie het beeld Gods, dat onkunde uitsluit, volkomen hersteld is, de een den ander kennen, ook die elkander in het aardsche leven in tijd en plaats verre stonden.

3. Het onloochenbare onderlinge verkeer der zaligen als menschen met elkander en de gemeenschappelijke verheerlijking en lofverheffing des Drieëenigen in hunne plechtige vergaderingen, veronderstelt noodzakelijk, dat zij zullen *spreken*, waartoe zij immers als volkomen menschen het vermogen zullen bezitten. Doch *welke taal*? Zeker niet velerlei talen (vergel. 1 Kor. 13 : 8). Want daar zal niet meer zijn eene scheiding der volken, maar uit alle volk zijn dan de erfgenamen des levens tot één volk vergaderd, ééne kudde onder den eenigen Herder. Dus ééne taal. Men heeft aan het Hebreeuwsch gedacht. Ook *Brakel*, die intusschen toch ook eene nieuwe taal, onderscheiden van en verheven boven alle aardsche taal mogelijk acht <sup>1)</sup>. Wij dienen vast te houden : alles is daar verheerlijkt, dus ook, en vooral, de spraak en taal, in toon, rijkdom en kracht.

---

### § 19. De Zaligheid.

---

Na dit een en ander aangaande de zaligen te hebben overwogen, dienen wij nog op de zaak zelfe nader in te gaan. Wij vragen : Waarin zal de *zaligheid* bestaan ? Wij

---

<sup>1)</sup> *Brakel*, Red. Godsd. II. Cap. LXI. 8.

kunnen antwoorden, in het algemeen: 't is het afwezen van alle kwaad en het bezit en genot van het hoogste goed. In het bijzonder: Rein van zonde en vrij van vrees en smart, heerlijk naar ziel en lichaam zullen de verlostten God in Christus door den Heiligen Geest volmaakt kennen, liefhebben, genieten en dienen, met verzadiging van vreugde — een waarachtig leven in een eeuwig Godsrijk, waar God alles zal zijn in allen.

1. De *zonde* is dan in de hel; in den hemel geen zondaar, geen onreine (1 Kor. 6 : 9, 10. Openb. 21 : 8, 27), maar *eene gemeente die geen vlek of rimpel heeft of iets dergelijks, maar heilig zal zijn en onberispelijk* (Efez. 5 : 27).

Zij worden daar niet eerst gereinigd, maar zij *zijn* het. Zij brengen in zich niets zondigs mede in den hemel over. Van al het zondige zijn zij vooraf ontdaan. En hoe? Niet door een vagevuur. Niet in eenen middelstaat <sup>1)</sup>; niet door voortgaande heiligmaking en ontwikkeling na den dood. Ook niet door den dood op zich zelven, of, bij de nog levenden ten genen dage, door de verandering huns lichaams. Want door den dood wordt de ziel wel van het lichaam ontbonden en door de verandering der overlevende geloovigen alle gebrek en zwakheid uit het lichaam van dezen verwijderd, maar daardoor wordt de zonde nog niet weggedaan: want de zonde zit niet principiëel in het stoffelijk lichaam, maar in het geestelijke deel des menschen <sup>2)</sup>.

---

<sup>1)</sup> Zie hiervoren § 4.

<sup>2)</sup> Vergel. *Negende Hoofdstuk*, § 9, en dit *Eenentwintigste Hoofdstuk* § 1.

Hoe dan? <sup>1)</sup> Ongetwijfeld door eene bijzondere genade-werking Gods. Van de schuld zijn allen, die in den hemel komen, ontlast door de rechtvaardiging. Daarmede is tevens hunne heiligmaking begonnen. Maar deze blijft hier onvolkomen, de zonde wordt in dit leven niet met wortel en tak uitgeroeid. Dat geschiedt in het sterven door de machtige, wonderbare werking des Heiligen Geestes, die de heiligmaking voltooit. En in de opstanding ontvangt de geheiligde ziel haar vernieuwd lichaam weder, volkomen gepast tot woning en werktuig voor haar. Dan geen zonde meer. O zaligheid!

2. Waar geen spoor van zonde is, kan ook geen ellende zijn <sup>2)</sup>. Rein van zonde, zullen dan de verlostten ook vrij zijn van *vreeze* en *smart*. Vrij van den dood, vrij van alle *vrees* voor mogelijk verlies van het goede en voor eenig dreigend kwaad. Waarvoor zouden de zaligen vreezen, daar zij geheel in Gods liefde leven? *Daar is in de liefde geene vrees, maar de volmaakte liefde drijft de vreeze buiten: want de vreeze heeft pijn, en die vreest*

---

<sup>1)</sup> Verschillend heeft men hierover gedacht. Vergel. *Delitzsch*, Bibl. Psychol. S. 416 f., die echter de reiniging te zeer in den mensch stelt, wanneer hij aannemelijk acht, *dass das durch Wort und Sacrament in uns gewirkte und genährte Geistesleben an sich schon kräftig genug ist, um alsdann — — mit solcher Intensität hervorzubreehen, dass es die menschlichen Wesen noch inhaftende Sünde bis auf die letzte Spur ihrer Folgen hinausstösst.* — Daarenboven houdt *Delitzsch* vast aan eenen middelstaat. *Beter Philippi*, Kirchliche Glaubenslehre VI. S. 7 f.

<sup>2)</sup> Sommige Godgeleerden (*Reinhard* en anderen) wagen de zonderlinge stelling, dat de zaligheid niet geheel zonder inmengsel van euvel en smart zal zijn, als onmisbaar ter gelukzaligheid van geschapen geesten, om den smaak van het goede te verhoogen. *Bretschneider*, Handb. der Dogm. II. S. 467.



is niet volmaakt in de liefde (1 Joh. 4 : 18). Daar is geen schrikachtig en bevend hart, maar rust in de bewustheid van volkomene onverstoorbare veiligheid. Vrij van smart wegens eenig tegenwoordig leed. De heiligen in het licht zullen nooit hebben te treuren over verdonkerde, ingetrokkene genade, over afnemende verkwikking; nooit te klagen over onbekwaamheid tot het goede, over kwijnende deugden; nooit over pijn of hinder aan hun onverderfelijk lichaam of over droefheid en kommer in hunne zalige ziel.

Zij zijn dan in ziel en lichaam <sup>1)</sup> *verheerlijkt*: verheven boven dien staat van nederigheid, zwakheid, ellendigheid, waarin zij hier op aarde waren. Zij deelen in Christus' verhooging, *Die ons vernederd lichaam veranderen zal, opdat hetzelfde gelijkvormig worde zijnen heerlijken lichame, naar de werking waardoor Hij ook alle dingen zich zelven kan onderwerpen*, Fil. 3 : 21.

Wel zullen er *trappen* <sup>2)</sup> in de heerlijkheid zijn. Er zullen wezen, die boven anderen uitblinken, niet tot een verdiend loon, maar tot vrijgunstige belooning om hetgeen zij op aarde boven anderen voor de naam des Heeren gewerkt en verdragen hebben. Echter heerlijk zullen allen zijn, aan geen zal er iets ontbreken. Dan blijkt ten volle wat Ps. 45 : 14 zegt: *Des Konings dochter is geheel verheerlijkt inwendig (Salomo's bruid in hare vertrekzalen* <sup>3)</sup>),

<sup>1)</sup> Zie dit *Eenentwintigste Hoofdstuk* § 12. § 13.

<sup>2)</sup> Vergel. hiervoren § 13. *Brakel*, Red. Gods. II. p. 763 v.v.

<sup>3)</sup> Aldus geven te recht onze Staten-Overzetzters den letterlijken zin van פְּנִימָה (penimah). Aldus ook *Hengstenberg*, Commentar. z. d. St., in tegenspraak tegen *Kohlbrugge* en *Stier*, die

in het koninklijk paleis waar zij is binnengeleid; de gemeente des Heeren in hare hemelsche woningen), naar het woord van den meerderen Salomo Hoogl. 4 : 7 : *Geheel zijt gij schoon, mijne Vriendin, en daar is geen gebrek aan u.*

Deze heerlijkheid zal zich uitbreiden over den geheelen mensch, inwendig en uitwendig. Zij sluit in eene verhooging en volmaking van de vermogens, krachten en werkingen der ziel en des lichaams, met verfijning en veredeling der zinnen, inzonderheid van het gezicht en het gehoor. Want hoe zouden anders de zaligen genot hebben van al dat heerlijke, daar te zien, te hooren, te smaken, wanneer zij niet de bekwaamheid daartoe hadden? Maar dan zullen *oog* en *oor* en *hart* in staat zijn om te zien en te hooren en te gevoelen al dat schoone, liefelijke, welluidende en aangename, hetgene God bereid heeft dengenen die Hem liefhebben, hetgene op aarde het *oog* niet heeft gezien en het *oor* niet heeft gehoord en in het *hart* des menschen niet is opgeklommen (1 Kor. 2 : 9).

3. Doch te midden van al de heerlijkheid en de wonderheden, die de hemelsche wereld aan hare erfgenamen zal bieden, zouden, zij toch altijd nog iets missen en onvoldaan blijven, zoo zij niet kwamen tot Hem die het Begin en het Einde is van alles, tot God zelven, uit wien, door wien en tot wien alle dingen zijn, tot dat eeuwige Wezen, dat alle heerlijkheid in zich bevat en de fontein is van alle goed. Want waarheid is de Bekentenis des Kerk-

---

hierdoor eene verborgene, geestelijke heerlijkheid aangeduid vinden, waartoe ook onze Staten-Vertalers, in strijd tegen hunne letterlijke verklaring, overgaan.

vaders voor God: *Wijl gij ons tot U hebt geschapen, is ook ons hart onrustig tot het in U rust* <sup>1)</sup>.

De zaligen zullen in innige gemeenschap met God komen. Naar Bijbeltaal: *zij zullen God zien*. Eene uitdrukking, die vertrouwelijkheid en gemeenzamen omgang te kennen geeft als van bevoorrechte onderdanen en geëerde en geliefde dienaren bij een aardsch en inzonderheid een Oostersch vorst, of ook van priesters die tot God in het heiligdom mochten gaan. Des zullen al de zaligen verwaardigd worden (Openb. 7 : 14). Als priesters zullen zij in zijne nabijheid zijn en Hem dienen, gelijk Johannes zegt, sprekende van het nieuwe Jeruzalem Openb. 22 : 3, 4: *De troon Gods en des Lams zal daarin zijn, en zijne dienstknechten zullen Hem dienen, En zullen zijn aangezicht zien en zijn naam zal* (als bij den Hoogepriester in Israël) *op hunne voorhoofden zijn*. — Overigens wordt in de meeste talen *zien* ook gezegd van erkennen en geestelijk ondervinden; evenzoo in de Heilige Schrift. Er worden immers ook vele dingen door het gezicht genoten.

Altoos duidt het zien van God eene innige gemeenschap en nabijheid aan. De zaligen zullen *God zien*: zij zullen de heerlijkheid van dat allerhoogste, eeuwige, onbegrijpelijke Wezen in den glans zijner Majesteit klaarlijk aanschouwen en zelven daarvan overstraald worden. God te zien, dat is de volmaking en het toppunt van zaligheid en tevens de hoogste volmaaktheid waarvoor het schepsel vatbaar is.

Het is dus nog iets hoogers dan wat de geloovige op

---

<sup>1)</sup> *Augustinus, Confess. Lib. I. Cap. 1 en dikmaals: Quia fecisti nos ad te, et inquietum est cor nostrum donec requiescat in te.*

aarde in die heilige, wonderbare, heldere oogenblikken ondervindt, waar een buitengewoon gevoel van Gods genadige tegenwoordigheid de ziel vervult.

Intusschen zullen de verheerlijkten eeuwiglijk van God verscheiden blijven. God blijft God, het schepsel blijft schepsel, volstrekt afhankelijk: in Hem leven wij, bewegen wij ons en zijn wij, dat wordt daar eerst recht verstaan en gevoeld. Pantheïstische gedachten zijn hierbij verre te houden. De verheerlijkten zullen nimmer God zelf zijn noch in het Goddelijk wezen overgaan of vervloeien. Dat wordt juist uitgesloten en beslist ontkend door deze uitdrukking: *zij zullen God zien*.

Over dit zien is verschillend gedacht: of het lichamelijk of alleen geestelijk zal zijn, en, indien geestelijk, hoedanig dit dan.

a. Dat God met *lichaamsoogen* zou worden gezien, was het gevoelen der kettersche *Anthropomorphieten*<sup>1)</sup>. Onder de Kerkvaderen waren slechts enkelen die het beweerden, vooral *Epiphanius* († 404), bisschop op Cyprus. Ook *Augustinus* neigde er toe, dat de verheerlijkten God zouden aanschouwen met de oogen huns geestelijken lichaams. Toch kwam het bij hem uit op een geestelijk zien van God zooals Hij zich in alles zou openbaren. Hij zeide: *Waarheen wij de geestelijke oogen onzer lichamen zullen keeren, zullen wij den onlichamelijken God, die alles regeert, ook door middel van onze lichamen zien. — — Alzoo zal God ons bekend en zichtbaar zijn, dat Hij gezien wordt met den geest door elk onzer in elk onzer, in iederen andere, in Zich zelve, in den nieuwen hemel en de nieuwe*

---

<sup>1)</sup> Derde Hoofdstuk § 4. God onzienlijk: § 3. Gezien: § 4.

*aarde en in alle creatuur die er dan zijn zal; maar gezien ook door middel van de lichamen in alle lichaam waarheen ook de oogen des geestelijken lichaams den blik zullen richten*<sup>1)</sup>).

Deze voorstelling hebben anderen gewijzigd overgenomen, leerende, dat de zaligen met hunne lichaamssoogen, door het „licht der heerlijkheid” (*lumen gloriae*) bestraald, God zullen zien.

Zoo vooral sommige *Luthersche* Godgeleerden van vroeger en thans<sup>2)</sup>. Met beroep op vele plaatsen uit het Oude Testament, voornamelijk Job 19 : 26 : *Ik zal uit mijn vleesch God aanschouwen*<sup>3)</sup>, waarbij men echter in het oog moet houden wat Job vooraf van zijnen *Verlosser* sprak. Op grond van dezen samenhang verklaren onze Kantteekenaren te recht: — God aanschouwen: *Namelijk den Heere Christus, God geopenbaard in den vleesche, en zichtbaarlijk in groote majesteit ten oordeele verschijnende.* Uit het Nieuwe Testament wordt ten bewijze van het aanschouwen Gods met de oogen des lichaams, inzonder-

<sup>1)</sup> *Augustinus*, De Civit. Dei. Lib. XXII. Cap. 29. ed. Tauchn. Tom. II. p. 421.

<sup>2)</sup> Aldus *J. A. Quenstedt* († 1688), *Dav. Hollaz* († 1718). Onder de nieuweren spreekt ook *Delitzsch*, Bibl. Psychol. S. 463 van een *geistleiblich Schauen Gottes*. *Denn erst mit dem seligen geistleiblichen Schauen Gottes vollendet sich die Doxa der Gerechten, indem die Doxa des Dreieinigen sich in ihnen, den Schauenden, abprägt* (1 Joh. 3 : 2. Vergel. Joh. 17 : 24). *Philippi*, Kirchl. Glaubenslehre VI. S. 50: *Gott wird dann, wie bis dahin mit verklärtem Geistesauge, auch mit verklärtem Auge des Leibes geschaut werden, von welcher vollendeten geist-leiblichen Anschauung es 1 Joh. 3 : 2 heiszt: ὁδῶμεν cett.*

<sup>3)</sup> Zie dit Eenentwintigste Hoofdstuk § 11.

heid gewezen op 1 Joh. 3 : 2: *Geliefden, nu zijn wij kinderen Gods, en het is nog niet geopenbaard wat wij zijn zullen. Maar wij weten, dat als [Hij] zal geopenbaard zijn, wij Hem zullen gelijk wezen: want wij zullen Hem zien gelijk Hij is. Maar wij zullen Hem zien* is gezegd van Christus: wij zullen Christus in zijne volle heerlijkheid zien. De Apostel wil zeggen: Wij, geloovigen, zijn *kinderen Gods*. Van de heerlijkheid, die ons als zoodanigen wacht, is, zoolang wij in deze wereld verkeerden, nog weinig blijkbaar. Maar wij weten waarin zij zal bestaan, namelijk in gelijkvormigheid met Christus: *wanneer Hij zal geopenbaard zijn* (1 Joh. 2 : 28. Kol. 3 : 4), dus na zijne wederkomst ter opwekking der dooden en ten oordeel, zullen wij Hem gelijkvormig wezen, in heerlijkheid naar lichaam en ziel: want wij zullen Hem zien gelijk Hij is, Hem in den glans zijner heerlijkheid met onze oogen aanschouwen, dus met en bij Hem zijn en alzoo in zijne heerlijkheid deelen. Van Christus spreekt Johannes, ook zonder Hem bij name te noemen, in het voorafgaande Hoofdst. 2 : 28, 29; desgelijks wederom in het volgende Hoofdst. 3 : 5—7.

b. Onze oude *Gereformeerde* Godgeleerden <sup>1)</sup> toonen zich over het algemeen, enkelen uitgezonderd, voorstanders van het gevoelen, dat de zaligen na de opstanding God niet zullen zien met de oogen huns lichaams. En wel wegens zijne geestelijkheid en oneindigheid, en wegens de uit-

---

<sup>1)</sup> *Synopsis* Pur. Theol. Disput. LII. (Anton Walaeus). Thes. XIV. ed. Dr. H. Bavinck p. 656. *Brakel*, Red. Rodsd. II. Cap. LXI. 15. *Marck*, Compend. en Merch Cap. XXXIV. 26. *De Moor*, Comment. Pars VI. p. 719. *C. Vitringa*, Doctrina. Pars IV. p. 18 sqq.

drukkelijke verklaringen der Schrift, dat God *onzienlijk* is, dat niemand God gezien heeft of zien kan. Exod. 33 : 20 : *Mij zal geen mensch zien, en leven.* Joh. 1 : 18 : *Niemand heeft ooit God gezien.* 1 Tim. 1 : 17 : *de Onzienlijke.* 6 ; 16 : *Die alleen onsterfelijkheid heeft en een ontoegankelijk licht bewoont, denwelken geen mensch gezien heeft noch zien kan.* Namelijk met de oogen des lichaams.

Maar zien zullen de zaligen God met de *oogen des geestes*, des verlichten verstands. En hierin stemmen met de Gereformeerden de meeste *Roomsche* Theologen overeen. Desgelijks de *Remonstranten* <sup>1)</sup>.

Dus een *geestelijk* zien. Intusschen hoedanig dit dan ? Hierop antwoorden de onzen : niet abstractief, niet enkel door redeneering, gevolgtrekking, sluitredenen uit Gods werkingen ; maar intuïtief, onmiddellijk aanschouwend, wel innerlijk, een inwendig zien, echter werkelijk, daar het Goddelijke Wezen Zich aan de ziel vertegenwoordigt.

Christus zullen de verheerlijkten met hunne lichaams-oogen zien. En welk een zaligheid zal dat voor de zaligen zijn, hunnen dierbaren Zaligmaker in zijne heerlijkheid te aanschouwen ! In Christus echter openbaart zich hun door het licht des Geestes de verborgenheid des Vaders. (Matth. 11 : 27).

4. De verlost en zullen dan God in Christus door den Heiligen Geest volmaakt *kennen, liefhebben, genieten en dienen*. Volmaakt, zooverre zij als eindige schepselen daarvoor vatbaar zijn :

a. De *kennis* van God en de Goddelijke dingen in het

---

<sup>1)</sup> *Vitringa*, Doctr. P. IV. p. 19. *Phil. à Limborch*, Theol. Christl. Lib. VI. Cap. XIII. § 8.



tegenwoordige en in het toekomstige leven vergelijkt Paulus met de kennis van een kind en een volwassen man en met het gezicht van het beeld in eenen spiegel en het aangezicht zelf. 1 Cor. 13 : 9: *Want wij kennen ten deele en wij profeteeren ten deele.* 10. *Doch wanneer het volmaakte zal gekomen zijn, dan zal hetgeen dat ten deele is* <sup>1)</sup> *(het stukwerk) te niet gedaan worden.* 11. *Toen ik een kind was, sprak ik als een kind, was ik gezind als een kind; maar wanneer ik een man geworden ben, zoo heb ik te niet gedaan, hetgeen eens kinds was.* 12. *Want wij zien nu door eenen spiegel in eene duistere rede* <sup>2)</sup> *(door eenen spiegel: hetgeen men in den spiegel ziet, schijnt achter dezen te staan; de spiegels der ouden, van metaal, waren donkerder dan de hedendaagsche; in eene duistere rede, eene raadselrede. Het woord der zaligheid is wel klaar en gewis, maar toch, vooral aangaande het toekomstige, veelszins raadselachtig en vol van verborgenheden, daar het meest beelden geeft van hetgeen namaals wezen zal), maar alsdan [zullen wij zien] aangezicht tot aangezicht.* (Wat zien? Al de goederen des toekomstigen levens, die dan niet meer slechts beeld, symbool, hope, maar werkelijkheid zullen zijn en door ons zullen genoten worden. Maar bovenal God zelven, dien wij zoo zullen kennen als of wij Hem met onze lichaamssoogen zagen. Hier wandelen wij door geloof [en] niet door aanschouwen, 2 Cor. 5 : 7); *nu ken ik ten deele, maar alsdan zal ik kennen gelijk ook ik gekend ben.*

Prediking des Woords en bediening der Sacramenten

<sup>1)</sup> τὸ ἐκ μέρους.

<sup>2)</sup> βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι' ὁπίπτρου ἐν ἀνίχνυται.

zijn dan voor Gods gemeente niet meer noodig. Johannes zag in de stad Gods *geenen tempel* (namelijk hoedanig er in het aardsche Jeruzalem was): *want de Heere, de almachtige God en het Lam*, dat zegt, God in Christus, *is haar tempel. De heerlijkheid Gods heeft haar verlicht, en het Lam is hare kaars*. Openb. 21 : 22, 23. In Christus kennen, aanschouwen en bewonderen de zaligen bij het licht des Geestes de volmaaktheden des Allerhoogsten. Want alle openbaring des Vaders wordt in eeuwigheid door Christus gegeven die het volkomen, Gode even gelijke beeld des Vaders is.

*En aldaar zal geen nacht zijn*, Openb. 22 : 5. In den nacht zien wij niet; wordt het duister, het is als of wij voor eenen tijd blind worden. Alleenlijk helpt men zich nog met lampen en kaarsen. Ook voor een geloovige op aarde wordt het dikmaals donker en verdwijnen vaak de vermakelijkheden des geestelijken gezichts. Maar dáár zal geen nacht meer zijn, geen donker uur, want Jezus is daar in zijne heerlijkheid tegenwoordig. De dingen die geen oog hier gezien heeft, ziet men daar altoos. Onkunde dwaling is daar niet, men tast daar nimmer mis. En hier moet men het licht nog door middelen zoeken, dáár wordt de ziel onmiddelbaar verlicht met Goddelijke kennis.

b. De zaligen, God alzoo kennende, kunnen niets anders dan Hem *liefhebben*. God is en blijft het hoogste voorwerp hunner liefde. Zij hebben Hem lief om Zijns zelfs wil, omdat Hij God, omdat Hij *die* God is, omdat Hij zoo liefwaardig is en al wat liefde verwekken kan in Hem is: *want God is liefde* (1 Joh. 4 : 8). Al hunne genegenheden zijn naar Hem. Dat zal eerst een liefhebben zijn met geheel het hart, met geheel de ziel en met geheel

het verstand (Matth. 22 : 37), ongedeeld, door niets afgetrokken. De zaligen zullen ook elkander volmaakt liefhebben, maar in God, niet buiten Hem, dus met eene heilige liefde. De ontelbare weldaden en zegeningen van God ontsteken wel hunne liefde, maar Hij zelf blijft het hoogste, het eigenlijke voorwerp hunner liefde, en zij hebben Hem lief niet slechts om zijne weldaden, maar om Hem zelve, omdat Hij het hoogste goed en zoo allerbeminlijkst is. En dit voorwerp hunner liefde, den volzaligen God zullen de zaligen door het licht des Heiligen Geestes aanschouwen in het aangezicht van den Heere Jezus Christus, die naar zijne Goddelijke natuur het afschijnsel is van de heerlijkheid des Vaders en het uitgedrukte beeld zijner zelfstandigheid, maar de menschelijke natuur heeft aangenomen, om zijn volk zalig te maken van hunne zonden, aan het kruis heeft gehangen maar nu verheerlijkt op den troon is gezeten. Met onuitsprekelijke liefde en bewondering zullen hunne oogen op Hem zien. Want *al wat aan Hem is, is gansch begeerlijk*. (Hoogl. 5 : 16).

c. In dien staat zullen de zaligen God *genieten*, het voorwerp hunner liefde. Op aarde betuigt de geloovige: *Mij aangaande, het is mij goed nabij God te wezen* (Ps. 73 : 28). Maar ook: *Gelijk een hert schreeuwt naar de waterstroomen; alzoo schreeuwt mijne ziel tot u, o God. Mijne ziel dorst naar God, naar den levenden God; wanneer zal ik ingaan en voor Gods aangezicht verschijnen?* (Ps. 42 : 2, 3). Hier is het nog dikmaals met de aan den Heere verloofde ziel als met de Bruid in het Hooglied 3 : 1: *Ik zocht des nachts op mijn leger Hem, die mijne ziel liefheeft; ik zocht Hem, maar ik vond Hem niet*.

Maar namaals zullen de verlost en zalige nabijheid Gods onafgebroken ondervinden. Hij zal zich aan hen op eene wijs en in eene mate, waarvan men op aarde nog geen denkbeeld heeft, te genieten geven, zal aan hen zijne heerlijke volmaaktheden van nabij vertoonen en hen zijne vriendelijkheid, gunst en toegenegenheid bijblijvend doen gevoelen. Daar is het eerst in volle werkelijkheid: *Smaakt en ziet, dat de Heere goed is* (Ps. 34 : 9).

d. De zaligen zullen God volmaakt *dienen*. Hun wil is dan geheel vereenigd met zijnen wil. Gods wil is hun wil. Zij hebben dan niet meer als in dit leven een klein beginsel van gehoorzaamheid, maar zijn in allen deele naar het evenbeeld Gods vernieuwd en tot die volkomenheid geraakt, die hun hier was voorgesteld (Heidelb. Catech. Vr. 115). Het doen van Gods wil is hun lust. Met al de vermogens en krachten van ziel en lichaam dienen en verheerlijken zij den drieëenigen God, zonder afmatting of vermoeienis. Zij loopen en worden niet moede, zij wandelen en worden niet mat.

Van welken aard de *werkzaamheden* <sup>1)</sup> daar zullen zijn,

---

<sup>1)</sup> Vergel. Hase, Hutt. rediv. S. 352. Bretschneider, Dogmatik. II. S. 476. Delitzsch, Bibl. Psychol. S. 372. Dr. J. T. Beck, Die Vollendung des Reiches Gottes. Herausgeg. von Julius Lindenmeyer. 1887. S. 100.

G. Hermann, Das Jenseits vom Gesichtspunkte der Vollkommenheit aus. In Beweis des Glaubens, August. 1889. S. 305, zegt van den toestand der zaligen: *Was die Erde bietet an Schönheit — — Musik-Freude, Anbetung, Wonne, — — das alles ist da, aber nur immer, ähnlich wie die Leiblichkeit, nicht mehr mit Sündlichem oder Materiellem gemischt, sondern völlig gereinigt, erhaben, verklärt und verherrlicht. — — Dem entsprechend konnte ein schriftgelehrter Mann sagen: man werde sich im Himmel über*

wie zal het zeggen? De overspannen Spiritualist, die alles nevelachtig vergeestelijkt, geeft evenzoo in het rechte antwoord als de Materialist en Mohammedaan. Zooveel is zeker: de zaligen zullen volmaakte, maar ware menschen zijn, met ziel en lichaam. Zij zullen hunne taak hebben naar hunnen aard, zoowel als de Engelen die hebben naar hunnen aard. Maar alles in heerlijkheid. Wereldsche bezigheden zullen daar niet zijn, geen vermoeiende of vervelende en verdrietende arbeid, met lichaam of geest. maar een aangenaam, liefelijk werken. Hoe het zij, lediggang of beuzeling zal daar niet zijn, maar een gemeenschappelijk werkdadig dienen van God, en daarin de zaligste rust, een werken met het hoogste vermaak en genoeg.

e. In dien staat wordt dan reine, zielverzadigende *vreugde* gemaakt. Dan wordt ten volle genoten wat David voor den Heere betuigde: *Verzading der vreugden is bij uw aangezicht, liefelijkheden zijn in uwe rechterhand eeuwiglijk*, Ps. 16 : 11. Terwijl de zaligen in het licht van Gods

---

*beides wundern: wie äHNLICH dem auf Erden es da sei, und wieder wie so ganz UNÄHNLICH — beides, die Aehnlichkeit und die Unähnlichkeit in weit höherem Masse, als man es je gedacht. ÄHNLICH, denn auch die Erde ist von Gott geschaffen und darum voll von Anfängen, Keimen, Vorbildern, Typen und Weissagungen des Zukünftigen. UNÄHNLICH aber, weil die Erhöhung und Verklärung doch so über alle Begriffe und Ahnungen hoch hinausgeht, dasz alles als ganz neu und unerhört erscheint: was kein Auge gesehen, kein Ohr gehört, was in keines Menschen Herz gekommen ist, das hat Gott bereitet denen die ihn lieben.* Ook L. J. Van Rhyn, De laatste dingen (Uit het Duitsch van K. Rohr), Nijmegen 1888, biedt zoo iets, bl. 133. Intusschen dient men voorzichtig te zijn met de overbrenging van het aardsche naar het hemelsche.

aanschijn wandelen en werken, omschenen met de heerlijkheid des Heeren, met zijne liefde omvangen en naar al hunne heilige begeerten uit de schatten zijner algenoegezaamheid overvloedig begiftigd, en daarbij volkomen zeker van hunnen gelukstaat en van het eeuwigdurend bezit hunner voorrechten en goederen: hoe kan het anders, of eene onuitsprekelijke blijdschap, zooals zij op aarde nooit hebben gevoeld, zal daar hunne harten vervullen, waarvan ook de verrukkelijke lof- en dankzangen getuigen, die Johannes in de Openbaring (5 : 8 vv. en elders) de hemellingen met citers en reukschalen in hunne handen tot verheerlijking Gods en des Lams hoorde aanheffen.

f. Zoo zal het daar dan geen schijnbaar leven als van schimmen zijn: maar een *waarachtig leven* der verlostten in een *eeuwig Godsrijk*. In de onafgebroken gemeenschap met God in Christus door den Heiligen Geest geniet dan al het volk Gods die Goddelijke rust, waarvan op aarde slechts voorsmaken waren ontvangen, dien eeuwigen Sabbat, die hier nog overblijft en naar Gods belofte te wachten staat (Hebr. 4 : 9). Eene rust, die geenszins zal zijn een nietsdoen: want dat is geen *leven*, maar dood; integendeel het is de ruste Gods (Hebr. 4 : 10). God rustte van zijne werken, van de werken der schepping. Toch werkt Hij, zonder dat dit zijne ruste stoort. Mijn Vader werkt tot nu toe en ik werke [ook], zeide Jezus (Joh. 5 : 17). Zoo zullen ook de zaligen werken, zonder alle onrust, in dat werk, hetwelk gedurende de onrustige en woelige dagen hunner levensweek slechts onvolkomen was begonnen, namelijk in den werkdadigen dienst en de verheerlijking van den drieenigen God. Zoo zullen alle gezaligden den eeuwigen sabbat vieren.

En dit niet slechts ieder voor zich afzonderlijk, maar ook gemeenschappelijk als een vereenigd, heilig volk *in eeuwig Godsrijk*, in dat Koninkrijk, in hetwelk Christus ten laatsten dage zijne verlost en inleidt, naar zijn woord Matth. 25 : 34 : *Komt, gij gezegenden mijns Vader, beërfst dat Koninkrijk, hetwelk u bereid is van de grondlegging der wereld.* Dat is het Rijk der heerlijkheid, waarin de Vader in Christus door den Heiligen Geest met zijne liefde en genade al zijne naar zijn beeld herschapene kinderen zal regeeren en *alles zal zijn in hen allen* <sup>1)</sup>, 1 Kor. 15 : 28. Niet in alle menschen, zooals Pantheïsten en voorstanders der algemeene zaligmaking (Apokatástasis) leeren, maar in zijn heilig en heerlijk volk. Immers, Paulus spreekt daar geheel niet van het lot der ongelooften, maar alleen van de geloofden. Christus heeft dan het Koninkrijk, dat Hij nu als Middelaar bedient, den Vader overgegeven en heeft zich zelven aan den Vader onderworpen <sup>2)</sup>, voleindigd hebbende het werk dat de Vader Hem gegeven had om te doen, namelijk de verlossing, vergadering, heiliging, regeering, bewaring en bescherming zijner gemeente en eindelijk hare verheerlijking. Christus blijft haar Hoofd; Hij verwijdt zich niet van haar: de Openbaring spreekt telkens van God en het Lam. God zal dan in Christus door den Heiligen Geest *alles zijn in allen*, in al de zaligen, in hun verstand, wil, genegenheden, gewaarwordingen en begeerten, Hij zal hen allen naar hunne mate met zijne heerlijkheid vervullen, zoodat

<sup>1)</sup> ἵνα ἡ ὁ θεὸς τὰ πάντα ἐν πάντιν. (Lachmann en Tischendorf later τὰ weg).

<sup>2)</sup> 1 Kor. 15 : 24—28. Zie vooral Dertiende Hoofdstuk § 25.



zij niet naar iets anders en meeders verlangen, maar allen voldaan, allen, ook bij het onderscheid van trappen in de heerlijkheid, volkomen zalig zullen zijn en ook in geheel hun bestaan en doen door geen anderen invloed zullen worden aangedaan, bewogen en bestuurd, dan door Gods Geest die hen bezielt en in hen woont en door wien zij eeuwiglijk leven en geregeerd worden, zoodanig dat zij niet zullen kunnen zondigen.

5. Zal er *toeneming*, wasdom, voortgang zijn in kennis en heerlijkheid? <sup>1)</sup> Velen zijn van die gedachte. „De ondoorgrondelijke diepte des goddelijken Wezens en de onbereikbare hoogte der Goddelijke heerlijkheid maken het *mogelijk*,” zegt men. Maar een eindelooze voortgang in kennis en gelijkvormigheid Gods is met de eindige natuur van schepselen niet vereenigbaar. „De *vele woningen* (Joh. 14 : 2 maken het *waarschijnlijk*,” beweert men. Maar dit duidt niet aan, dat men van de eene tot de andere, nog hooger en heerlijker, zal overgaan. Integendeel, Christus bemoedigt de versaagde discipelen: gunt de overste dezer wereld u geene plaats op aarde, in het groote huis des Vaders, in den hemel, is ruimte genoeg voor u en voor alle geloovigen. Zelfs vindt men in Openb. 22 : 2 in de maandelijksche vruchten van het geboomte des levens in het nieuwe Jeruzalem eenen *werkelijke* bloei en wasdom. Maar dat het geboomte, of de eenige boom des levens (beeld van Christus), die langs

---

<sup>1)</sup> *Bretschneider*, Handb. der Dogm. II. S. 475. 476. 477. *Delitzsch*, Bibl. Psychol. S. 472 ff. Dr. *J. T. Beck*, Vollendung des Reiches Gottes. 1887. S. 101. *Nitzsch*, System. 5te Aufl. S. 406. Ook *Von Gerlach*, zu Offenbar. Joh. 22 : 2 neemt aan *ein ewiges Werden und Wachsen*.

geheel de rivier der Stad zijne wortelen van onderen en zijne takken van boven uitstrekt, iedere maand nieuwe vruchten brengt, geeft te kennen, dat de genieting en vreugde des zaligen levens *onafgebroken* voortgaat en onophoudelijk door de levendmakende invloeden des Heeren versch en krachtig zonder eenige verslapping of verzwaking onderhouden wordt. Maar het is geen bewijs van „eeuwig worden en wassen.” Ook uit de trappen der heerlijkheid wil men besluiten, dat er eene promotie, eene bevordering, verheffing van den eenen trap tot den anderen, in verband met de „vele woningen,” kan en zal plaats hebben.

Zeker zal daar geen werkelooze stilstand zijn, maar ook geen zoekend, rusteloos streven naar een nog verwijderd doel, naar iets wat nog gemist wordt, in kennis, heiligheid, genot. De zaligen genieten de zaligste rust en verzading der vreugden, zooals boven is aangetoond, in de onmiddellijke, bestendige gemeenschap met God. Dan is het Openb. 21 : 3 : *Ziet, de tabernakel Gods is bij de menschen, en Hij zal bij hen wonen en zij zullen zijn volk zijn en God zelf zal bij hen [en] hun God zijn* <sup>1)</sup>. Openb. 7 : 16, 17 : *Zij zullen niet meer honger en zullen niet meer dorsten, en de zon zal op hen niet vallen noch eenige hitte. Want het Lam, dat in het midden des troons is, zal hen weiden en zal hun leidsman zijn tot levende fonteinen der wateren ; en God zal al hunne tranen van hunne oogen afwisschen.*

---

<sup>1)</sup> Over Openb. 21 : 1—4. Zie dit *Eenentwintigste Hoofdstuk* § 15. bl. 172 v.v.

Hiermede sluit het *Leesboek over de Gereformeerde geloofsleer*, waarvan het Eerste Stuk in het jaar 1876 verscheen. Boven eigene en tegen anderer verwachting heb ik met Gods hulp onder de gestadige afhankelijke bede *Leid mij in Uwe waarheid en leer mij*, mijne taak mogen afwerken. Gode zij dank! Hij doe het werk voor velen tot zegen zijn!

Ik eindig met het slot van den Kerkvader *Augustinus* op zijne *Stad Gods*: Degenen, voor wie het werk te kort en onvoldoende of voor wie het te uitvoerig is, mogen dit mij ten goede houden: immers alle menschelijk werk is onvolmaakt. Die zich er echter mede vergenoegen, mogen, terwijl zij in hun hart mij met de voltooiing gelukwenschen, niet mij, maar evenals ik zelf, Gode daarvoor dankzeggen. Amen<sup>1)</sup>.

DE SCHRIJVER.

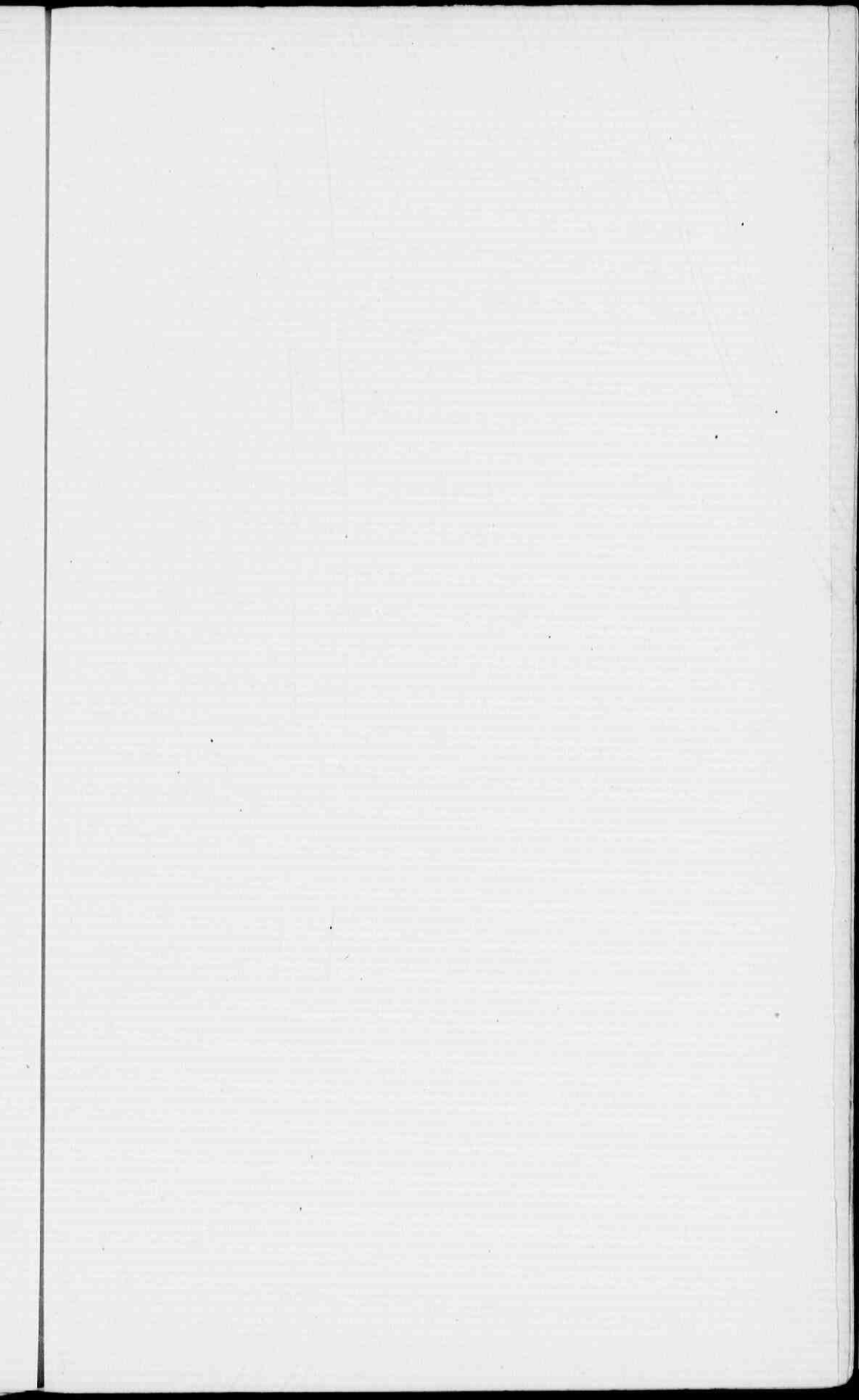
---

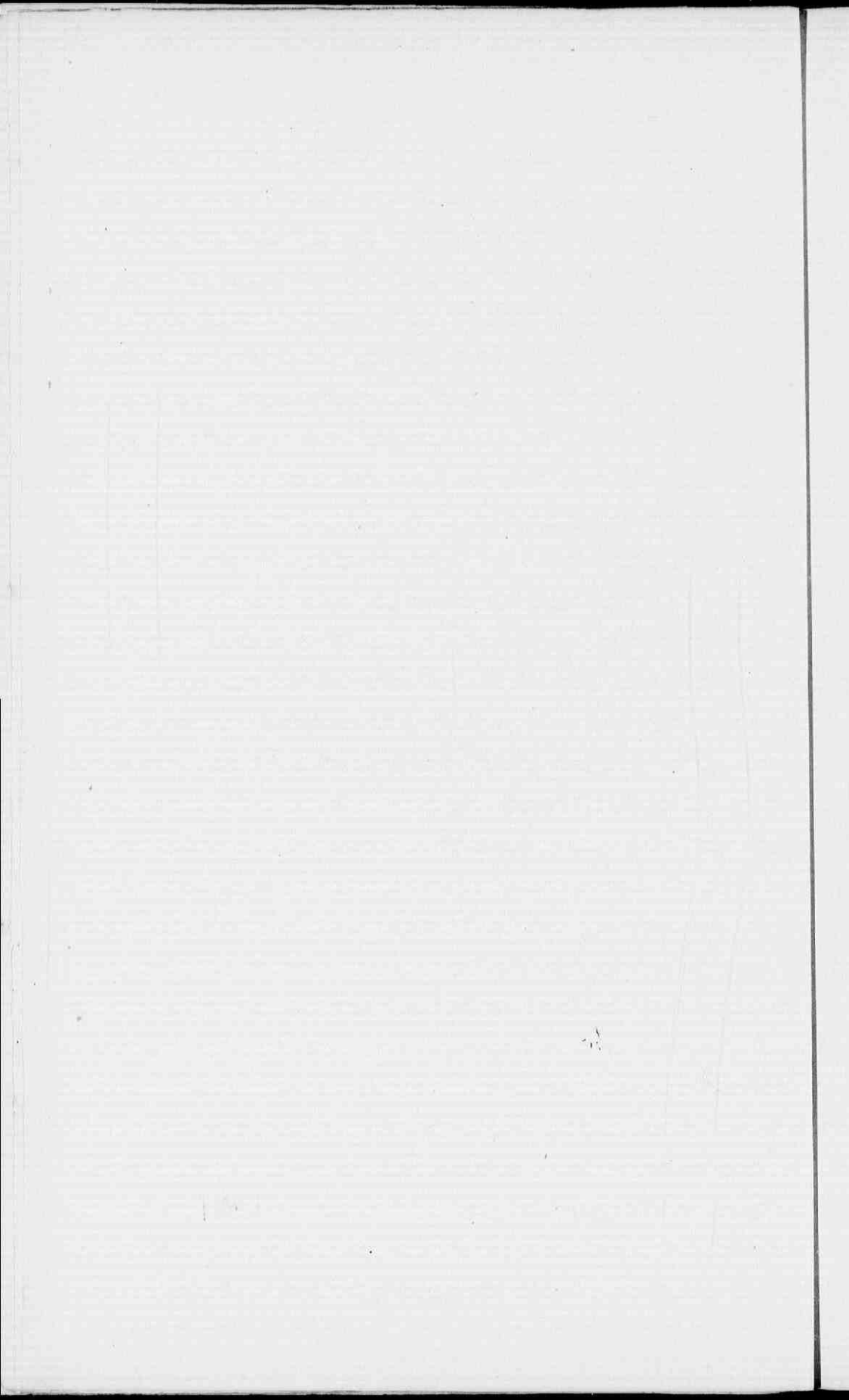
<sup>1)</sup> *Augustin.* De Civit. Dei Lib. XXII fin. Videor mihi debitum ingentis hujus Operis, adjuvante Domino, reddidisse. Quibus parum, vel quibus nimium est, mihi ignoscant. Quibus antem satis est, non mihi, sed Deo mecum gratias congratulantes agant. Amen.

---

## VERBETERINGEN.

|      |     |      |                          |                             |
|------|-----|------|--------------------------|-----------------------------|
| Deel | I   | blz. | 79. Lev. 11.             | moet zijn: Lev. 11 : 5 v.v. |
| »    | »   | »    | 208. Matth. 13 : 13.     | » » : Matth. 13 : 11.       |
| »    | »   | »    | 804. Matth. 10 : 29, 33. | » » : Matth. 10 : 29, 30.   |
| »    | II  | »    | 10. Hoz. 6 : 7           | » » : Hoz. 7 : 6.           |
| »    | »   | »    | 225. 1 Kron. 26 : 3.     | » » : 1 Kron. 23 : 3.       |
| »    | »   | »    | 249. Joh. 6 : 33.        | » » : Joh. 6 : 63.          |
| »    | III | »    | 270. 1 Kor. 12 : 17, 20. | » » : 1 Kor. 12 : 17, 21.   |
| »    | »   | »    | 302. Rom. 11 : 33.       | » » : Rom. 11 : 34.         |
| »    | »   | »    | 543. Rom. 4 : 5, 1.      | » » : Rom. 5 : 1, 5.        |





# REGISTER

VAN

I. Schriftuurplaatsen,

II. Heidelbergischen Catechismus, Nederlandsche Geloofsbelijdenis en Dordsche Leere-regelen,

III. Zaken,

IN HET

**Leesboek over de Gereformeerde Geloofsleer**

DOOR

**Dr. E. C. GRAVEMEIJER.**







# REGISTER.

- I. Plaatsen uit de Heilige Schrift.
- II. Aanhalingen uit den Heidelbergſchen Catechismus, de  
Nederlandsche Geloofsbelijdenis en Dordsche Leerregelen.
- III. Zaken.

Het Romeinsche cijfer wijst het deel, het Arabische cijfer  
de bladzijden aan

## I. Plaatsen uit de Heilige Schrift.

| Genesis.  | Deel. bladzijden.                   | Genesis.      | Deel. bladzijden.                   |
|-----------|-------------------------------------|---------------|-------------------------------------|
| 1: 1      | I. 324, 427, 430,<br>638, 639, 700. | 1: 20, 21, 24 | I. 757.                             |
| 1: 1 v.v. | I. 323 v.v., 427,<br>430, 668, 702. | 1: 21         | I. 733.                             |
| 1: 2      | I. 429, 527, 529,<br>640, 650.      | 1: 25         | I. 733.                             |
| 1: 3      | I. 639, 660, 703.                   | 1: 26         | I. 747, 853.                        |
| 1: 3 v.v. | I. 660.                             | 1: 26 v.      | I. 431, 747, 853,<br>863.           |
| 1: 5      | I. 317.                             | 1: 26, 27     | I. 664, 747, 853.                   |
| 1: 8      | I. 317.                             | 1: 27         | I. 735, 736, 756,<br>863, 868, 873. |
| 1: 9      | I. 702.                             |               | II. 10.                             |
| 1: 9, 10  | I. 702.                             | 1: 28         | I. 739, 864.                        |
| 1: 10     | I. 317, 702.                        |               | II. 59, 348.                        |
| 1: 11     | I. 788.                             |               | III. 57.                            |
| 1: 12     | I. 733.                             | 1: 28-30      | I. 121.                             |

| Genesis.  | Deel. Bladzijden.                                                 | Genesis.   | Deel. Bladzijden.                               |
|-----------|-------------------------------------------------------------------|------------|-------------------------------------------------|
| 1: 31     | I. 707, 848.<br>II. 12.                                           | 3: 1, 14   | II. 8.                                          |
| 2: 1      | I. 429, 640, 684,<br>701.                                         | 3: 2       | I. 323.                                         |
| 2: 2      | I. 756, 772.                                                      | 3: 2, 3    | I. 869.                                         |
| 2: 2, 3   | I. 38.                                                            | 3: 3       | I. 889.                                         |
| 2: 3.     | I. 678, 869.<br>III. 39.                                          | 3: 4       | I. 713.                                         |
| 2: 4 v.v. | I. 323, 326.                                                      | 3: 5       | II. 34.                                         |
| 2: 5.     | I. 736.                                                           | 3: 6       | I. 719.                                         |
| 2: 6.     | I. 750.                                                           | 3: 7       | II. 5, 16, 361.                                 |
| 2: 7.     | I. 23, 432, 468,<br>735, 747, 749,<br>750, 757, 763.<br>III. 638. | 3: 8       | II. 17.                                         |
| 2: 8.     | I. 756, 757.                                                      | 3: 9 v.v.  | III. 62, 600.                                   |
| 2: 9.     | I. 889.                                                           | 3: 10      | I. 866.                                         |
| 2: 15.    | I. 869.                                                           | 3: 11      | II. 7, 24.                                      |
| 2: 16, 17 | I. 121, 756, 880.                                                 | 3: 12 v.v. | II. 24.                                         |
| 2: 17     | I. 875, 887.<br>II. 155, 388.                                     | 3: 14      | I. 872.                                         |
| 2: 18     | III. 57.                                                          | 3: 14, 15  | II. 26.                                         |
| 2: 19     | I. 750, 756.                                                      | 3: 15      | I. 121.                                         |
| 2: 20     | I. 317, 868.                                                      |            | II. 27, 620.                                    |
| 2: 21 v.  | I. 751.                                                           |            | II. 29.                                         |
| 2: 22     | I. 751.                                                           |            | I. 866.                                         |
| 2: 23.    | I. 755, 868.<br>III. 204.                                         |            | II. 29.                                         |
| 2: 23, 24 | I. 755.                                                           |            | II. 28.                                         |
| 2: 25     | I. 866, 872.<br>II. 24.                                           |            | I. 831.                                         |
| 3:        | II. 8, 32, 34.                                                    |            | II. 29, 100.                                    |
| 3: 1-4    | II. 13.                                                           |            | I. 130, 713, 893.                               |
|           |                                                                   |            | II. 9, 100, 103,<br>320, 342, 348,<br>356, 450. |
|           |                                                                   |            | III. 190, 223.                                  |
|           |                                                                   |            | II. 20, 55.                                     |
|           |                                                                   |            | III. 57.                                        |
|           |                                                                   |            | I. 133.                                         |
|           |                                                                   |            | II. 11.                                         |
|           |                                                                   |            | II. 55.                                         |

| Genesis.   | Deel. Bladzijden.                                 | Genesis.    | Deel. Bladzijden.               |
|------------|---------------------------------------------------|-------------|---------------------------------|
| 3: 19      | I. 749, 875, 876,<br>885.<br>II. 29.<br>III. 638. | 6: 13-21    | I. 122.                         |
| 3: 21      | II. 528.                                          | 7: 1-4      | I. 122.                         |
| 3: 22      | I. 432, 886.                                      | 8: 15-17    | I. 123.                         |
| 3: 22-24   | I. 890.                                           | 8: 21 v.v.  | I. 123.                         |
| 3: 23      | I. 757.                                           | 8: 22       | I. 789.                         |
| 3: 23, 24  | II. 31.                                           |             | III. 732.                       |
| 4: 6 v.v.  | I. 122.                                           | 9: 1-17     | I. 123.                         |
| 4: 14      | I. 122, 736.                                      | 9: 3, 4, 6  | III. 55.                        |
| 4: 16      | I. 140.                                           | 9: 6        | II. 39, 40.                     |
| 4: 17 v.v. | I. 141.                                           |             | III. 55, 56.                    |
| 4: 25      | I. 140, 737.                                      | 9: 20       | I. 133.                         |
| 4: 26.     | I. 141.                                           | 9: 25-27    | I. 143, 144.                    |
|            | II. 104.                                          | 10: 1 v.v.  | I. 738.                         |
| 5: 1       | I. 738, 854.                                      | 10: 21      | I. 142.                         |
| 5: 3       | I. 140, 737.                                      | 10: 25      | I. 137.                         |
|            | II. 44.                                           | 11: 5       | I. 358.                         |
| 5: 22      | I. 141.                                           | 12: 1 v.v.  | I. 124.                         |
|            | II. 104.                                          | 12: 3       | I. 124.                         |
| 5: 29      | I. 133.                                           |             | II. 104.                        |
|            | II. 104.                                          | 12: 22      | III. 455.                       |
| 6: 1 v.v.  | I. 735.                                           | 13: 16      | I. 124.                         |
| 6: 2       | I. 691.                                           | 14: 13      | I. 169.                         |
| 6: 3       | I. 388.                                           | 14: 19 v.v. | I. 319.                         |
| 6: 4       | I. 307.                                           | 14: 18-20   | II. 111, 241.                   |
| 6: 5       | II. 3.                                            | 14: 22      | I. 798.                         |
|            | III. 77.                                          | 15: 1       | I. 320.                         |
| 6: 6 v.v.  | I. 363.                                           | 15: 5       | I. 124, 659.                    |
|            | II. 12.                                           | 15: 6       | II. 635, 749, 750,<br>761, 763. |
| 6: 9       | I. 141.                                           |             | III. 332.                       |
|            | II. 104, 815.                                     | 15: 6, 18   | III. 332.                       |
|            |                                                   | 15: 12      | I. 126.                         |
|            |                                                   | 15: 13      | I. 201.                         |

| Genesis.    | Deel. Bladzijden.   | Genesis.       | Deel. Bladzijden. |
|-------------|---------------------|----------------|-------------------|
| 15: 16, 18  | II. 105.            | 22: 1 v.v.     | I. 380, 552.      |
| 15: 18      | III. 332.           |                | II. 116.          |
| 15: 17      | III. 307, 332.      | 22: 2          | I. 379.           |
| 16: 13      | III. 575.           | 22: 8          | I. 770.           |
| 17: 1       | I. 319.             | 22: 12         | II. 750.          |
| 17: 1-10    | III. 332.           | 22: 13         | I. 809.           |
| 17: 3       | III. 149.           | 22: 14         | I. 769.           |
| 17: 7       | III. 398, 399, 403. |                | II. 117.          |
| 17: 7-13    | III. 338.           | 22: 16         | II. 116.          |
| 17: 10 v.v. | III. 330.           | 22: 16-18      | II. 117.          |
| 17: 11      | III. 308, 330, 335. | 22: 17         | I. 124.           |
| 17: 12      | III. 333, 399, 408. | 22: 18         | II. 104, 365.     |
| 17: 14      | III. 337.           | 24: 50         | III. 60.          |
| 18: 1 v.v.  | I. 691.             | 25: 27         | III. 99.          |
| 18: 8       | II. 523.            | 26: 4          | II. 104.          |
| 18: 17      | II. 105.            | 27: 3          | III. 99.          |
| 18: 18      | II. 104.            | 28: 12         | I. 695.           |
| 18: 19      | I. 134, 135, 600.   | 28: 14         | II. 104.          |
| 18: 22      | III. 148.           | 28: 15         | I. 356.           |
| 18: 25      | I. 397.             | 29: 20         | III. 98.          |
|             | II. 592, 697.       | 31: 7, 24      | I. 832.           |
| 18: 27      | I. 754.             | 32:            | I. 845.           |
|             | III. 142.           | 32: 10         | I. 844.           |
| 19: 1       | I. 135.             | 32: 26         | III. 148.         |
| 19: 3       | II. 523.            | 32: 29         | I. 314.           |
| 19: 13      | I. 697.             | 34: 14         | III. 337.         |
| 19: 16      | I. 696.             | 35: 18         | III. 601.         |
| 19: 27      | III. 148.           | 35: 19         | II. 356.          |
| 20: 3       | I. 323.             | 41: 22         | III. 671.         |
| 20: 4       | I. 323.             | 41: 43, 45, 55 | II. 325.          |
| 20: 3-8     | I. 127.             | 41: 44         | II. 575.          |
| 20: 6       | I. 832.             | 43: 8 v.v.     | II. 266.          |
| 21: 17      | III. 118.           | 43: 44         |                   |

| Genesis.      | Deel. Bladzijden. | Exodus.    | Deel. Bladzijden.              |
|---------------|-------------------|------------|--------------------------------|
| 44: 32 v.v.   | II. 266.          | 12: 13     | III. 456.                      |
| 47: 31        | I. 202.           | 12: 16     | III. 466.                      |
| 48: 14        | II. 574.          | 12: 18     | III. 454.                      |
| 49: 8-12      | II. 106.          | 12: 18-20  | III. 464.                      |
| 49: 10        | I. 211.           | 12: 26, 27 | III. 462.                      |
|               | II. 120.          | 12: 27     | III. 453, 455.                 |
| 50: 20        | I. 833.           | 12: 40     | I. 201.                        |
| Exodus.       |                   | 12: 46     | II. 406.                       |
| 2: 5          | I. 808.           |            | III. 460.                      |
| 2: 10         | I. 149.           | 12: 48     | III. 451.                      |
| 3: 6          | III. 600.         | 13: 4      | III. 20, 453.                  |
| 3: 7          | III. 124.         | 13: 20     | I. 261.                        |
| 3: 14         | I. 320, 332.      |            | II. 234.                       |
|               | II. 148.          | 13: 30     | III. 700.                      |
| 3: 15, 16     | I. 151.           | 15: 26     | III. 328.                      |
| 4: 21         | I. 837.           | 16: 23, 26 | III. 40.                       |
| 4: 22         | III. 166.         | 17: 14     | I. 194.                        |
| 4: 25         | III. 386.         | 19: 10     | III. 339.                      |
| 5: 2          | I. 330, 837.      | 19: 18     | I. 358.                        |
| 6: 1 v.v.     | I. 324.           | 19: 23     | I. 272.                        |
| 6: 2          | I. 320.           | 20: 1      | III. 14, 726.                  |
| 6: 3          | I. 326.           | 20: 2      | III. 26.                       |
| 7: 13, 22, 23 | I. 838.           | 20: 3      | I. 301, 303.                   |
| 8: 1          | I. 380.           | 20: 5      | III. 30.                       |
| 8: 15, 19, 32 | I. 838.           | 20: 9 v.v. | III. 39.                       |
| 9: 7, 12, 34  | I. 838.           | 20: 10     | III. 40.                       |
| 9: 12.        | I. 836.           | 20: 11     | I. 640, 670, 675,<br>678, 701. |
| 10: 10, 11    | II. 243.          |            | III. 38, 39, 40.               |
| 11: 4-7       | III. 451.         | 20: 12     | I. 815.                        |
| 11: 7         | I. 830.           | 20: 14     | III. 61.                       |
| 12: 1 v.v.    | III. 451.         | 20: 17     | III. 25, 74.                   |
| 12: 4         | III. 457.         | 20: 24     | III. 492.                      |
| 12: 3, 6      | III. 464, 569.    |            |                                |

| Exodus.     | Deel. Bladzijden.      | Exodus.     | Deel. Bladzijden. |
|-------------|------------------------|-------------|-------------------|
| 21: 5 v.v.  | II. 254.               | 35: 31 v.v. | III. 16.          |
| 21: 6       | II. 254.               | 37: 1       | III. 17, 22.      |
| 21: 14      | III. 55.               | 40: 15      | II. 188.          |
| 22: 9       | I. 329.                | 40: 34      | II. 584.          |
| 22: 30      | III. 334.              |             | III. 205.         |
| 23: 20 v.v. | I. 321.                | Leviticus.  |                   |
| 23: 21      | I. 321, 334, 520.      | 4: 5, 16    | II. 243.          |
| 24: 4       | I. 128.                | 8: 12       | II. 186.          |
| 24: 8       | II. 607.               | 9: 22       | II. 273.          |
|             | III. 491.              | 10: 9       | II. 8.            |
| 24: 10      | II. 608.               | 10: 11      | III. 42, 282.     |
| 24: 13      | III. 17.               | 11: 5 v.v.  | I. 79.            |
| 24: 18      | II. 545.               | 12: 3       | III. 334.         |
| 28: 1       | II. 192.               | 12: 6       | II. 367.          |
| 28: 36 v.v. | II. 252.               | 14: 45      | III. 590.         |
| 28: 38      | II. 870.               | 16:         | II. 243.          |
| 30: 20      | II. 315.               | 16: 12      | III. 116.         |
| 30: 22-25   | II. 188.               | 16: 11 v.v. | II. 244.          |
| 31: 17      | I. 678.                | 17: 11      | II. 259, 405.     |
|             | II. 12.                |             | III. 55, 371.     |
| 31: 18      | III. 16.               | 18: 16      | III. 63.          |
| 32: 15      | III. 21.               | 19: 1       | II. 451.          |
| 32: 16      | III. 17.               | 19: 17      | III. 57.          |
| 32: 30      | III. 334.              | 19: 18, 34  | III. 80.          |
| 32: 32 v.v. | I. 620.                | 20: 7       | II. 806.          |
| 33: 20      | III. 795.              | 20: 14      | II. 406.          |
| 34: 1       | III. 17.               | 21: 9       | II. 406.          |
| 34: 3       | I. 785.                | 23: 3       | III. 42.          |
| 34: 6       | I. 293, 320, 358, 388. | 23: 6       | III. 454.         |
|             |                        | 23: 10      | III. 465.         |
| 34: 11, 14  | I. 65.                 | 24: 11      | I. 330.           |
| 34: 28      | I. 784.                | 24: 15      | I. 330.           |
| 34: 29 v.v. | I. 64.                 |             |                   |



| Leviticus.     | Deel. Bladzijden.                    | Numeri.    | Deel. Bladzijden. |
|----------------|--------------------------------------|------------|-------------------|
| 24: 16         | I. 315, 330.<br>II. 736.<br>III. 34. | 26: 59     | I. 202.           |
| 25: 8          | II. 122.                             | 28: 9      | III. 42.          |
| 26: 41         | III. 336.                            | 31: 22-24  | II. 405.          |
| 27: 32         | II. 647.                             | 32: 1      | I. 785.           |
| Numeri.        |                                      | 33: 3      | III. 20.          |
| 3: 13          | II. 367.                             | 35: 11, 25 | III. 56.          |
| 4: 3           | II. 225.                             | Deutronom. |                   |
| 6: 3           | II. 8.                               | 1: 39      | III. 429.         |
| 6: 24 v.v.     | I. 330.                              | 4: 2       | I. 243.           |
| 6: 24-26       | I. 427.<br>II. 245.                  |            | III. 21.          |
| 9: 3           | III. 454.                            | 4: 12, 15  | III. 30.          |
| 9: 8, 9        | I. 150.                              | 4: 12, 32  | III. 14.          |
| 10: 4          | II. 357.                             | 4: 13      | III. 13.          |
| 10: 10         | III. 466.                            | 4: 19      | I. 309.           |
| 12: 6-8        | I. 149.                              | 4: 24      | I. 401.           |
| 12: 7          | III. 179.                            | 4: 29      | III. 111.         |
| 13: 33         | III. 100.                            | 4: 32, 33  | III. 14, 726.     |
| 14: 12         | I. 551.                              | 4: 16      | III. 51.          |
| 15: 38 v.v.    | III. 82.                             | 4: 21      | III. 25, 74.      |
| 16: 28         | I. 125.                              | 4: 31      | III. 7.           |
| 16: 29, 30, 32 | I. 791.                              | 6: 1       | III. 7.           |
| 19: 1          | III. 21.                             | 6: 4       | I. 301, 538.      |
| 19: 22         | III. 471.                            |            | III. 79.          |
| 21: 9          | II. 117.                             | 6: 4, 5    | III. 79.          |
| 21: 14, 15     | I. 247.                              | 6: 6-9     | I. 267.           |
| 23: 9, 10      | II. 564.                             | 6: 13, 14  | III. 125.         |
| 23: 19         | I. 366.                              | 6: 20-23   | III. 462.         |
| 24: 17         | II. 368.                             | 7: 6-8     | III. 463.         |
| 25: 9          | I. 204.                              | 8: 3, 4    | I. 784.           |
| 26: 11         | III. 30.                             | 9: 5       | I. 151.           |
|                |                                      |            | III. 463.         |
|                |                                      | 10: 1-5    | III. 17, 22.      |
|                |                                      | 10: 16     | II. 669, 336.     |

| Deutronom.  | Deel. | Bladzijden.    | Deutronom. | Deel. | Bladzijden. |
|-------------|-------|----------------|------------|-------|-------------|
| 11: 21      | III.  | 732.           | 32:        | I.    | 211.        |
| 12: 6-8     | I.    | 149.           | 32: 4      | I.    | 605.        |
| 12: 8, 32   | I.    | 243.           |            | III.  | 71.         |
|             | II.   | 863.           | 32: 6      | III.  | 166.        |
| 13: 3       | I.    | 371.           | 32: 17     | I.    | 302.        |
| 16: 2       | III.  | 471.           | 32: 39     | III.  | 641.        |
| 16: 3       | III.  | 465.           | 33: 1      | II.   | 245.        |
| 16: 5, 6    | III.  | 455.           | 33: 3      | I.    | 388.        |
| 18: 11      | III.  | 634.           | 33: 10     | III.  | 42.         |
| 18: 15      | I.    | 149.           | 34: 10     | II.   | 208.        |
|             | II    | 157, 206, 208, | Jozua.     |       |             |
|             |       | 210.           | 7: 11      | I.    | 369.        |
| 18: 18      | II.   | 310.           | 7: 25      | II.   | 406.        |
| 18: 18, 19  | II.   | 208.           | 10: 13, 14 | I.    | 246.        |
| 18: 19      | II.   | 309.           | 10: 24     | II.   | 583.        |
| 19: 4-6     | I.    | 809.           | 14: 2, 15  | I.    | 124.        |
| 19: 5       | III.  | 56.            | 23: 14     | III.  | 583.        |
| 19: 17      | I.    | 329.           | 24: 2      | I.    | 145.        |
| 21: 5       | II.   | 244.           | 24: 26     | I.    | 152.        |
| 21: 22, 23  | II.   | 408.           | Richteren. |       |             |
| 21: 23      | II.   | 413, 419.      | 3: 15      | II.   | 574.        |
| 23: 2       | III.  | 409.           | 6: 25      | I.    | 368         |
| 25: 1       | II.   | 709.           | 6: 37      | III.  | 307         |
| 25: 4       | I.    | 231.           | 9: 8, 15   | II.   | 33, 188     |
| 28: 12      | III.  | 169.           | 13: 17     | I.    | 314         |
| 28: 15 v.v. | II.   | 464.           | 20: 16     | II.   | 574         |
| 29: 10 v.v. | III.  | 401.           | Ruth.      |       |             |
| 29: 29      | I.    | 384.           | 1: 8       | II.   | 437.        |
|             | II.   | 696.           | 1 Samuel.  |       |             |
| 30: 6       | II.   | 669.           | 2: 6       | II.   | 439.        |
| 30: 11-14   | I.    | 258.           | 2: 10      | II.   | 184.        |
| 30: 19      | II.   | 621.           | 3: 10      | I.    | 275.        |
| 31: 26      | I.    | 162.           | 3: 18      | I.    | 385.        |

| 1 Samuel.  | Deel. Bladzijden.  | 1 Koningen. | Deel. Bladzijden. |
|------------|--------------------|-------------|-------------------|
| 9:9        | II. 211.           | 3:5-14      | I. 2.             |
| 10:1       | II. 188.           | 8:9         | I. 162.           |
| 10:1, 6, 9 | II. 192.           | 8:27        | I. 297, 349.      |
| 10:8       | II. 6.             | 8:46        | II. 42, 824.      |
| 10:25      | I. 162.            | 8:54        | III. 149.         |
| 13:        | II. 6.             | 9:4         | II. 815.          |
| 14:45      | I. 562.            | 12:15       | I. 825.           |
| 15:22      | I. 277.            | 14:13       | III. 51.          |
|            | II. 255.           | 15:14       | II. 815.          |
| 16:5       | III. 569.          | 17:21 v.v.  | III. 605.         |
| 16:7       | I. 588.            | 18:17       | I. 187.           |
|            | III. 543.          | 19:5-8      | I. 786.           |
| 16:12      | II. 107.           | 19:8        | II. 545.          |
| 16:13      | II. 188, 193, 196. | 19:11       | I. 359.           |
| 18:21      | I. 187.            | 19:16, 19   | II. 189.          |
| 23:10-12   | I. 374.            | 19:18       | I. 87.            |
| 20:30      | I. 187.            |             | III. 203.         |
| 2 Samuel.  |                    | 19:35       | I. 696.           |
| 2:4        | II. 196.           | 21:20       | I. 187.           |
| 5:3        | II. 196.           | 22:34       | I. 808.           |
| 6:18       | II. 244.           | 2 Koningen. |                   |
| 7:12 v.v.  | II. 565.           | 4:23        | III. 42.          |
| 7:12       | II. 157.           | 4:34        | III. 605.         |
| 7:14       | II. 107.           | 6:17        | III. 712.         |
| 7:16       | II. 108.           | 6:26        | III. 173.         |
| 13:34      | II. 469.           | 8:26        | I. 248.           |
| 14:20      | I. 708.            | 9:6         | II. 189.          |
| 14:24, 33  | II. 469.           | 11:12       | II. 189.          |
| 16:10      | I. 838.            | 13:18, 19   | I. 375.           |
| 1 Koningen |                    | 13:21       | III. 139, 605.    |
| 1:39       | II. 189.           | 19:15       | I. 845.           |
| 2:19       | II. 574.           | 19:27, 28   | I. 830.           |
| 2:37       | I. 885.            | 20:1, 6     | I. 551.           |

| 2Koningen. | Deel. Bladzijden. | Esther.    | Deel. Bladzijden. |
|------------|-------------------|------------|-------------------|
| 20: 3      | II. 815.          | 4: 16      | II. 510.          |
| 20: 7      | I. 820.           | 5: 1       | II. 510.          |
| 20: 17     | III. 307.         | 6: 1 v.v.  | I. 803.           |
| 22: 8      | I. 163, 249.      | Job.       |                   |
| 23: 30     | II. 189.          | 1: 1       | II. 815.          |
| 36: 22, 23 | I. 825.           | 1: 6       | I. 693.           |
| 1Kronieken |                   | 1: 6, 12   | I. 693.           |
| 21: 1      | I. 187.           | 1: 12      | I. 693, 831.      |
| 23: 3      | II. 225.          | 2: 4       | II. 401.          |
| 29: 11     | I. 412.           | 2: 6       | I. 831.           |
| 29: 11, 12 | I. 412.           | 5: 12      | II. 368.          |
|            | III. 173.         | 6: 9       | I. 781.           |
| 29: 29     | I. 247.           | 8: 9       | I. 611.           |
| 2Kronieken |                   | 11: 7-9    | I. 283.           |
| 1: 3-12    | I. 12.            | 12: 9, 10  | I. 38, 811.       |
| 6: 30      | I. 708.           | 12: 23     | I. 812.           |
| 16: 12     | I. 821.           | 12: 4      | II. 45.           |
| 19: 11     | II. 301.          | 12: 5      | I. 813.           |
| 22: 2      | I. 248.           | 12: 12     | III. 732.         |
| 26: 16     | II. 111.          | 15: 4      | III. 117.         |
| 30: 8      | II. 646.          | 15: 15     | II. 478.          |
| 30: 16     | III. 455.         | 17: 11     | II. 673.          |
| 30: 21     | III. 471.         | 19: 25     | II. 157.          |
| 33: 13     | III. 143.         | 19: 25-27  | II. 718.          |
| 35: 6      | III. 570.         |            | III. 641, 680.    |
| 35: 7, 8   | III. 471.         | 19: 26     | II. 534.          |
| 35: 11     | III. 455.         |            | III. 793.         |
| Ezra.      |                   | 21: 14, 15 | I. 7.             |
| 4: 7 v.v.  | I. 171.           | 26: 13     | I. 530, 650.      |
| Nehemia.   |                   | 30: 20     | III. 144.         |
| 2: 1       | II. 123.          | 30: 28     |                   |
| 7: 64      | II. 118.          | 31: 26     | I. 309.           |
|            |                   | 31: 33     | II. 35.           |

| Job.       | Deel. Bladzijden.  | Psalmen.   | Deel. Bladzijden. |
|------------|--------------------|------------|-------------------|
| 32: 17-20  | II. 288.           | 8: 10      | III. 747.         |
| 33: 4      | I. 23, 530.        | 9: 3-5     | I. 394.           |
| 34: 10-20  | I. 404.            | 10: 4      | I. 28.            |
| 34: 14-15  | I. 527.            | 10: 14     | I. 369.           |
| 36: 26     | I. 282.            | 14: 1, 5   | I. 29.            |
| 36: 27     | I. 782.            | 15: 1-4    | III. 71.          |
| 38: 1 v.v. | I. 767.            | 16: 9      | II. 417.          |
| 38: 2      | I. 826.            | 16: 10     | II. 430, 502.     |
| 38: 6, 7   | I. 701.            | 16: 11     | II. 574, 603.     |
| 38: 16, 17 | III. 761.          | 18: 26, 27 | I. 262.           |
| 42: 7      | I. 188.            | 19: 1      | I. 324, 767.      |
| Psalmen.   |                    | 19: 2      | I. 10, 324.       |
| 1: 2       | II. 82, 853.       | 19: 2, 3   | II. 623.          |
|            | III. 99.           | 19: 8      | I. 10, 245, 324.  |
| 1: 3       | III. 267.          |            | III. 86.          |
| 1: 5       | III. 661.          | 19: 8, 9   | III. 5.           |
| 1: 5, 6    | III. 262.          | 19: 12     | III. 100.         |
| 2: 1 v.v.  | II. 306, 566, 584. | 19: 15     | III. 111.         |
| 2: 2       | II. 185.           | 22: 11     | III. 423.         |
| 2: 6, 8    | II. 306            | 23:        | II. 718.          |
| 2: 4       | I. 356.            | 23: 3      | II. 282.          |
|            | II. 417.           | 23: 4      | I. 356.           |
| 2: 6       | II. 194.           | 24: 25, 26 | I. 95.            |
| 2: 7       | I. 479.            | 26: 1, 11  | II. 815.          |
|            | II. 193, 526.      | 27: 8      | III. 111.         |
| 2: 10      | I. 382.            | 29: 3      | I. 782.           |
| 2: 12      | II. 316.           | 32: 5      | I. 407.           |
| 5: 5-7     | I. 400.            |            | II. 718, 726.     |
| 5: 12      | I. 316.            |            | III. 573.         |
| 7: 7-12    | I. 393.            | 32: 5, 6   | II. 819.          |
| 7: 9       | II. 815.           | 32: 51     | II. 832.          |
| 8: 6       | I. 328, 329.       | 33: 6      | I. 429, 650, 684. |
| 8: 7       | II. 583.           | 33: 9      | I. 643, 657.      |

| Psalmen.    | Deel. Bladzijden. | Psalmen.    | Deel. Bladzijden.          |
|-------------|-------------------|-------------|----------------------------|
| 33 : 10, 11 | I. 550.           | 58 : 12     | I. 397.                    |
| 33 : 11     | III. 152.         | 62 : 9      | III. 151.                  |
| 34 : 8      | II. 830.          | 65 : 3      | III. 118.                  |
| 34 : 9      | III. 799.         | 66 : 5      | I. 273.                    |
| 34 : 16     | III. 114.         | 67 : 1      | III. 152.                  |
| 34 : 19     | III. 556.         | 68 : 19     | II. 274, 561, 562,<br>599. |
| 36 : 10     | III. 81.          | 68 : 21     | I. 537.                    |
| 38 : 18     | II. 708.          |             | III. 348.                  |
| 40 : 7 v.v. | II. 254, 453.     | 69 : 10     | II. 251.                   |
| 40 : 8      | I. 116.           | 69 : 29     | I. 621.                    |
| 40 : 9      | II. 527.          | 71 : 20     | III. 641.                  |
| 42 : 2, 3   |                   | 72 : 1 v.v. | II. 114.                   |
| 45 : 5      | II. 643.          | 73 : 25     | III. 75, 81.               |
| 45 : 7, 8   | I. 514.           | 73 : 25-28  | I. 5.                      |
| 45 : 14     | III. 789.         | 73 : 28     | III. 798.                  |
| 49 : 8, 9   | II. 134, 452.     | 78 : 24     | II. 671.                   |
| 50 : 13     | I. 290, 297.      | 78 : 24, 25 | I. 785.                    |
| 50 : 13-15  | I. 290.           | 81 : 14, 15 | I. 381.                    |
| 50 : 14     | I. 290.           | 82 : 1      | I. 329.                    |
|             | III. 123.         | 85 : 7      | III. 641.                  |
| 50 : 15     | I. 290.           | 86 : 10     | I. 313.                    |
|             | III. 117.         | 86 : 11     | I. 303.                    |
| 51 : 7      | II. 49.           |             | III. 148.                  |
| 51 : 8      | I. 290.           | 86 : 13     | III. 641.                  |
|             | III. 71.          | 88 : 7      | II. 439.                   |
| 51 : 9      | III. 455.         | 89 : 49     | III. 583.                  |
| 51 : 10     | I. 407.           | 90 : 2      | I. 345.                    |
|             | II. 718.          |             | II. 148.                   |
| 51 : 13     | I. 427, 468.      | 90 : 4      | I. 348.                    |
| 51 : 19     | II. 670.          | 90 : 10     | I. 137.                    |
|             | III. 142, 556.    | 90 : 11     | III. 781.                  |
| 53 : 6      | I. 29.            | 91 : 1      | II. 341.                   |
| 55 : 24     | I. 814.           |             |                            |

| Psalmen.   | Deel. Bladzijden.  | Psalmen    | Deel. bladzijden. |
|------------|--------------------|------------|-------------------|
| 91:11      | I. 694.            | 110:4      | II. 193, 240.     |
| 92:        | III. 42.           | 111:10     | I. 274.           |
| 93:        | I. 800.            | 115:15     | II. 574.          |
| 94:9       | I. 296.            | 115:16     | I. 686.           |
| 95:5       | I. 71.             | 116:3      | II. 439.          |
| 95:6       | III. 149.          | 116:10     | II. 653.          |
| 96:5       | I. 71.             | 118:22     | I. 62.            |
| 97:1       | I. 329.            | 119:4, 5   | III. 109, 574.    |
| 97:2       | II. 588.           | 119:18     | I. 277.           |
| 100:3      | III. 166, 453.     | 119:32     | III. 368.         |
| 102:26, 27 | III. 733.          | 119:104    | III. 557.         |
| 103:1 v.v. | II. 718.           | 119:105    | I. 258.           |
| 103:13     | I. 293.            | 119:113    | II. 823.          |
|            | III. 167.          | 119:133    | III. 558.         |
| 103:20     | I. 709.            | 119:165    | II. 853.          |
| 104:4      | I. 693.            | 135:6-9    | I. 800.           |
| 104:4, 5   | I. 702.            | 136:4      | I. 789.           |
| 104:14     | I. 784.            | 138:3      | III. 153.         |
| 104:15     | III. 476.          | 139:1 v.v. | III. 120.         |
| 104:24     | I. 377.            | 139:2, 4   | I. 371.           |
| 104:27     | I. 787.            | 139:6      | I. 368.           |
|            | III. 118.          | 139:7-10   | I. 349, 526.      |
| 104:27-30  | I. 787.            | 139:15     | II. 349.          |
| 104:29     | I. 781, 787.       | 139:23, 24 | III. 573.         |
|            | III. 599.          | 143:10     | II. 852.          |
| 104:30     | I. 530, 763, 787.  | 145:18     | I. 356.           |
| 105:8      | III. 428.          | 146:4      | III. 601.         |
| 107:11     | III. 559.          | 147:4      | I. 368.           |
| 109:17     | III. 722.          | 147:9      | I. 804.           |
| 109:18     | II. 191.           |            | III. 118.         |
| 110:1 v.v. | II. 325.           | 147:16, 17 | I. 782.           |
| 110:1      | II. 565, 567, 600. | 147:19, 20 | I. 168.           |
| 110:2      | II. 577, 583.      |            | III. 5, 166.      |



| Psalmen.  | Deel. Bladzijden. | Spreuken.  | Deel. Bladzijden.   |
|-----------|-------------------|------------|---------------------|
| 148: 6.   | I. 788.           | 27: 7      | III. 548.           |
| 149: 1    | III. 181.         | 28: 1      | I. 27, 736.         |
| Spreuken. |                   | 28: 9      | III. 118.           |
| 1: 24     | II. 624.          | 30: 4      | I. 313.             |
| 2: 7      | II. 368.          | 30: 7-9    | I. 243.             |
| 3: 18     | I. 893.           |            | III. 152.           |
| 3: 32     | I. 539.           | 30: 9      | III. 73.            |
| 4: 23     | II. 786.          | 30: 33     | III. 590.           |
| 6: 6-8    | I. 822.           | Prediker.  |                     |
| 6: 18     | II. 73.           | 1: 2       | I. 4.               |
| 6: 23     | III. 77.          | 3: 11      | I. 5.               |
| 8: 14     | I. 311.           |            | III. 598.           |
| 8: 22     | I. 475.           | 3: 19      | III. 598.           |
| 8: 31     | I. 766.           | 4: 17      | III. 569.           |
| 9: 1-6    | II. 620.          | 7: 16      | I. 815.             |
| 9: 5, 6   | III. 557.         | 7: 17      | I. 814.             |
| 9: 10     | II. 311.          | 7: 20      | I. 814.             |
| 9: 17     | I. 188.           | 7: 29      | I. 851.             |
| 10: 4     | III. 52.          |            | II. 821.            |
| 10: 27    | I. 813.           | 8: 8       | III. 602.           |
| 15: 3     | I. 294.           | 12: 6, 7   | III. 603.           |
| 15: 24    | III. 759.         | 12: 7      | III. 599, 604.      |
| 15: 29    | III. 118.         | 12: 13, 14 | I. 4.               |
| 16: 1     | I. 823.           |            | III. 603.           |
| 16: 4     | I. 575.           | 12: 14     | III. 599, 709, 719. |
| 16: 33    | I. 805, 806.      | Hooglied.  |                     |
| 17: 15    | II. 709.          | 1: 4       | I. 843.             |
| 18: 1     | III. 154.         |            | II. 669, 679.       |
| 18: 18    | I. 805.           | 1: 5       | III. 815.           |
| 18: 23    | III. 142.         | 2: 16      | II. 651, 784.       |
| 20: 24    | I. 810.           | 3: 1       | III. 798.           |
| 21: 1     | I. 825.           | 3: 1-4     | III. 145.           |
| 24: 30-34 | I. 822.           | 3: 6       | II. 564.            |

| Hooglied.     | Deel. Bladzijden.  | Jezaja      | Deel. Bladzijden. |
|---------------|--------------------|-------------|-------------------|
| 4: 1.         | II. 55.            | 19: 18.     | I. 170.           |
| 4: 7          | II. 815.           | 22: 12      | I. 330.           |
|               | III. 790.          | 26: 13      | III. 492.         |
| 5: 2          | II. 852.           | 26: 14      | III. 661.         |
| 5: 16         | III. 798.          | 26: 19      | III. 641, 705.    |
| 6: 9          | III. 202.          | 27: 3       | II. 291.          |
| 8: 1          | III. 522.          | 28: 16 v.v. | I. 61.            |
| 8: 5          | II. 8.             | 29: 13      | I. 251.           |
|               | III. 544.          | 30: 21      | III. 94.          |
| Jezaja.       |                    | 33: 20      | II. 307.          |
| 1: 6          | I. 822.            | 33: 22      | II. 697, 863.     |
| 8: 8          | II. 291.           |             | III. 2.           |
| 1: 12         | II. 863.           | 34: 16      | I. 267.           |
| 1: 18         | II. 727.           | 35: 8       | II. 859.          |
| 1: 20         | I. 294.            | 38: 5       | I. 816.           |
| 5: 2          | I. 371.            | 38: 17      | II. 718.          |
| 5: 16         | II. 443.           |             | III. 720.         |
| 6:            | I. 692.            | 38: 21      | I. 820.           |
| 6: 1 v.v.     | I. 126.            | 40: 13      | I. 342.           |
| 6: 3          | I. 390, 428.       | 40: 14      | I. 432.           |
| 7: 14         | II. 143, 157, 351. | 40: 26      | I. 767.           |
| 7: 15         | II. 350.           | 40: 28      | I. 678, 774.      |
| 7: 15, 16, 17 | II. 353.           | 41: 21, 22. | I. 211.           |
| 8: 4          | II. 371.           | 41: 22 v.v. | I. 371.           |
| 8: 19, 20     | III. 3.            | 42: 1       | I. 335, 437.      |
| 8: 20         | I. 385.            | 42: 3       | III. 553.         |
| 4: 23.        | II. 142.           | 42: 8       | I. 334.           |
| 9: 1          | II. 142.           |             | III. 127.         |
|               | III. 225.          | 42: 9       | I. 211.           |
| 9: 5          | II. 141, 355, 363. | 43: 27      | II. 35.           |
| 10: 13, 15    | I. 796.            | 44: 3, 4    | III. 361.         |
| 11: 1         | II. 370.           | 44: 5       | II. 646.          |
| 12: 3         | III. 361.          |             |                   |

| Jezaja.    | Deel. Bladzijden.         | Jezaja.    | Deel. Bladzijden.  |
|------------|---------------------------|------------|--------------------|
| 44: 6      | I. 300, 345.<br>III. 680. | 57: 12     | II. 768.           |
| 44: 9-20   | I. 73, 74, 75.            | 57: 15     | I. 356.            |
| 45: 22, 24 | II. 685.                  | 57: 21     | III. 113, 556.     |
| 46: 1      | I. 310.                   | 58: 13     | I. 27.             |
| 46: 10     | I. 383, 550, 631,<br>633. | 59: 1      | III. 43.           |
| 48: 8      | II. 93.                   | 59: 21     | I. 294.            |
| 48: 12     | III. 181.                 | 59: 5, 6   | I. 227.            |
| 48: 16     | I. 434.                   | 60: 6      | II. 26.            |
| 48: 18     | I. 381.                   | 61: 1      | II. 369.           |
| 49: 6      | II. 234.                  | 61: 1 v.v. | I. 436.            |
| 49: 15     | III. 167.                 | 63: 9, 10  | II. 191, 194, 629. |
| 51: 6      | III. 733.                 | 63: 10     | II. 215.           |
| 53:        | I. 95.                    | 63: 14     | I. 438.            |
| 53: 4      | II. 378.                  | 63: 16     | I. 500.            |
| 53: 5      | II. 383, 462, 607.        | 64: 6      | II. 730.           |
| 53: 6      | II. 512.                  | 64: 8      | III. 132.          |
| 53: 7      | II. 543.                  | 65: 1      | II. 272.           |
| 53: 8      | III. 458.                 | 65: 2      | III. 168.          |
| 53: 9      | II. 366, 381.             | 65: 16     | II. 26, 744, 800.  |
| 53: 10     | III. 93.                  | 65: 17     | I. 754.            |
| 53: 11     | II. 417, 501.             | 65: 24     | II. 621.           |
| 53: 12     | II. 250, 389, 473.        | 66: 1      | II. 676.           |
| 54: 10.    | II. 698.                  | 66: 2      | III. 35.           |
| 54: 17     | II. 407.                  | 66: 24     | III. 733.          |
| 55: 1-3    | II. 827.                  | Jeremia.   | III. 174.          |
| 55: 10-11  | III. 448.                 | 2: 13      | I. 354.            |
| 57: 2      | II. 697.                  | 2: 19      | III. 113.          |
|            | III. 420.                 | 3: 4       | I. 275.            |
|            | III. 628.                 |            | III. 700.          |
|            |                           |            | II. 633.           |
|            |                           |            | III. 457.          |
|            |                           |            | III. 166.          |

| Jeremia.    | Deel. Bladzijden. | Jeremia.   | Deel. Bladzijden.   |
|-------------|-------------------|------------|---------------------|
| 3: 16       | I. 164.           | 32: 17, 19 | III. 126.           |
| 3: 18       | I. 66.            | 36: 23     | I. 116.             |
| 4: 2        | III. 36.          | 38: 17-20  | I. 375.             |
| 5: 3        | II. 676.          | 46: 17     | I. 800.             |
| 8: 8        | I. 249.           | Klaaglie-  |                     |
| 10: 6       | I. 313.           | deren.     |                     |
| 10: 10      | I. 353.           | 5: 21      | II. 669.            |
|             | II. 220.          | Ezechiël.  |                     |
| 10: 23      | I. 824.           | 3: 6, 7    | I. 376.             |
| 11: 19      | III. 458.         | 11: 5      | I. 371.             |
| 15: 1       | III. 149.         | 16: 20, 21 | III. 401.           |
| 17: 5       | I. 532.           | 18: 6 v.v. | II. 839.            |
| 17: 9       | I. 369.           | 18: 20     | III. 30.            |
| 17: 10      | I. 369, 372.      | 18: 24     | I. 619, 621.        |
| 18: 6-17    | I. 545.           |            | II. 838.            |
| 20: 7       | II. 642.          | 18: 31     | II. 669.            |
| 23: 5       | II. 344.          | 20: 25     | III. 44.            |
| 23: 6       | I. 335, 507.      | 20: 37     | II. 647.            |
| 23: 17      | I. 409.           | 24: 17     | III. 714.           |
| 23: 23      | I. 23, 351.       | 33: 11     | I. 596.             |
| 23: 24      | I. 23, 351.       |            | II. 626.            |
| 23: 29      | I. 213.           | 34: 31     | II. 596.            |
| 26: 13      | I. 365.           | 36: 25     | III. 340, 359, 363, |
| 29: 13      | III. 575.         |            | 367.                |
| 31: 1       | III. 298.         | 36: 25, 26 | II. 791.            |
| 31: 3       | I. 290, 631       | 36: 26     | II. 669.            |
| 31: 9       | II. 325.          | 36: 26, 27 | II. 786.            |
| 31: 22      | I. 791.           | 36: 27     | III. 98.            |
| 31: 31      | I. 158.           | 36: 31     | III. 556.           |
| 31: 31 v.v. | III. 491.         | 36: 36     | III. 124.           |
| 31: 33      | II. 806.          | 37:        | III. 641.           |
|             | III. 98.          | 37: 23     | III. 340.           |
| 31: 34      | III. 720.         | 44: 7      | III. 261.           |

| Daniël.   | Deel. Bladzijden. | Hozea.    | Deel. Bladzijden. |
|-----------|-------------------|-----------|-------------------|
| 2: 4 v.v. | I. 171.           | 13: 14    | III. 641.         |
| 2: 34, 44 | II. 293.          | 14: 2     | II. 632.          |
| 4: 30     | I. 187.           | 14: 3     | III. 158.         |
| 5: 5      | III. 16.          | Joël.     |                   |
| 6: 11.    | III. 149.         | 2: 16     | III. 401.         |
| 7: 7      | II. 359.          | 2: 17, 18 | II. 244.          |
| 7: 9, 10  | III. 32.          | 2: 23     | III. 89.          |
| 7: 10     | I. 704.           | 3: 2, 12  | III. 727.         |
| 7: 13     | II. 589.          | Amos.     |                   |
| 7: 13, 14 | II. 307, 589.     | 3: 7      | II. 400.          |
|           | III. 709.         | 4: 2      | I. 335.           |
| 9: 24-26  | II. 122.          | 4: 7      | I. 615.           |
| 9: 25, 26 | II. 186.          | 6: 1      | III. 261.         |
| 10: 7     | I. 126.           | 9: 2-4    | I. 357.           |
| 11: 33-35 | III. 699.         | Jona.     |                   |
| 12: 2, 3  | III. 697.         | 1: 17     | II. 115, 511.     |
| 12: 2, 13 | III. 641.         | 3: 4      | I. 388, 816.      |
| 12: 13    | III. 706.         | 3: 9, 10  | I. 365.           |
| Hozea.    |                   | 4: 11     | II. 70.           |
| 2: 18.    | II. 646.          | Micha.    |                   |
| 2: 20     | I. 767.           | 2: 5      | III. 181.         |
| 3: 4, 5.  | I. 66.            | 4: 14     | II. 382.          |
| 5: 15     | I. 359.           | 5: 1      | I. 523.           |
|           | III. 142.         |           | II. 144, 356.     |
| 6: 2      | II. 504.          | 5: 2      | II. 355.          |
| 6: 4      | II. 844.          | 5: 4      | II. 121.          |
| 6: 7      | II. 35.           | 6: 8      | III. 3.           |
| 7: 6      | II. 10.           | 7: 19     | III. 720.         |
| 7: 16     | II. 633, 844.     | Nahum.    |                   |
| 11: 4     | II. 681.          | 1: 2, 3   | I. 400.           |
| 11: 5     | II. 676.          | 1: 3      | II. 588.          |
| 12: 6     | I. 333.           |           |                   |
| 13: 4     | III. 465.         |           |                   |

| Habakuk.   | Deel. Bladzijden. | Meleachi.  | Deel. Bladzijden. |
|------------|-------------------|------------|-------------------|
| 2:4        | II. 700.          | 3:6        | I. 363.           |
|            | III. 176, 261.    | 4:6        | II. 355.          |
| Zefanja.   |                   | 4:15       | III. 707.         |
| 3:12       | III. 142.         | Apocrij-   |                   |
| Haggai.    |                   | phen.      |                   |
| 1:6        | I. 786.           | 1 Makka-   |                   |
| 2:4        | II. 124.          | beën.      |                   |
| 2:8-10     | II. 124.          | 1:1        | I. 239.           |
| Zacharias. |                   | 1:60, 61   | I. 224.           |
| 1:12       | II. 267.          | 4:46       | I. 166, 240.      |
|            | III. 135.         | 9:27       | I. 166, 240.      |
| 2:3        | I. 691.           | 14:41      | I. 166, 240.      |
| 3:1 v.v.   | II. 267.          | 2 Makka-   |                   |
| 3:3-7      | II. 774.          | beën.      |                   |
| 4:14       | II. 301.          | 2:4 v.v.   | I. 163.           |
| 6:11, 12   | II. 182.          | 2:13       | I. 164.           |
| 6:13       | II. 201.          | 7:14,      | III. 641.         |
| 8:19       | III. 71.          | 7:28       | I. 660.           |
| 9:11       | III. 621.         | 12:43 v.v. | I. 239.           |
| 12:1       | I. 758.           | 14:37      | I. 239.           |
|            | II. 48.           | 4 Ezra.    |                   |
| 12:10      | II. 571, 589.     | 14:21 v.v. | I. 237, 238.      |
|            | III. 113.         | Tobias.    |                   |
| 13:1       | II. 727.          | 3:8 v.v.   | I. 238.           |
|            | III. 340.         | Sirach.    |                   |
| 14:9       | I. 76.            | 38:1 v.v.  | I. 820.           |
| 14:20, 21  | II. 870.          | 51:13      | I. 240.           |
| Maleachi.  |                   | Wijsheid.  |                   |
| 1:23       | I. 600.           | 11:21      | I. 808.           |
| 1:6        | III. 166.         | 13:1       | I. 309.           |
| 2:7        | III. 232.         | Mattheus.  |                   |
| 2:10       | III. 166.         | 1:1-16     | II. 121.          |
| 3:1        | II. 125.          | 1:18-22    | II. 354.          |

| Mattheus.  | Deel. Bladzijden.   | Mattheus.  | Deel. Bladzijden. |
|------------|---------------------|------------|-------------------|
| 1: 20      | I. 126.             | 4: 16      | II. 842.          |
|            | II. 343.            | 4: 14-16   | II. 142.          |
| 1: 20, 21  | II. 180.            | 4: 17      | II. 225, 626.     |
| 1: 21      | II. 450, 479.       | 5: 3, 4    | II. 628.          |
|            | III. 176.           | 5: 6       | II. 628.          |
| 1: 22      | II. 354.            |            | III. 554.         |
| 1: 23      | II. 354.            | 5: 8       | II. 858.          |
| 2: 2       | II. 280.            | 5: 12      | II. 868.          |
| 2: 4 v.v.  | II. 358.            | 5: 14      | III. 224.         |
| 2: 5, 6    | II. 144.            | 5: 17      | II. 217, 459.     |
| 2: 11      | II. 368.            |            | III. 35, 88       |
| 2: 12      | I. 126.             | 5: 18      | III. 86.          |
| 2: 13.     | I. 126.             | 5: 19      | II. 218.          |
| 2: 19      | I. 126.             | 5: 21 v.v. | III. 57, 87.      |
| 2: 22      | I. 126.             | 5: 23      | II. 218.          |
| 2: 13      | I. 696.             | 5: 28      | III. 62.          |
| 2: 23      | II. 370.            | 5: 30      | III. 761.         |
| 3: 11      | III. 310, 342, 344. | 5: 32      | III. 60.          |
| 3: 9       | I. 408.             | 5: 34-37   | III. 35.          |
| 3: 12      | III. 221.           | 5: 39      | III. 56.          |
| 3: 15      | II. 366, 459.       | 5: 44      | I. 386.           |
|            | III. 88, 522.       |            | II. 316.          |
| 3: 16, 17  | I. 440, 451.        | 5: 44, 45  | I. 594.           |
| 3: 17      | II. 198, 376.       | 5: 45      | II. 627.          |
| 4: 1       | II. 9, 248.         | 5: 48      | II. 809, 814.     |
| 4: 3       | II. 376.            | 6: 5-8     | III. 145.         |
| 4: 3, 6, 9 | I. 719.             | 6: 8       | I. 369.           |
| 4: 4       | I. 785.             |            | III. 120.         |
| 4: 6       | II. 655.            | 6: 9 v.v.  | I. 355.           |
| 4: 10      | I. 534.             |            | III. 156.         |
|            | II. 177, 580.       | 6: 10      | I. 355.           |
|            | III. 125, 128.      |            | III. 87.          |
| 4: 13, 17  | II. 225.            | 6: 12      | II. 727.          |



| Mattheus.  | Deel. Bladzijden. | Mattheus.  | Deel. Bladzijden.  |
|------------|-------------------|------------|--------------------|
| 6: 12, 13  | II. 819.          | 11: 9, 11  | II. 146.           |
| 6: 28, 29  | III. 703.         | 11: 10     | II. 125.           |
| 6: 33      | I. 1.             | 11: 11     | III. 342.          |
|            | III. 152.         | 11: 21-23  | I. 376.            |
| 6: 45      | I. 782.           | 11: 22     | III. 717.          |
| 7: 6       | III. 545.         | 11: 25, 26 | I. 546, 580.       |
| 7: 7, 8    | III. 117.         | 11: 26     | I. 378.            |
| 7: 11      | II. 627.          | 11: 27     | I. 525.            |
| 7: 12      | III. 82.          |            | II. 234.           |
| 7: 18      | II. 68.           | 11: 28     | II. 272, 313       |
| 7: 19      | I. 401.           |            | III. 97.           |
|            | II. 72.           | 11: 29     | II. 317.           |
| 7: 21      | I. 384.           | 11: 30     | III. 99.           |
|            | III. 264.         | 12: 11, 12 | II. 727.           |
| 7: 22, 23  | II. 659.          | 12: 18     | I. 760.            |
| 8: 2       | I. 408.           | 12: 26     | I. 720.            |
| 8: 8       | II. 659.          | 12: 29     | II. 275.           |
| 8: 11      | III. 785.         | 12: 30     | III. 260.          |
| 8: 13      | II. 222.          | 12: 31     | I. 532.            |
| 8: 16, 17  | II. 378.          |            | II. 482, 730, 735, |
| 8: 32      | III. 759.         |            | 845.               |
| 9: 12      | I. 820.           | 12: 31, 32 | II. 532.           |
| 9: 13      | II. 255.          |            | III. 729.          |
| 9: 20 v.v. | III. 139.         | 12: 32     | I. 730.            |
| 9: 23 v.v. | III. 605.         |            | III. 617.          |
| 9: 37, 38  | II. 317.          | 12: 36     | II. 73, 597.       |
| 10: 1      | II. 659.          | 12: 38-40  | II. 390.           |
| 10: 5, 6   | III. 348.         | 12: 40     | II. 115, 417, 508  |
| 10: 15     | III. 766.         | 12: 42     | II. 125.           |
| 10: 28     | II. 433.          | 12: 43-45  | II. 841.           |
|            | III. 677.         | 12: 45     | II. 841.           |
| 10: 29, 30 | I. 562, 804.      | 13:        | I. 83.             |
| 10: 42     | III. 718.         | 13: 8      | III. 671           |

| Mattheus.  | Deel. Bladzijden.   | Mattheus.  | Deel. Bladzijden.   |
|------------|---------------------|------------|---------------------|
| 13:11      | I. 208.             | 17:23      | II. 506.            |
| 13:26      | III. 216.           | 18:2       | III. 404.           |
| 13:30      | III. 262.           | 18:3       | II. 779.            |
| 13:38      | I. 713.             | 18:10      | I. 708.             |
| 13:41      | III. 714.           | 18:15-20   | III. 225.           |
| 13:41, 42  | III. 783.           | 18:15-22   | II. 289.            |
| 13:42      | III. 765.           | 18:17      | III. 182, 412, 546. |
| 13:43      | II. 796.            | 18:18      | III. 210, 316.      |
| 14:23      | II. 546.            | 18:20      | I. 141.             |
|            | III. 115.           |            | III. 217, 224, 526. |
| 14:24 v.v. | II. 539.            | 18:28      | III. 94.            |
| 15:9       | I. 219, 251.        | 19:5       | I. 755.             |
|            | II. 863.            | 19:5, 6    | III. 58.            |
|            | III. 302.           | 19:6       | III. 60.            |
| 15:17      | III. 693.           | 19:16 v.v. | III. 86.            |
| 15:19      | I. 606.             | 19:17      | I. 8, 888.          |
|            | II. 21, 73.         |            | III. 79.            |
|            | III. 62.            | 19:19      | III. 23.            |
| 15:23      | II. 271.            | 19:21      | II. 866.            |
| 15:24      | II. 365.            |            | III. 67, 86.        |
| 16:4       | II. 508.            | 19:26      | I. 409.             |
| 16:18      | II. 291, 506.       |            | II. 846.            |
|            | III. 178, 182, 208, | 19:28      | III. 211, 651.      |
|            | 230.                | 19:29      | III. 738.           |
| 16:19      | II. 280.            | 19:29, 30  | I. 589.             |
|            | III. 210.           | 20:1 v.v.  | I. 589.             |
| 16:21      | II. 506.            | 20:16      | II. 624.            |
| 16:24      | II. 866.            | 20:16b     | I. 589.             |
| 16:26      | I. 3.               | 20:21      | II. 574.            |
|            | II. 134.            | 20:22      | III. 524.           |
| 17:        | II. 521.            | 20:28      | II. 236, 395, 468.  |
| 17:3       | III. 785.           | 21:25      | III. 340.           |
| 17:5       | II. 208, 309.       | 21:31      | I. 591.             |

| Mattheus.    | Deel. | Bladzijden.   | Mattheus.    | Deel. | Bladzijden.    |
|--------------|-------|---------------|--------------|-------|----------------|
| 21 : 42      | I.    | 62.           | 25 : 3 v.v.  | II.   | 657.           |
|              | III.  | 209.          | 25 : 31      | II.   | 543, 589.      |
| 22 : 4       | II.   | 620.          |              | III.  | 711.           |
| 22 : 14      | I.    | 592.          | 25 : 31 v.v. | II.   | 296.           |
| 22 : 19-21   | I.    | 856.          | 25 : 31, 32  | II.   | 595.           |
| 22 : 21      | II.   | 301.          |              | III.  | 727.           |
|              | III.  | 323.          | 25 : 31-46   | III.  | 707.           |
| 22 : 23      | III.  | 642, 644.     | 25 : 32      | III.  | 712.           |
| 22 : 29      | I.    | 118.          | 25 : 32b, 33 | III.  | 714.           |
|              | III.  | 646, 683.     | 25 : 33      | II.   | 596.           |
| 22 : 30      | I.    | 698, 704.     | 25 : 34      | II.   | 318, 598.      |
|              | III.  | 57, 282, 690. |              | III.  | 721.           |
| 22 : 30, 31  | III.  | 645.          | 25 : 34, 41  | I.    | 574.           |
| 22 : 32      | III.  | 600.          | 25 : 35 v.v. | II.   | 736.           |
| 22 : 37      | III.  | 87.           |              | III.  | 638, 718, 720. |
| 22 : 37, 40  | I.    | 879.          | 25 : 41      | II.   | 409, 598.      |
|              | III.  | 80            |              | III.  | 721.           |
| 22 : 41 v.v. | II.   | 140.          | 25 : 42, 43  | II.   | 72.            |
| 22 : 42-45   | II.   | 566.          | 25 : 46      | I.    | 584.           |
| 23 :         | I.    | 815.          |              | II.   | 483, 599.      |
| 23 : 1, 8    | III.  | 204.          |              | III.  | 722.           |
| 23 : 5       | III.  | 82.           | 26 : 2       | III.  | 470.           |
| 23 : 37      | II.   | 624.          | 26 : 11      | II.   | 554.           |
| 24 : 13      | I.    | 621.          | 26 : 23, 25  | III.  | 565.           |
| 24 : 14      | II.   | 593, 595.     | 26 : 24      | II.   | 400, 482.      |
| 24 : 21      | I.    | 772.          | 26 : 27, 28  | III.  | 472.           |
| 24 : 24      | I.    | 617, 791.     | 26 : 28      | II.   | 390, 474, 493. |
|              | II.   | 493.          | 26 : 29      | III.  | 523.           |
| 24 : 30      | II.   | 543.          | 26 : 30      | II.   | 286.           |
| 24 : 31      | I.    | 696.          | 26 : 39      | III.  | 524.           |
| 24 : 35      | III.  | 733.          | 26 : 41      | II.   | 851.           |
| 24 : 36      | I.    | 708.          | 26 : 45      | II.   | 380.           |
|              | II.   | 592.          | 26 : 52      | II.   | 297.           |

| Mattheus.   | Deel. Bladzijden.   | Marcus.      | Deel. Bladzijden.   |
|-------------|---------------------|--------------|---------------------|
| 26:53, 54   | II. 401.            | 1: 12        | II. 374.            |
| 26:54       | II. 389.            | 1: 15        | II. 225, 617.       |
| 26:63, 64   | III. 37.            | 1: 24        | II. 655.            |
| 26:64       | II. 543, 572, 588.  | 1: 24, 34    | II. 376.            |
| 26:65       | II. 731.            | 2: 27        | I. 678.             |
| 26:67, 68   | II. 383.            | 2: 27, 28    | III. 47.            |
| 27: 1       | II. 383.            | 3: 28        | II. 730.            |
| 27: 11      | II. 575.            | 3: 29        | II. 735.            |
| 27:45, 46   | II. 441.            | 6: 3         | II. 372.            |
| 27:52, 53   | III. 657, 676       | 6: 12        | II. 626.            |
| 27:57       | II. 415, 419.       | 6: 13        | III. 327.           |
| 27:59       | II. 416.            | 7: 33        | I. 821.             |
| 27:63       | II. 417.            | 8: 23        | I. 261, 821.        |
| 27:63, 64   | II. 506.            | 9: 24        | II. 669.            |
| 28: 2       | II. 523.            | 9: 38, 40    | III. 260.           |
| 28: 3       | III. 712.           | 9: 41        | III. 100.           |
| 28: 7       | II. 546.            | 9: 44        | III. 755.           |
| 28: 9, 10   | II. 517.            | 9: 44 v.v.   | III. 764, 771.      |
| 28:11-15    | II. 519.            | 9:44, 46, 48 | III. 701.           |
| 28: 16      | II. 546.            | 10: 13, 14   | III. 419.           |
| 28: 16 v.v. | II. 517.            | 10: 14       | III. 404, 550.      |
| 28: 18      | II. 280, 578, 583.  | 10: 15       | III. 404.           |
|             | III. 276.           | 10: 16       | III. 405.           |
| 28: 18-20   | II. 547.            | 11: 25       | III. 149.           |
| 28: 19      | I. 172, 443, 497,   | 12: 23, 25   | II. 513.            |
|             | 531, 537.           | 13: 10       | III. 283.           |
|             | II. 623.            | 13: 32       | I. 525.             |
|             | III. 203, 283, 310, |              | II. 592.            |
|             | 346, 350, 369,      | 14: 12       | III. 470.           |
|             | 383, 390, 401,      | 14: 22-24    | III. 472.           |
|             | 418, 423, 424.      | 14: 23       | III. 489, 490, 493. |
| 28: 20      | II. 316, 585, 601.  | 14: 25       | III. 523.           |
|             |                     | 14: 45       | III. 563.           |

| Marcus.   | Deel. Bladzijden.        | Lucas.    | Deel. Bladzijden. |
|-----------|--------------------------|-----------|-------------------|
| 14:55-64  | II. 383.                 | 2:34, 35  | II. 323.          |
| 15:43     | II. 415.                 | 2:40      | II. 370.          |
| 15:43-45  | II. 411.                 | 2:40, 52  | II. 197.          |
| 16:12     | II. 524.                 | 2:46 v.v. | II. 371.          |
| 16:14     | II. 548.                 | 2:49      | II. 371.          |
| 16:15     | I. 219.                  |           | III. 114.         |
|           | III. 203, 383, 735.      | 2:51      | II. 371.          |
| 16:16     | I. 219.                  | 2:52      | II. 372.          |
|           | III. 348, 379, 423, 424. | 3:2, 3    | III. 340.         |
|           |                          | 3:22      | I. 498.           |
| 16:19     | II. 540, 548, 566.       | 3:23      | II. 225, 373.     |
| 16:14-19  | II. 548.                 | 3:38      | I. 486.           |
| 16:20     | II. 548, 623.            |           | II. 347.          |
| 16:15, 16 | I. 219.                  | 4:1, 2    | II. 374.          |
| Lucas.    |                          | 4:13      | II. 376.          |
| 1:3       | I. 200.                  | 4:16      | II. 214.          |
| 1:15      | III. 405.                | 4:18, 19  | II. 214.          |
| 1:31      | II. 180.                 | 4:21      | I. 437.           |
| 1:32      | II. 157, 370.            |           | II. 215.          |
| 1:35      | I. 486, 495.             | 5:31, 32  | II. 626.          |
|           | II. 54, 166, 340, 364.   | 6:12      | III. 115.         |
|           |                          | 6:46      | II. 317.          |
| 1:37      | I. 408.                  | 7:        | III. 605.         |
|           | III. 502.                | 7:30      | II. 683, 792.     |
| 1:42      | II. 343.                 |           | III. 380.         |
| 1:47      | II. 55.                  | 8:12      | I. 728.           |
| 2:1       | I. 825.                  |           | II. 187.          |
| 2:7       | II. 360.                 | 8:13      | II. 656, 841.     |
| 2:8-14    | II. 360.                 | 8:15      | II. 840.          |
| 2:11      | II. 363.                 | 8:31      | I. 716.           |
| 2:21      | II. 179, 364.            | 8:46      | III. 139.         |
| 2:22, 24  | II. 55, 367.             | 9:25      | I. 4.             |
| 2:25 v.v. | II. 367.                 | 9:31      | III. 785.         |

| Lucas.      | Deel. Bladzijden. | Lucas.       | Deel. Bladzijden.   |
|-------------|-------------------|--------------|---------------------|
| 10 : 16     | I. 219.           | 16 : 22, 23  | III. 608.           |
|             | II. 229.          | 16 : 23      | III. 756, 758.      |
|             | III. 233.         | 16 : 24      | III. 136.           |
| 10 : 20     | I. 600.           | 16 : 24 v.v. | III. 725.           |
| 10 : 31     | I. 810.           | 16 : 26      | III. 609.           |
| 10 : 34     | I. 822.           | 16 : 27, 28  | III. 601.           |
| 10 : 39     | I. 276.           | 16 : 28      | III. 758.           |
| 11 : 2      | III. 157.         | 16 : 31      | II. 519.            |
| 11 : 20     | II. 842.          | 17 : 5       | II. 669.            |
| 11 : 24-26  | II. 841.          | 17 : 10      | I. 393.             |
| 11 : 29, 30 | II. 114.          | 17 : 12 v.v. | II. 660.            |
| 12 : 1      | III. 465.         | 17 : 27      | II. 437.            |
| 12 : 5      | III. 600.         | 18 : 9       | II. 713.            |
| 12 : 6      | I. 562, 804.      | 18 : 10      | II. 78.             |
| 12 : 10     | II. 730.          | 18 : 13      | III. 142, 149.      |
| 12 : 14     | III. 68.          | 18 : 14      | II. 722.            |
| 12 : 47     | II. 840.          | 18 : 30      | III. 617.           |
| 12 : 47, 48 | III. 766.         | 19 : 27      | II. 385.            |
| 13 : 4      | II. 627.          | 19 : 41      | III. 379.           |
| 13 : 5      | I. 551.           | 20 : 35      | III. 685.           |
| 13 : 8      | I. 388.           | 20 : 35, 36  | I. 704.             |
| 13 : 24     | III. 262.         | 21 : 36      | II. 158.            |
| 13 : 25-27  | III. 263.         | 21 : 18      | I. 562.             |
| 14 : 14     | III. 649.         | 22 : 7       | III. 470.           |
| 15 :        | II. 635.          | 22 : 15      | III. 52.            |
| 15 : 7      | II. 626.          | 22 : 18      | III. 520.           |
| 15 : 13     | II. 20.           | 22 : 19      | III. 534.           |
| 15 : 17     | II. 631.          | 22 : 19, 20  | III. 472, 548, 565. |
| 15 : 18-20  | II. 632.          | 22 : 20      | III. 490.           |
| 16 :        | II. 634.          | 22 : 15-20   | III. 522.           |
| 16 : 3, 4   | I. 829.           | 22 : 21      | III. 565.           |
| 16 : 9      | III. 786.         | 22 : 22      | II. 388, 400.       |
| 16 : 22     | I. 696.           | 22 : 29-30   | III. 523.           |

| Lucas.     | Deel. Bladzijden.   | Johannes.    | Deel. Bladzijden.                          |
|------------|---------------------|--------------|--------------------------------------------|
| 22:32      | II. 833.            | 1:1          | I. 95, 425, 460,<br>475, 508, 524,<br>639. |
| 22:39-44   | II. 441.            |              | II. 140, 150, 329.                         |
| 22:42      | III. 153.           |              | II. 320.                                   |
| 22:43      | III. 116.           | 1:1, 14      | I. 427, 429, 528,<br>649.                  |
| 22:44      | II. 398.            | 1:3          | I. 199, 892.                               |
| 22:53      | II. 376.            |              | II. 150.                                   |
| 23:24      | II. 383.            | 1:4          | II. 636, 765, 767.                         |
| 23:35      | II. 322.            |              | II. 825.                                   |
| 23:42, 43  | III. 610.           | 1:12         | III. 167.                                  |
| 23:43, 46  | II. 412.            | 1:12, 13     | II. 433.                                   |
| 23:46      | I. 533.             |              | II. 274.                                   |
|            | II. 397.            | 1:14         | I. 53, 487.                                |
| 23:50, 51  | II. 415.            | 1:16         | II. 217.                                   |
| 23:53      | II. 416.            | 1:18         | II. 145.                                   |
| 24:16      | II. 524.            | 1:27, 29, 30 | II. 324.                                   |
| 24:19      | II. 222.            | 1:29         | III. 341, 343, 458.                        |
| 24:21      | II. 510, 529.       |              | I. 498.                                    |
| 24:25      | II. 323.            | 1:33         | III. 340, 345, 358.                        |
| 24:26, 27  | II. 324.            | 1:33, 34     | III. 346.                                  |
| 24:13-32   | II. 517.            | 1:36         | II. 262.                                   |
| 24:33 v.v. | II. 517.            | 1:40, 47     | I. 273.                                    |
| 24:34      | II. 517.            | 1:42         | II. 184.                                   |
| 24:39      | I. 291, 690.        | 2:1          | II. 373.                                   |
|            | II. 520.            | 2:11         | II. 222.                                   |
|            | III. 516, 677, 703. | 2:13         | III. 495.                                  |
| 24:42, 43  | II. 522.            | 2:15         | II. 126.                                   |
| 24:44      | II. 110, 129.       | 2:16         | II. 3.                                     |
| 26:44 v.v. | II. 540.            | 2:19         | II. 506, 512.                              |
| 24:47      | III. 283, 348.      | 2:19, 20, 22 | II. 506.                                   |
| 24:50      | II. 273, 548.       | 3:1 v.v.     | II. 416.                                   |
| 24:52      | II. 559.            |              |                                            |



| Johannes. | Deel. Bladzijden.  | Johannes. | Deel. Bladzijden.   |
|-----------|--------------------|-----------|---------------------|
| 3:3       | II. 36, 789.       | 4:22      | I. 10, 289, 536.    |
|           | III. 429.          | 4:23, 24  | I. 289.             |
| 3:5       | II. 790.           | 4:24      | I. 288, 292, 467.   |
|           | III. 380, 381.     |           | III. 141.           |
| 3:6, 8    | II. 792.           | 4:25      | II. 207.            |
| 3:6       | II. 45, 83, 821,   | 4:26      | II. 216.            |
|           | 825, 828.          | 5:17      | I. 638, 772.        |
|           | III. 10, 404.      | 5:18      | I. 487.             |
| 3:8       | I. 502.            | 5:19      | I. 492.             |
| 3:9       | I. 713.            | 5:20 v.v. | II. 590.            |
| 3:11      | I. 532.            | 5:21      | III. 667.           |
| 3:13      | I. 361.            | 5:22      | II. 596.            |
|           | II. 165, 310, 390, | 5:22, 27  | III. 709.           |
|           | 543, 558.          | 5:23      | I. 534, 536.        |
| 3:14, 15  | II. 117.           |           | II. 148.            |
| 3:15      | I. 532.            |           | III. 10, 128.       |
| 3:16      | I. 394, 608.       | 5:24      | II. 776.            |
|           | II. 393, 404, 469, |           | III. 10, 600.       |
|           | 485, 487.          | 5:26      | I. 342, 465.        |
|           | III. 176, 257.     |           | II. 363.            |
| 3:16, 36  | I. 558.            |           | III. 518.           |
| 3:29      | III. 201.          | 5:28      | III. 656, 664.      |
| 3:31      | II. 558.           | 5:28, 29  | II. 595.            |
| 3:34      | II. 198.           |           | III. 660, 662, 676. |
| 3:35      | II. 306.           |           | 699.                |
| 3:36      | I. 394, 564.       | 5:29      | III. 649, 669.      |
|           | II. 409, 482, 496, | 5:36, 37  | II. 149.            |
|           | 596, 654.          | 5:37      | I. 276.             |
| 4:1       | III. 425.          | 5:39      | I. 217, 275.        |
| 4:2, 22   | III. 345.          |           | II. 109, 390.       |
| 4:20      | I. 289.            | 5:46      | II. 649.            |
| 4:21-24   | I. 289.            | 6         | III. 472.           |
|           | III. 226.          | 6:26, 27  | II. 671.            |

| Johannes. | Deel. Bladzijden. | Johannes.    | Deel. Bladzijden.  |
|-----------|-------------------|--------------|--------------------|
| 6:27      | II. 196.          | 7:42         | II. 144, 358.      |
| 6:27, 51  | II. 325.          | 8:12         | II. 234.           |
| 6:28      | II. 670, 672.     |              | III. 224.          |
| 6:29      | II. 670.          | 8:24         | II. 499.           |
| 6:32 v.v. | III. 310.         | 8:31         | III. 265.          |
| 6:37      | II. 494.          | 8:31, 32, 36 | II. 17.            |
| 6:37, 44  | II. 675.          | 8:34         | II. 80.            |
| 6:39      | III. 676.         | 8:34, 36     | I. 830.            |
| 6:40      | II. 219.          | 8:36         | II. 317.           |
|           | III. 668.         | 8:39, 41     | I. 712             |
| 6:44      | III. 656.         | 8:44         | I. 710, 711.       |
| 6:44, 45  | I. 843, 672.      |              | II. 9, 34, 821.    |
|           | II. 678, 679.     |              | III. 72.           |
| 6:48      | III. 517.         | 8:46         | II. 42.            |
| 6:51      | II. 391.          | 8:55         | II. 847.           |
|           | III. 518.         | 8:56         | II. 105, 117.      |
| 6:51 v.v. | III. 533.         | 8:58         | I. 476, 523.       |
| 6:51, 54  | III. 518.         |              | II. 146, 164, 173. |
| 6:52      | III. 517.         | 9:6          | I. 821.            |
| 6:53      | III. 55, 550.     | 9:31         | III. 118.          |
| 6:53 v.v. | III. 531.         | 10:10        | III. 475.          |
| 6:54      | II. 607.          | 10:14        | III. 542.          |
|           | III. 517, 518.    | 10:15        | II. 479.           |
| 6:55      | III. 476, 517.    | 10:15, 27    | II. 473.           |
| 6:62      | II. 390, 543.     | 10:16        | II. 278, 281.      |
| 6:63      | II. 249.          | 10:17, 18    | II. 396.           |
| 7:7       | II. 372.          | 10:18        | II. 135, 384, 453, |
| 7:16      | II. 310.          |              | 506, 512.          |
| 7:16, 17  | I. 227.           | 10:27        | II. 596.           |
| 7:17      | II. 311, 733.     |              | III. 714.          |
| 7:22      | III. 427.         | 10:28        | I. 617.            |
| 7:28      | II. 194.          |              | II. 827.           |
| 7:31      | II. 224.          |              |                    |

| Johannes. | Deel. Bladzijden.                             | Johannes.  | Deel. Bladzijden.         |
|-----------|-----------------------------------------------|------------|---------------------------|
| 10:30     | I. 517.<br>III. 165.                          | 14:10, 11  | II. 390.                  |
| 10:35     | I. 217.                                       | 14:12      | III. 132.                 |
| 10:36     | II. 344.                                      | 14:13      | III. 132.                 |
| 10:38     | III. 164.                                     | 14:16      | I. 503.                   |
| 11:4      | III. 589.                                     |            | III. 349.                 |
| 11:9      | II. 591.                                      | 14:16, 17. | II. 835.                  |
| 11:17     | III. 605.                                     | 14:18      | II. 144.                  |
| 11:18     | II. 548.                                      | 14:19      | II. 507.                  |
| 11:24     | II. 513.<br>III. 656.                         | 14:23      | II. 783.                  |
| 11:25     | III. 600.                                     | 14:26      | I. 491.                   |
| 11:25, 26 | I. 876.<br>II. 534.<br>III. 591.              | 14:28      | I. 518.                   |
| 11:35     | II. 379.                                      | 14:30      | II. 376, 380.             |
| 11:43, 44 | II. 594.                                      | 14:31      | II. 400.                  |
| 11:52     | II. 488.                                      | 15:5       | II. 805.                  |
| 12:10     | II. 519.                                      |            | III. 204.                 |
| 12:24     | III. 672.                                     | 15:8       | III. 103.                 |
| 12:48     | II. 636.                                      | 15:13      | II. 401.                  |
| 13:       | III. 472.                                     | 15:19, 20  | III. 191.                 |
| 13:2      | I. 187.                                       | 15:26      | I. 490.                   |
| 13:7      | III. 423.                                     | 16:7       | II. 561.                  |
| 13:8      | II. 608.                                      | 16:8       | II. 617.                  |
| 13:10     | III. 621.                                     |            | III. 96.                  |
| 13:14-16  | III. 473.                                     | 16:12      | I. 253.                   |
| 13:26, 30 | III. 565.                                     | 16:13      | I. 218, 253, 499,<br>504. |
| 13:34     | III. 78.                                      | 16:14      | II. 151.                  |
| 14:2, 3   | II. 561.                                      | 16:15      | I. 492, 526.              |
| 14:6      | I. 77, 535.<br>II. 219, 236, 633.<br>III. 134 | 16:18      | II. 535.                  |
|           |                                               | 16:23      | III. 132, 144.            |
|           |                                               | 16:24      | III. 133.                 |
|           |                                               | 16:30      | I. 525.                   |
|           |                                               | 17:        | I. 95.                    |
|           |                                               |            | III. 115, 473.            |

| Johannes.   | Deel. Bladzijden.  | Johannes.   | Deel. Bladzijden.  |
|-------------|--------------------|-------------|--------------------|
| 17: 3       | I. 515.            | 20: 17      | I. 517.            |
| 17: 2, 24   | II. 479.           |             | II. 546.           |
| 17: 4       | II. 602.           | 20: 11-18   | II. 517.           |
| 17: 5       | I. 476.            | 20: 19      | II. 523.           |
|             | II. 164, 173, 320, | 20: 19-24   | II. 517.           |
|             | 336. 347.          | 20: 20, 27  | II. 410, 571.      |
| 17: 6       | I. 321, 602.       | 20: 22      | III. 326.          |
| 17: 9       | II. 269.           | 20: 23      | III. 210, 316.     |
| 17: 11      | I. 519.            | 20: 27      | II. 520.           |
| 17: 17      | III. 72.           | 20: 26-29   | II. 517.           |
| 17: 20      | II. 269, 488, 833. | 20: 28      | I. 509.            |
| 18: 4       | III. 469.          |             | III. 128.          |
| 18: 8, 12   | II. 401.           | 20: 29      | II. 545, 637.      |
| 18: 11      | III. 524.          | 20: 31      | I. 276.            |
| 18: 15      | I. 20.             | 21:         | II. 517.           |
| 18: 20      | I. 434.            | 21: 1       | II. 546.           |
| 18: 22      | II. 382.           | 21: 15 v.v. | II. 231.           |
| 18: 23      | III. 56.           |             | III. 226.          |
| 18: 28      | III. 471.          | 21: 25      | II. 224.           |
| 18: 36      | II. 292, 559.      | Hande-      |                    |
| 18: 37      | II. 280, 293.      | lingen.     |                    |
| 19: 11      | II. 75, 627.       | 1: 1        | II. 226.           |
| 19: 13      | II. 383.           | 1: 2, 3     | II. 226.           |
| 19: 20      | I. 175.            | 1: 3        | II. 516, 540, 545, |
| 19: 31-33,  | II. 410.           |             | 559.               |
| 35          |                    | 1: 7        | II. 592.           |
| 19: 32 v.v. | III. 460.          | 1: 4-8      | II. 547.           |
| 19: 33      | III. 483           | 1: 8        | III. 348.          |
| 19: 34      | III. 479.          | 1: 6, 7     | III. 775.          |
| 19: 36      | II. 119, 406.      | 1: 3, 6-9   | II. 559.           |
| 19: 38      | II. 415.           | 1: 9, 11    | II. 552.           |
| 19: 39      | II. 416.           | 1: 10       | III. 712.          |
|             |                    | 1: 11       | II. 535, 553, 589. |

| Handelingen. | Deel. Bladzijden.   | Handelingen. | Deel. Bladzijden. |
|--------------|---------------------|--------------|-------------------|
| 1: 12        | II. 548.            | 3: 23        | II. 208.          |
| 1: 25        | III. 604.           | 3: 23, 24    | II. 207.          |
| 1: 26        | I. 806.             | 3: 26        | II. 273, 611.     |
| 2: 1-4       | I. 499.             | 4: 10        | II. 183.          |
| 2: 4         | I. 218.             | 4: 11        | I. 62.            |
| 2: 5         | II. 183.            | 4: 12        | I. 77, 78, 564.   |
| 2: 8         | III. 275.           |              | II. 183.          |
| 2: 14, 41    | III. 210.           |              | III. 132, 254.    |
| 2: 20        | II. 591.            | 4: 16        | I. 20.            |
| 2: 23        | I. 561.             | 4: 22        | I. 77.            |
|              | II. 384, 402.       | 4: 24        | I. 845.           |
| 2: 24, 32    | II. 512.            | 4: 27, 28    | I. 569, 613, 834. |
| 2: 25-31     | II. 503.            |              | II. 403.          |
| 2: 26        | II. 417.            | 4: 32        | III. 58, 68, 238. |
| 2: 27        | II. 430, 434.       | 5: 3         | I. 501.           |
| 2: 33, 34    | II. 553.            | 5: 3, 4      | I. 520.           |
| 2: 34        | III. 528.           | 5: 3, 9      | II. 677.          |
| 2: 38        | III. 367.           | 5: 4         | III. 68.          |
| 2: 38, 41    | III. 351.           | 5: 11        | III. 227.         |
| 2: 39        | III. 399, 403.      | 5: 15        | III. 139.         |
| 2: 41        | III. 297, 363, 425. | 5: 29        | III. 81.          |
| 2: 41, 46    | III. 467.           | 5: 31        | II. 611.          |
| 2: 42        | III. 237, 477.      | 6: 1-6       | III. 276.         |
| 2: 43        | I. 223.             | 6: 3, 5      | III. 387.         |
| 2: 44        | III. 68.            | 6: 4         | II. 285.          |
| 2: 47        | III. 227, 244.      | 6: 5         | I. 806.           |
| 3: 12-16     | III. 139.           | 7: 8         | III. 427.         |
| 3: 17        | II. 732.            | 7: 22        | I. 149.           |
| 3: 21        | II. 553.            | 7: 45        | II. 182.          |
|              | III. 528.           | 7: 50        | I. 533.           |
| 3: 21-24     | II. 109.            | 7: 51        | II. 676, 730.     |
| 3: 22        | II. 206.            |              | III. 336.         |

| Handelingen. | Deel. Bladzijden. | Handelingen. | Deel. Bladzijden.  |
|--------------|-------------------|--------------|--------------------|
| 7:52         | II. 208.          | 10:22        | I. 81.             |
| 7:55, 59     | II. 562.          | 10:25, 26    | III. 150.          |
| 7:56         | II. 554.          | 10:34, 35    | I. 78, 79, 80, 82. |
| 7:59         | III. 129.         | 10:37, 38    | II. 196.           |
| 7:60         | II. 711.          | 10:40, 41    | II. 518.           |
| 8:           | II. 671.          | 10:42        | III. 708.          |
| 8:1, 3       | III. 227.         | 10:43        | I. 558.            |
| 8:5, 35      | III. 387.         |              | II. 109.           |
| 8:12         | III. 401.         | 10:44        | III. 210.          |
| 8:12, 13     | III. 351.         | 10:47, 48    | III. 363.          |
| 8:12-17      | III. 344.         | 10:48        | III. 297, 388.     |
| 8:13         | III. 567.         | 11:12        | I. 80.             |
| 8:13, 21     | II. 657.          |              | III. 388.          |
| 8:16         | III. 393.         | 11:18        | III. 419.          |
| 8:17         | III. 313.         | 11:20        | I. 173.            |
| 8:22         | II. 738.          | 12:8         | II. 523.           |
|              | III. 119.         | 12:23        | I. 696.            |
| 8:29         | I. 500.           | 13:1         | III. 228.          |
| 8:34, 35     | III. 458.         | 13:2         | I. 500, 806.       |
| 8:35-38      | III. 352.         | 13:23        | III. 228.          |
| 8:38         | III. 387.         | 13:32-34     | I. 481.            |
| 8:40, 43     | I. 81.            | 13:33        | II. 526.           |
| 9:           | I. 126.           | 13:35        | II. 503.           |
| 9:10         | III. 282.         | 13:38, 39    | II. 713.           |
| 9:14         | I. 533.           | 13:46        | I. 585.            |
|              | III. 129.         |              | II. 683.           |
| 9:15         | I. 600.           | 13:48        | I. 592.            |
| 9:18         | III. 297, 388.    |              | II. 481.           |
| 9:31         | III. 227.         | 14:15        | III. 282.          |
| 9:40         | III. 605.         | 14:16        | I. 561, 812.       |
| 10:          | III. 282, 352.    | 14:16, 17    | I. 37, 38.         |
| 10:10        | I. 126.           | 14:17        | III. 169.          |

| Handelingen.   | Deel. Bladzijden.                                        | Handelingen. | Deel. Bladzijden.           |
|----------------|----------------------------------------------------------|--------------|-----------------------------|
| 14: 22         | II. 549.<br>III. 621.                                    | 17: 30       | I. 595.                     |
| 14: 23         | I. 806.                                                  | 17: 31       | II. 591.                    |
| 15: 5, 10      | III. 10.                                                 |              | III. 708, 709, 716,<br>724. |
| 15: 10         | II. 867.                                                 | 18: 9, 10    | I. 832.                     |
| 15: 11         | II. 700.                                                 | 18: 11       | II. 787.                    |
| 15: 18         | I. 362, 544.                                             | 10: 1-7      | III. 436.                   |
| 15: 21         | III. 42.                                                 | 19: 4, 5     | III. 341.                   |
| 15: 22, 23     | III. 280.                                                | 19: 5        | III. 393.                   |
| 15: 28         | I. 502.                                                  | 19: 6        | III. 313.                   |
| 15: 41         | III. 230.                                                | 19: 12       | III. 139.                   |
| 16: 3          | II. 365.                                                 | 19: 35, 37   | III. 177.                   |
| 16: 6          | I. 615.                                                  | 20: 21       | II. 617.                    |
| 16: 14         | II. 624.                                                 | 20: 21, 27   | III. 253.                   |
| 16: 14, 15, 32 | III. 297.                                                | 20: 36       | III. 149.                   |
| 16: 14, 15     | III. 352.                                                | 21: 8        | III. 387.                   |
| 16: 15         | III. 363.                                                | 22: 7        | III. 477.                   |
| 16: 15, 33     | III. 363, 419.                                           | 22: 16       | II. 791.                    |
| 16: 32, 33     | III. 352.                                                |              | III. 352, 366, 388.         |
| 17: 11         | I. 110, 268.<br>III. 252.                                | 23: 8        | I. 698.                     |
| 17: 23         | I. 282, 314, 536.                                        |              | III. 593.                   |
| 17: 24         | I. 792.                                                  | 24: 15       | II. 594.                    |
| 17: 25         | I. 290, 343, 653.                                        |              | III. 660.                   |
| 17: 26         | I. 737, 811.<br>II. 195, 591.                            | 24: 25       | III. 708.                   |
| 17: 27, 28     | I. 22, 23, 352.                                          | 26: 8        | III. 647.                   |
| 17: 28         | I. 288, 293, 410,<br>634, 762, 792,<br>795.<br>III. 595. | 26: 18       | II. 629.                    |
|                |                                                          | 26: 27       | II. 655.                    |
| 17: 29         | I. 31.                                                   | 27: 10       | I. 817.                     |
|                |                                                          | 27: 21, 22   | I. 381, 818.                |
|                |                                                          | 27: 31, 34   | I. 818.                     |
|                |                                                          | 27: 24       | II. 847.                    |



| Handelingen.  | Deel. Bladzijden. | Romeinen. | Deel. Bladzijden.        |
|---------------|-------------------|-----------|--------------------------|
| 27: 31, 34    | II. 848.          | 2: 25     | III. 262.                |
| 28: 5         | III. 55.          | 2: 28, 29 | III. 194, 261, 357, 372. |
| 28: 16, 20    | III. 60.          | 3: 2      | I. 168, 215, 241.        |
| Romeinen.     |                   | 3: 4      | II. 821.                 |
| 1: 2          | I. 118.           | 3: 9      | II. 91.                  |
| 1: 3          | II. 433.          | 3: 10-12  | II. 36.                  |
| 1: 3, 4       | II. 525.          | 3: 10     | II. 627.                 |
| 1: 4          | II. 434, 513.     | 3: 19     | II. 88, 92, 481.         |
| 1: 16         | I. 228.           |           | III. 92.                 |
|               | III. 281, 373.    | 3: 20     | II. 88.                  |
| 1: 17         | II. 700.          |           | III. 107.                |
| 1: 18         | I. 400.           | 3: 20-28  | II. 741.                 |
| 1: 18, 19     | II. 87.           | 3: 21, 22 | II. 758.                 |
| 1: 19, 20     | I. 19, 20, 323.   | 3: 23     | II. 2, 42.               |
| 1: 18-25      | I. 29, 30, 31.    | 3: 24     | II. 739.                 |
| 1: 20         | I. 328, 767.      |           | III. 717.                |
| 1: 25         | I. 309.           | 3: 25     | I. 404.                  |
| 1: 26         | I. 836.           |           | II. 261, 388, 444, 468.  |
| 1: 28         | I. 310.           | 3: 26     | II. 740.                 |
| 1: 32         | I. 399.           | 3: 28     | II. 746.                 |
|               | II. 90, 388.      | 3: 31     | III. 12, 83, 87.         |
| 2: 2          | I. 392.           | 4: 2      | II. 746.                 |
| 2: 4          | I. 389.           | 4: 2 v.v. | II. 700.                 |
| 2: 5, 6       | I. 393, 401.      | 4: 2, 6   | II. 742.                 |
| 2: 6          | I. 393.           | 4: 3      | II. 763.                 |
|               | III. 620.         | 4: 4      | II. 868.                 |
| 2: 12         | III. 4, 716.      | 4: 5      | II. 636, 654, 745, 760.  |
| 2: 12, 15, 16 | III. 717.         | 4: 6      | II. 753.                 |
| 2: 14, 15     | I. 21, 880.       | 4: 6, 11  | II. 710.                 |
|               | III. 3.           |           |                          |
| 2: 15         | I. 392, 829.      |           |                          |
| 2: 16         | III. 716.         |           |                          |

| Romeinen.   | Deel. Bladzijden.                                     | Romeinen.     | Deel. Bladzijden.                                 |
|-------------|-------------------------------------------------------|---------------|---------------------------------------------------|
| 4: 11       | III. 308, 329, 331,<br>336.                           | 6: 8          | II. 534.<br>III. 102.                             |
| 4: 13, 14   | III. 66.                                              | 6: 9, 10      | II. 521.                                          |
| 4: 17       | I. 643, 659.<br>III. 667.                             | 6: 10         | II. 536.                                          |
| 4: 21       | II. 718.                                              | 6: 11         | III. 104.                                         |
| 4: 24       | II. 528.                                              | 6: 14         | III. 94.                                          |
| 4: 25       | II. 526, 764.                                         | 6: 16         | II. 80.                                           |
| 5: 1        | I. 95.<br>II. 719, 824.<br>III. 543.                  | 6: 23         | I. 875.<br>II. 63, 259, 334,<br>868.<br>III. 585. |
| 5: 1, 5     | III. 543.                                             | 7: 1-6        | III. 101.                                         |
| 5: 6 v.v.   | II. 402.                                              | 7: 4          | II. 100                                           |
| 5: 6, 8, 10 | II. 488.                                              | 7: 7          | III. 75.                                          |
| 5: 9        | II. 765.                                              | 7: 9          | III. 95.                                          |
| 5: 10       | II. 445, 468, 835.                                    | 7: 10         | I. 888.<br>II. 98.<br>III. 96.                    |
| 5: 12       | I. 610, 737, 738,<br>849, 875.<br>II. 11, 34, 55, 65. | 7: 12         | II. 98.                                           |
| 5: 13       | I. 735.                                               | 7: 14         | II. 81.<br>III. 87.                               |
| 5: 14       | II. 55, 71, 157.                                      | 7: 14, 23     | II. 80.                                           |
| 5: 15       | III. 167.                                             | 7: 15 v.v.    | II. 80, 82.                                       |
| 5: 18       | II. 64, 702, 764,<br>776.                             | 7: 16         | II. 81.                                           |
| 5: 18, 19.  | II. 702.                                              | 7: 16, 17     | II. 826.                                          |
| 5: 19       | II. 60, 458, 753.                                     | 7: 18, 19     | II. 824.                                          |
| 6: 1        | II. 770.                                              | 7: 20         | II. 825.                                          |
| 6: 3, 4     | III. 449.                                             | 7: 21         | II. 708.                                          |
| 6: 4        | II. 420, 511, 530,<br>787, 791.<br>III. 362.          | 7: 22         | II. 81, 823.<br>III. 99.                          |
| 6: 5        | II. 799.                                              | 7: 22, 23     | II. 820.                                          |
| 6: 6        | II. 801.                                              | 7: 24, 25, 26 | II. 82.                                           |
|             |                                                       | 7: 26         | II. 82.                                           |

| Romeinen. | Deel. Bladzijden.  | Romeinen. | Deel. Bladzijden.  |
|-----------|--------------------|-----------|--------------------|
| 8:1       | II. 722, 783.      | 8:26      | I. 502.            |
|           | III. 94, 591.      | 8:26, 27  | II. 267.           |
| 8:3       | I. 862, 879.       |           | III. 113.          |
|           | II. 98, 158, 366,  | 8:28      | I. 843.            |
|           | 444, 801.          | 8:29, 30  | I. 568, 602, 617.  |
| 8:3, 4    | II. 218.           | 8:29      | I. 607, 608.       |
|           | III. 89.           | 8:29, 32  | I. 608.            |
| 8:4       | I. 407.            | 8:28-31   | I. 630.            |
|           | II. 455.           | 8:30      | II. 458, 796, 827. |
|           | III. 95.           | 8:32      | I. 487.            |
| 8:5, 12   | II. 807.           |           | II. 116, 352.      |
| 8:7       | II. 76, 81.        | 8:33      | II. 697.           |
|           | III. 95.           | 8:33, 34  | II. 527, 710.      |
| 8:9       | I. 492, 608.       |           | III. 93.           |
|           | II. 436.           | 8:34 v.v. | II. 265, 708.      |
| 8:9, 14   | II. 783.           | 8:34-39   | II. 827.           |
| 8:10      | II. 782.           | 8:38      | I. 625.            |
|           | III. 587.          |           | II. 718.           |
| 8:11      | II. 434, 513, 533. | 8:38, 39  | I. 632.            |
|           | III. 668, 670.     | 9:3       | I. 620.            |
| 8:15      | III. 9.            | 9:4       | II. 94.            |
| 8:16      | I. 742, 716.       | 9:5       | I. 511.            |
| 8:17      | II. 353.           |           | II. 102, 131, 178. |
| 8:19-22   | III. 734.          |           | III. 129.          |
| 8:20, 21  | I. 876.            | 9:6       | III. 261.          |
| 8:20-23   | III. 639.          | 9:6-8     | I. 597.            |
| 8:21      | I. 876.            | 9:11      | I. 590, 607, 617.  |
|           | III. 747.          |           | 628.               |
| 8:23, 29  | I. 607.            | 9:11, 12  | I. 587.            |
|           | III. 167, 677.     | 9:13      | I. 601.            |
| 8:26      | I. 534.            | 9:14      | I. 601.            |
| 8:30      | II. 611, 692.      | 9:14, 15  | I. 612.            |
| 8:31-39   | II. 833.           | 9:16      | I. 609.            |

| Romeinen.  | Deel. | Bladzijden. | Romeinen.   | Deel. | Bladzijden     |
|------------|-------|-------------|-------------|-------|----------------|
| 9: 17      | I.    | 628, 830.   | 11: 32      | I.    | 597.           |
| 9: 17, 18  | I.    | 604.        | 11: 33      | I.    | 377, 547, 605. |
| 9: 21-23   | I.    | 564, 575.   | 11: 33, 34  | I.    | 605.           |
| 10: 1-4    | I.    | 63.         | 11: 34      | III.  | 302.           |
| 10: 3      | II.   | 700, 713.   | 11: 35      | I.    | 610.           |
| 10: 4      | II.   | 713.        |             | II.   | 868.           |
|            | III.  | 101.        | 11: 36      | I.    | 343, 563, 764. |
| 10: 5      | I.    | 887.        | 12: 1       | II.   | 316.           |
|            | II.   | 451.        |             | III.  | 10, 89, 123.   |
| 10: 5 v.v. | I.    | 259.        | 12: 2       | I.    | 384.           |
| 10: 6      | II.   | 544.        |             | III.  | 3, 84, 267.    |
| 10: 9      | II.   | 115.        | 12: 1, 2    | II.   | 856.           |
| 10: 10     | II.   | 638.        | 12: 3 v.v.  | II.   | 198.           |
| 10: 12     | III.  | 110.        | 13: 1 v.v.  | III.  | 53.            |
| 10: 13     | III.  | 129.        | 13: 1, 2    | II.   | 300.           |
| 10: 17     | II.   | 766.        | 13: 1, 2, 4 | II.   | 300.           |
|            | III.  | 281.        | 13: 3, 4    | II.   | 305.           |
| 10: 18     | II.   | 623.        | 13: 4       | II.   | 300.           |
| 10: 21     | II.   | 676.        |             | III.  | 55.            |
| 11: 4      | I.    | 87.         | 13: 8       | II.   | 218, 459.      |
| 11: 5, 6   | I.    | 607.        |             | III.  | 89.            |
| 11: 5-7    | I.    | 604.        | 13: 8-10    | III.  | 83.            |
| 11: 6      | II.   | 760.        | 13: 9       | III.  | 87.            |
| 11: 6, 7   | I.    | 628.        | 13: 10      | I.    | 879.           |
| 11: 7      | I.    | 571, 590.   | 13: 14      | II.   | 607, 800.      |
|            | II.   | 487.        | 14: 4       | II.   | 493.           |
| 11: 12     | II.   | 487.        | 14: 10      | III.  | 708.           |
| 11: 13     | II.   | 284.        | 14: 10, 12  | III.  | 719.           |
| 11: 16     | III.  | 402.        | 14: 12      | III.  | 261.           |
| 11: 20     | I.    | 619.        | 14: 14      | III.  | 193.           |
| 11: 23-26  | I.    | 619.        | 14: 15      | II.   | 457, 493, 494. |
| 11: 29     | I.    | 617.        | 14: 17      | II.   | 363.           |
|            | II.   | 827.        |             | III.  | 310.           |

| Romeinen.   | Deel. | Bladzijden.    | 1 Korinthen   | Deel. | Bladzijden.    |
|-------------|-------|----------------|---------------|-------|----------------|
| 14: 20      | II.   | 669.           | 2: 9          | I.    | 209.           |
| 14: 23      | II.   | 862.           |               | III.  | 790.           |
| 15: 3       | II.   | 385.           | 2: 10, 11     | I.    | 462, 527.      |
| 15: 4       | I.    | 269.           | 2: 10-13      | I.    | 500.           |
| 16: 3, 5    | III.  | 228.           | 2: 11         | I.    | 500.           |
| 16: 11      | II.   | 783.           | 2: 11, 12     | II.   | 715.           |
| 16: 20      | II.   | 103            | 2: 12         | II.   | 653.           |
| 1 Korinthen |       |                | 2: 12, 13, 16 | II.   | 230.           |
| 1: 1        | III.  | 222.           | 3: 1          | I.    | 818.           |
| 1: 2        | I.    | 533.           | 3: 2          | II.   | 853.           |
|             | III.  | 129, 228.      | 3: 3          | III.  | 221.           |
| 1: 4, 5     | II.   | 233.           | 3: 5          | III.  | 210.           |
| 1: 9        | II.   | 634.           | 3: 7          | II.   | 794.           |
|             | III.  | 181.           | 3: 11         | III.  | 201, 237, 272. |
| 1: 10-12    | III.  | 231.           | 3: 12         | III.  | 619.           |
| 1: 13       | III.  | 234.           | 3: 15         | III.  | 617.           |
| 1: 13, 15   | I.    | 531.           | 3: 16         | I.    | 522.           |
| 1: 16       | III.  | 419.           | 3: 18, 19     | II.   | 309.           |
| 1: 21       | III.  | 283.           | 3: 21         | III.  | 66.            |
| 1: 23       | II.   | 322.           | 3: 23         | III.  | 231, 233.      |
| 1: 24       | I.    | 495.           | 4: 1          | III.  | 383, 536.      |
|             | II.   | 611.           | 4: 5          | II.   | 233, 597.      |
| 1: 26       | II.   | 416.           |               | III.  | 620.           |
| 1: 26-29    | I.    | 629.           | 4: 7          | I.    | 604, 629.      |
| 1: 28-29    | I.    | 607.           | 4: 15         | II.   | 787, 788.      |
| 1: 30       | II.   | 204, 309, 611. | 5: 1          | III.  | 221.           |
|             |       | 756, 773, 804. | 5: 6-8        | III.  | 465.           |
|             | III.  | 89, 257.       | 5: 7          | II.   | 119.           |
| 1: 31       | I.    | 797.           |               | III.  | 455, 460, 570. |
| 2: 5        | I.    | 187.           | 5: 7, 8       | II.   | 797.           |
| 2: 7-10     | I.    | 208, 209.      |               | III.  | 458.           |
| 2: 8        | I.    | 209.           | 5: 8          | III.  | 557.           |
|             | II.   | 732.           | 5: 9          | I.    | 247.           |

## 1 Korinthen Deel. Bladzijden.

|                 |                     |
|-----------------|---------------------|
| 5 : 11          | III. 548.           |
| 5 : 11-13       | III. 546.           |
| 6 : 2, 3        | III. 715.           |
| 6 : 9, 10       | III. 787.           |
| 6 : 10          | II. 466.            |
| 6 : 11          | II. 467, 698.       |
|                 | III. 621.           |
| 6 : 13          | III. 692.           |
| 6 : 14          | II. 532.            |
|                 | III. 664, 667.      |
| 6 : 18          | II. 70.             |
| 6 : 19          | I. 522.             |
| 6 : 20          | III. 298.           |
| 7 : 1, 7, 8, 25 | II. 866.            |
| 7 : 14          | III. 400, 401, 412. |
| 7 : 29, 31      | III. 57.            |
| 7 : 39          | III. 60.            |
| 8 : 4           | I. 72, 302.         |
| 8 : 5           | I. 314.             |
| 8 : 6           | I. 516, 649.        |
|                 | III. 164.           |
| 8 : 11          | II. 493.            |
| 9 : 1           | III. 211, 221.      |
| 9 : 7           | I. 231.             |
| 9 : 9           | I. 804.             |
| 9 : 24 v.v.     | II. 819.            |
| 10 : 1-6        | III. 264.           |
| 10 : 3          | III. 329.           |
| 10 : 8          | I. 204.             |
| 10 : 16         | III. 298, 483, 514. |
| 10 : 16 v.v.    | III. 477.           |
| 10 : 17         | III. 299.           |
| 10 : 19, 20     | I. 72.              |

## 1 Korinthen Deel. Bladzijden.

|              |                          |
|--------------|--------------------------|
| 10 : 31      | I. 764.                  |
|              | II. 869.                 |
| 11 : 4 v.v.  | III. 146, 147.           |
| 11 : 7       | II. 41.                  |
| 11 : 14      | III. 4.                  |
| 11 : 18, 19  | III. 235.                |
| 11 : 20      | III. 221, 561.           |
| 11 : 23      | III. 238, 469, 473.      |
| 11 : 23, 24  | III. 480.                |
| 11 : 23-25   | III. 472.                |
| 11 : 24      | III. 485.                |
| 11 : 25      | III. 489.                |
| 11 : 26      | II. 411, 283.            |
|              | III. 297, 492, 531, 575. |
| 11 : 26 v.v. | III. 462, 477.           |
| 11 : 26-29   | III. 549.                |
| 11 : 27-29   | III. 558.                |
| 11 : 28-32   | III. 570.                |
| 11 : 28      | III. 494.                |
| 11 : 29, 27  | III. 513.                |
| 11 : 30      | III. 546.                |
| 12 : 3       | I. 536.                  |
|              | III. 132, 275.           |
| 12 : 4-6     | I. 445.                  |
| 12 : 4, 6    | I. 445.                  |
|              | III. 271.                |
| 12 : 6       | I. 794.                  |
| 12 : 7       | III. 272.                |
| 12 : 8, 10   | III. 273.                |
| 12 : 9       | III. 275.                |
| 12 : 11      | I. 190, 493, 527.        |
|              | II. 845.                 |

| 1 Korinthen   | Deel. Bladzijden. | 1 Korinthen   | Deel. Bladzijden.   |
|---------------|-------------------|---------------|---------------------|
| 12:13         | III. 183, 299.    | 15:22         | I. 875.             |
| 12:17, 21     | III. 270.         |               | II. 58.             |
| 12:20         | III. 201.         |               | III. 649, 669.      |
| 12:27         | III. 183.         | 15:23         | III. 649.           |
| 12:28         | III. 275.         | 15:24, 26     | III. 650.           |
| 12:30         | III. 274.         | 15:24, 28     | II. 601.            |
| 13:1          | III. 274.         | 15:25, 26     | II. 566.            |
| 13:2          | II. 659, 847.     | 15:27         | II. 579, 582.       |
| 13:6          | III. 72.          | 15:28         | II. 602.            |
| 13:8          | III. 786.         | 15:32         | I. 188.             |
| 13:9-12       | III. 796.         | 15:35         | III. 233, 670.      |
| 14:           | II. 312.          | 15:37, 38     | III. 678.           |
| 14:2 v.v.     | III. 274.         | 15:39 v.v.    | III. 702.           |
| 14:12         | III. 272.         | 15:40, 41, 42 | III. 703.           |
| 14:16         | III. 157.         | 15:42, 53     | III. 676.           |
| 14:24         | III. 273.         | 15:42-53      | III. 685.           |
| 14:33, 40     | III. 389.         | 15:43 v.v.    | II. 524.            |
| 14:40         | I. 257.           | 15:44         | II. 522.            |
|               | III. 219, 579.    |               | III. 686.           |
| 15:3          | II. 389.          | 15:45         | I. 737.             |
| 15:5          | II. 517.          |               | III. 689.           |
| 15:3, 4       | II. 417.          | 15:47         | I. 738, 763.        |
| 15:6-8        | II. 517.          |               | II. 310, 342, 559.  |
| 15:8          | II. 544.          | 15:49         | II. 805.            |
| 15:3, 4       | II. 417.          |               | III. 689.           |
| 15:12         | III. 221.         | 15:50         | II. 521.            |
| 15:12, 13     | III. 561.         |               | III. 665, 701.      |
| 15:14, 17, 20 | II. 529.          | 15:51         | III. 583.           |
| 15:20         | III. 628.         | 15:51, 52     | II. 595.            |
| 15:21 v.v.    | II. 34.           |               | III. 662.           |
| 15:22, 26     | II. 533.          | 15:52         | II. 591, 594.       |
|               | III. 664.         |               | III. 656.           |
|               |                   | 15:53         | III. 665, 681, 685. |



| 1 Korinthen | Deel. Bladzijden.   | 2 Korinthen | Deel. Bladzijden. |
|-------------|---------------------|-------------|-------------------|
| 15:55       | II. 420.            | 5:19        | II. 487, 607.     |
| 15:56       | II. 89.             | 5:19, 20    | II. 621.          |
|             | III. 96.            | 5:20        | II. 676.          |
| 16:19       | III. 228.           |             | III. 722.         |
| 2 Korinthen |                     | 5:21        | I. 405.           |
| 1:20        | I. 893.             |             | II. 458.          |
|             | II. 129.            | 6:14        | I. 397.           |
| 1:21, 22    | III. 313.           | 6:14, 15    | III. 93.          |
| 3:5         | I. 842.             | 6:16        | I. 354.           |
| 3:7-11      | III. 101.           | 6:18        | II. 808, 850.     |
| 3:14        | I. 157.             | 7:1         | II. 808, 850.     |
| 3:14, 15    | I. 64, 65.          |             | III. 621.         |
| 3:18        | II. 794, 796.       | 7:10        | II. 628.          |
| 4:3, 4      | I. 263.             | 8:5         | III. 60.          |
| 4:6         | I. 669.             | 8:9         | II. 329, 361.     |
| 4:7         | III. 283.           | 10:5        | II. 673.          |
| 4:10        | II. 431.            | 10:10       | I. 197.           |
| 4:16        | III. 689.           | 10:15       | II. 652.          |
| 4:17        | II. 868.            | 11:3        | II. 34.           |
| 4:18        | III. 632.           | 12:2        | I. 126.           |
| 5:1         | III. 631.           |             | II. 552.          |
| 5:2         | III. 665.           | 12:2, 4     | II. 551.          |
| 5:4         | III. 583.           | 12:2 v.v.   | III. 606.         |
| 5:7         | I. 282.             | 12:7        | I. 697.           |
|             | III. 796.           | 12:7-9      | III. 144.         |
| 5:10        | I. 277.             | 12:8, 9     | III. 154.         |
|             | II. 430, 736.       | 13:4        | II. 433.          |
|             | III. 636, 677, 708, | 13:5        | I. 624.           |
|             | 715.                |             | II. 653.          |
| 5:15        | II. 490.            |             | III. 573.         |
| 5:17        | II. 459, 491, 787.  | 13:6        | III. 542.         |
| 5:18        | II. 486, 622.       | 13:8        | III. 214.         |
| 5:18 v.v.   | II. 469.            |             |                   |

| 2 Korinthen | Deel. Bladzijden.                           | Galaten. | Deel. Bladzijden.         |
|-------------|---------------------------------------------|----------|---------------------------|
| 13:13       | I. 428, 446, 498,<br>532, 537.<br>III. 527. | 3:17     | I. 201.<br>III. 427.      |
| Galaten.    |                                             | 3:22     | I. 598.<br>III. 92.       |
| 1:1         | I. 219, 220.<br>III. 211.                   | 3:23     | III. 9.                   |
| 1:1, 9, 12  | I. 220.                                     | 3:24     | III. 97.                  |
| 1:2         | III. 221, 228.                              | 3:27     | II. 531.                  |
| 1:4         | II. 474.                                    | 4:3      | I. 232.                   |
| 1:2, 6      | III. 221.                                   | 4:4      | I. 487.<br>II. 138, 457.  |
| 1:8         | I. 82, 245.<br>II. 847.                     | 4:4, 5   | II. 366.                  |
| 1:9         | I. 220.                                     | 4:4-6    | III. 167.                 |
| 1:12        | I. 220.                                     | 4:6      | I. 492.                   |
| 1:17        | III. 19.                                    | 4:8      | I. 328.<br>II. 581.       |
| 2:11-13     | II. 821.                                    |          | III. 126.                 |
| 2:16        | II. 690.                                    | 4:10     | I. 257.                   |
| 2:17        | III. 93.                                    | 4:19     | II. 787.                  |
| 2:20        | II. 778, 783.<br>III. 449.                  | 4:25     | III. 17, 19, 427.         |
| 3:1         | II. 262.                                    | 4:26     | III. 202.                 |
| 3:10        | I. 398.<br>II. 409, 452, 468.<br>III. 722.  | 5:3      | II. 365.                  |
| 3:10-13     | II. 420                                     | 5:6      | II. 859.<br>III. 717.     |
| 3:13        | II. 408, 420, 461,<br>465.<br>III. 92.      | 5:13     | III. 94.                  |
| 3:14        | II. 273.<br>III. 399, 428.                  | 5:13, 14 | II. 860.                  |
| 3:16        | II. 106.<br>III. 336.                       | 5:16     | II. 807.                  |
|             |                                             | 5:17     | II. 83, 824.<br>III. 191. |
|             |                                             | 5:24     | II. 800.<br>III. 77.      |
|             |                                             | 6:7      | II. 846.                  |
|             |                                             | 6:8      | II. 857.                  |

| Efezen.       | Deel. Bladzijden.                           | Efezen.     | Deel. Bladzijden.         |
|---------------|---------------------------------------------|-------------|---------------------------|
| 1 : 2         | I. 725.                                     | 2 : 1-3     | II. 92.                   |
| 1 : 3         | II. 274.                                    | 2 : 2       | I. 729.                   |
|               | III. 169.                                   |             | III. 191.                 |
| 1 : 4 v.v.    | I. 445, 544, 602,<br>608, 623, 626,<br>631. | 2 : 3       | I. 588.                   |
|               | II. 855.                                    |             | II. 94, 468, 481,<br>691. |
| 1 : 3, 4      | I. 586.                                     |             | III. 400, 404.            |
| 1 : 4-6       | I. 445.                                     | 2 : 4-6, 10 | II. 95, 803.              |
| 1 : 5         | II. 404, 692.                               | 2 : 6       | II. 563.                  |
| 1 : 5, 11     | I. 568.                                     | 2 : 8       | I. 605.                   |
| 1 : 6         | I. 564.                                     |             | II. 635, 664, 667.        |
| 1 : 6, 7      | I. 405.                                     |             | III. 717.                 |
| 1 : 6, 12, 14 | I. 764.                                     | 2 : 12      | I. 27.                    |
| 1 : 7         | III. 463.                                   | 2 : 14      | II. 107.                  |
| 1 : 7-9       | I. 445.                                     | 2 : 15      | III. 9, 166.              |
| 1 : 9         | I. 546.                                     | 2 : 18      | I. 535, 649.              |
|               | III. 290.                                   |             | III. 131, 164.            |
| 1 : 10        | I. 722.                                     | 2 : 19-22   | III. 179.                 |
|               | II. 478.                                    | 2 : 20      | I. 60.                    |
| 1 : 11        | I. 383, 541, 559,<br>801.                   |             | III. 209, 239.            |
| 1 : 13, 14    | II. 715.                                    | 2 : 21      | III. 178.                 |
| 1 : 14        | II. 863.                                    | 2 : 22      | II. 584.                  |
| 1 : 17        | II. 511, 582.                               | 3 : 1       | II. 392.                  |
| 1 : 19, 20    | II. 681.                                    | 3 : 3, 9    | I. 649.                   |
| 1 : 20        | II. 511, 567, 582.                          |             | III. 260.                 |
| 1 : 21, 22    | II. 582.                                    | 3 : 5       | I. 31.                    |
| 1 : 22        | II. 277.                                    | 3 : 10      | I. 705.                   |
| 1 : 22, 23    | III. 182, 205, 230.                         | 3 : 13      | II. 392.                  |
| 1 : 23        | I. 354.                                     | 3 : 16      | III. 153.                 |
| 1 : 23, 17    | II. 584.                                    | 3 : 19      | III. 125.                 |
| 2 : 1         | II. 775.                                    | 3 : 20      | III. 173.                 |
|               |                                             | 4 : 4       | III. 201.                 |
|               |                                             | 4 : 5       | III. 347, 435.            |

| Efezen.      | Deel. Bladzijden.  | Efezen.     | Deel. Bladzijden.  |
|--------------|--------------------|-------------|--------------------|
| 4:6          | I. 301.            | 5:18        | II. 287.           |
| 4:8          | II. 274, 535, 562. | 5:19        | II. 287.           |
| 4:8-10       | I. 360.            | 5:19, 20    | II. 287.           |
|              | II. 544.           | 5:25        | II. 479.           |
| 4:9          | I. 361.            |             | III. 182.          |
|              | II. 349, 430, 536. | 5:25, 26    | III. 358, 367.     |
| 4:10         | II. 165, 334, 540, | 5:23        | III. 204, 207.     |
|              | 550.               | 5:25-27     | II. 474.           |
| 4:11         | II. 230, 696.      | 5:27        | II. 602, 815.      |
|              | III. 230, 243.     |             | III. 787.          |
| 4:11, 12     | III. 276, 284.     | 5:29        | II. 399.           |
| 4:11-13,     |                    | 5:30        | II. 532, 583, 783. |
| 15, 16       | II. 284.           |             | III. 204.          |
| 4:13         | II. 281.           | 5:32        | III. 58, 290, 319. |
|              | III. 281, 690.     | 6:1-3       | III. 426.          |
| 4:15, 16     | III. 276.          | 6:2         | III. 23, 52.       |
| 4:16         | II. 584.           | 6:3         | III. 51.           |
| 4:18         | II. 628.           | 6:5         | III. 53.           |
| 4:22         | II. 799.           | 6:11        | II. 826.           |
| 4:22, 25     | II. 821.           | 6:12        | I. 729.            |
| 4:22-25      | III. 71.           |             | III. 191.          |
| 4:22, 23, 25 | II. 797.           | 6:13        | III. 155.          |
| 4:23         | II. 46.            | 6:17        | II. 853.           |
| 4:23, 24     | II. 37.            | 6:18        | II. 852.           |
| 4:24         | I. 859, 870, 872.  |             | III. 154.          |
|              | II. 39, 819.       | Filippensen |                    |
| 4:25         | III. 70.           | 1:23        | II. 562.           |
| 4:30         | I. 500, 532.       |             | III. 600, 609.     |
|              | II. 730, 827.      | 1:29        | II. 669, 673.      |
| 5:2          | II. 258, 396, 401. | 2:3, 14     | II. 817.           |
|              | III. 116.          | 2:6, 7      | I. 525.            |
| 5:8          | III. 224.          |             | II. 167.           |
| 5:14         | II. 629.           | 2:6-11      | III. 709.          |

| Filippensen | Deel. Bladzijden.   | Kolossensen | Deel. Bladzijden.  |
|-------------|---------------------|-------------|--------------------|
| 2: 6-8      | II. 326.            | 1: 17       | I. 529, 773.       |
| 2: 7        | I. 335, 488, 862.   | 1: 18       | III. 206.          |
| 2: 8        | II. 256, 399, 457.  | 1: 19       | II. 166, 584, 804. |
| 2: 9        | II. 569, 582.       | 1: 22       | II. 856.           |
| 2: 9, 10    | III. 133.           | 1: 24       | II. 392.           |
| 2: 9-11     | II. 334.            | 1: 27       | III. 290.          |
| 2: 10       | II. 325.            | 1: 28, 29   | II. 818.           |
| 2: 10, 11   | I. 324.             | 2: 3        | II. 234.           |
|             | II. 137.            | 2: 6        | II. 767.           |
| 2: 11       | II. 603.            | 2: 7        | II. 652.           |
| 2: 12       | II. 868.            | 2: 8        | II. 131.           |
| 2: 12, 13   | II. 806, 850.       | 2: 9        | I. 353.            |
| 2: 13       | I. 842.             |             | II. 125.           |
|             | II. 672, 681.       | 2: 10       | I. 59.             |
| 2: 15       | III. 224.           |             | II. 816.           |
| 3: 9        | II. 765.            | 2: 11       | II. 366.           |
|             | III. 107.           |             | III. 398, 407.     |
| 3: 12       | II. 708, 817.       | 2: 12       | III. 362.          |
| 3: 15       | II. 817.            | 2: 14       | III. 94.           |
| 3: 16       | I. 114.             | 2: 16, 17   | II. 118.           |
| 3: 21       | II. 335, 521, 539.  | 2: 16 v.v.  | III. 310.          |
|             | III. 633, 668, 676, | 2: 17       | III. 8.            |
|             | 789.                | 2: 18       | I. 699, 706.       |
| 4: 6        | III. 123, 151.      |             | II. 309.           |
| 4: 13       | III. 100.           |             | III. 135.          |
| 4: 19       | I. 547.             | 3: 1        | II. 552.           |
| Kolossensen |                     | 3: 3        | II. 563.           |
| 1: 5        | II. 830.            |             | III. 194.          |
| 1: 13       | II. 826.            | 3: 3, 4     | III. 717.          |
| 1: 15       | II. 102, 263.       | 3: 4        | III. 669.          |
| 1: 15-17    | I. 476.             | 3: 5        | II. 800, 802, 819. |
| 1: 16       | I. 528, 658, 705.   | 3: 10       | I. 859, 867.       |
| 1: 16, 17   | II. 478.            |             | II. 37, 39.        |

| Kolossensen | Deel. | Bladzijden.    | 2Thessalon. | Deel. | Bladzijden.    |
|-------------|-------|----------------|-------------|-------|----------------|
| 3: 11       | II.   | 132.           | 1: 6 v.v.   | II.   | 599.           |
|             | III.  | 270.           | 1: 9        | III.  | 778.           |
| 3: 14       | III.  | 83.            | 2: 2        | I.    | 250.           |
| 3: 15       | III.  | 154.           | 2: 3, 4     | III.  | 212.           |
| 3: 16       | II.   | 287.           | 2: 3, 4, 8  | II.   | 593.           |
| 4: 11       | II.   | 181.           | 2: 6-8      | III.  | 215.           |
| 4: 14       | I.    | 200.           | 2: 13       | I.    | 468.           |
| 4: 15       | III.  | 228.           | 2: 13-15    | I.    | 623.           |
| 4: 16       | III.  | 228.           | 2: 15       | I.    | 254.           |
| 1Thessalon. |       |                | 3: 10       | III.  | 415.           |
| 1: 2-4      | I.    | 626.           | 3: 17       | I.    | 250.           |
| 1: 5        | II.   | 641.           | 1 Timo-     |       |                |
| 1: 10       | II.   | 251.           | theus.      |       |                |
| 2: 13       | II.   | 625.           | 1: 5        | III.  | 83.            |
|             | III.  | 361.           | 1: 9, 10    | III.  | 105.           |
| 2: 16       | II.   | 482.           | 1: 13       | II.   | 732.           |
| 4: 7        | II.   | 856.           | 1: 15       | II.   | 636.           |
| 4: 13       | III.  | 628.           | 1: 17       | I.    | 347, 362.      |
| 4: 15, 16   | III.  | 664.           | 1: 20       | III.  | 642.           |
| 4: 16       | I.    | 705.           | 2: 1        | II.   | 285.           |
|             | III.  | 650, 656.      | 2: 4        | I.    | 381, 593.      |
| 4: 17       | II.   | 562.           |             | II.   | 623.           |
|             | III.  | 650, 666, 715. | 2: 5        | I.    | 722.           |
| 5: 2        | II.   | 594.           |             | II.   | 174, 270, 478. |
| 5: 9        | I.    | 578, 602.      | 2: 6        | II.   | 490.           |
| 5: 18       | I.    | 844.           | 2: 14       | II.   | 11, 34.        |
| 5: 19       | II.   | 730.           | 3: 6        | I.    | 718.           |
| 5: 23       | I.    | 742.           | 3: 16       | I.    | 57, 58, 512.   |
|             | II.   | 794.           |             | II.   | 137, 174, 430, |
|             | III.  | 621.           |             |       | 544, 570, 586, |
| 5: 27       | I.    | 268.           |             |       | 694.           |
| 2Thessalon. |       |                |             | III.  | 290.           |
| 1: 3        | II.   | 652.           | 4: 8        | III.  | 51.            |

| 1Timotheus | Deel. Bladzijden. | 2Timotheus | Deel. Bladzijden.  |
|------------|-------------------|------------|--------------------|
| 5: 17      | III. 53.          | 4: 13      | I. 206.            |
| 5: 23      | I. 207.           | Titus.     |                    |
| 6: 3       | I. 114.           | 1: 2       | I. 411.            |
|            | III. 252.         | 1: 12      | I. 315.            |
| 6: 3-5     | III. 239.         | 2: 8       | III. 252.          |
| 6: 9       | III. 152.         | 2: 12      | II. 860.           |
| 6: 13      | II. 292.          | 2: 14      | II. 278, 474, 855. |
| 6: 16      | I. 283, 291, 877. |            | III. 176.          |
|            | II. 858.          | 3: 4       | I. 406.            |
|            | III. 595.         | 3: 5       | II. 791.           |
| 2Timotheus |                   |            | III. 621.          |
| 1: 9       | I. 544, 587.      | 3: 5, 6    | III. 372.          |
|            | II. 619, 692.     | 3: 10      | II. 304.           |
|            | III. 181.         | Philémon.  |                    |
| 1: 10      | I. 875.           | 10: 18, 19 | II. 266.           |
| 1: 12      | II. 653.          | 14:        | I. 828.            |
| 1: 13, 14  | III. 252.         | Hebreëñ.   |                    |
| 2: 5       | III. 263.         | 1: 1       | I. 53.             |
| 2: 13      | I. 404.           |            | II. 217.           |
|            | II. 133.          | 1: 2       | III. 66.           |
| 2: 17, 18  | III. 642.         | 1: 2, 3    | I. 773.            |
| 2: 19      | III. 194, 217.    |            | II. 276.           |
|            | III. 542.         | 1: 3       | I. 425, 472, 529.  |
| 2: 19-21   | III. 220.         |            | II. 329, 567, 572, |
| 3: 8       | I. 254.           |            | 605, 858.          |
| 3: 15      | I. 55.            | 1: 5       | I. 480.            |
| 3: 15, 16  | I. 119, 188, 217, | 1: 6       | I. 533.            |
|            | 245.              |            | II. 581.           |
| 3: 16      | I. 178, 217.      |            | III. 507.          |
|            | II. 333, 527.     | 1: 7       | II. 329.           |
| 3: 16, 17  | II. 818.          | 1: 8       | II. 577.           |
| 4: 1       | III. 662.         | 1: 10 v.v. | I. 529.            |
| 4: 5       | II. 232.          | 1: 12      | III. 733.          |



| Hebreëen. | Deel. Bladzijden.              | Hebreëen.     | Deel. Bladzijden.          |
|-----------|--------------------------------|---------------|----------------------------|
| 1: 14     | I. 689, 692.<br>III. 134, 703. | 5: 1          | II. 157, 237, 395,<br>445. |
| 2: 4      | I. 223.<br>II. 517.            | 5: 4          | II. 192.                   |
| 2: 7      | I. 329.                        | 5: 5          | I. 480.<br>II. 193.        |
| 2: 7, 9   | II. 567.                       | 5: 5, 6       | II. 193.                   |
| 2: 9      | II. 387, 577.                  | 5: 7          | II. 258, 365, 398.         |
| 2: 11, 14 | II. 583.                       | 5: 7, 8       | III. 115.                  |
| 2: 14, 17 | I. 862.                        | 5: 9          | III. 257.                  |
| 2: 14     | II. 278, 386.<br>III. 182.     | 5: 12         | II. 853.                   |
| 2: 16     | I. 721.<br>II. 477.            | 5: 14         | II. 818.                   |
| 2: 17     | II. 139, 155, 238,<br>467.     | 6: 2          | III. 313, 352.             |
| 3: 1      | III. 181.                      | 6: 4-6        | II. 844.                   |
| 3: 2-6    | II. 208.<br>III. 179.          | 6: 4-8        | II. 734.                   |
| 3: 6      | III. 179.                      | 6: 9, 11, 12  | II. 849.                   |
| 3: 7, 8   | III. 635.                      | 6: 10         | III. 610, 718.             |
| 4: 2      | III. 373.                      | 6: 13         | I. 335.                    |
| 4: 8      | II. 182.                       | 6: 14         | II. 249.                   |
| 4: 9      | III. 49.                       | 6: 16         | III. 35.                   |
| 4: 9, 10  | I. 680.                        | 6: 17         | I. 550.                    |
| 4: 10     | III. 801.                      | 6: 19, 20     | II. 551.                   |
| 4: 12     | I. 213, 746.<br>III. 77.       | 6: 20         | II. 562.                   |
| 4: 13     | I. 370.                        | 7: 1          | II. 273.                   |
| 4: 14     | II. 314, 550.                  | 7: 3          | II. 112, 241.              |
| 4: 15     | I. 862.<br>II. 159, 197.       | 7: 9, 10      | II. 58.                    |
| 4: 16     | II. 315, 825.                  | 7: 11, 13, 14 | II. 240, 241.              |
|           |                                | 7: 23, 24     | II. 242.                   |
|           |                                | 7: 22, 27     | II. 393.                   |
|           |                                | 7: 25         | II. 265, 271, 721.         |
|           |                                |               | III. 136.                  |
|           |                                | 7: 26         | II. 456.                   |
|           |                                | 7: 26-28      | II. 252.                   |

| Hebreën.  | Deel. Bladzijden.  | Hebreën.   | Deel. Bladzijden.  |
|-----------|--------------------|------------|--------------------|
| 8:1       | II. 242.           | 10:22      | II. 652.           |
| 8:2       | III. 269.          |            | III. 359.          |
| 8:1-5     | III. 9.            | 10:25      | III. 243, 284.     |
| 8:3       | II. 244.           | 10:26      | I. 828.            |
| 8:5       | II. 113, 560.      |            | II. 482, 845, 846  |
| 8:6       | II. 175.           | 10:26-29   | II. 734.           |
| 8:10      | II. 807.           | 10:30      | I. 397.            |
| 8:13      | I. 158.            | 10:31      | I. 401.            |
|           | III. 491.          | 10:34      | II. 274.           |
| 9:8       | III. 623.          | 11:        | II. 635, 658.      |
| 9:12      | II. 560, 606, 645. | 11:1       | II. 637.           |
| 9:13, 14  | II. 246.           | 11:3       | I. 657.            |
| 9:14      | II. 382.           |            | II. 638.           |
| 9:14, 15  | II. 176.           | 11:4       | II. 78.            |
| 9:15      | II. 390.           | 11:6       | I. 6, 293.         |
| 9:16      | II. 389.           |            | II. 613.           |
| 9:19      | II. 607.           |            | III. 111, 551.     |
| 9:22      | II. 405.           | 11:7       | II. 104, 435, 436. |
| 9:24      | II. 544, 551, 560. | 11:13      | III. 624.          |
| 9:27      | II. 736.           | 11:16      | III. 458.          |
|           | III. 637, 663.     | 11:18      | I. 809.            |
| 9:28      | II. 394, 858.      | 11:19      | II. 116.           |
|           | III. 637.          | 11:21      | I. 202.            |
| 10:1      | II. 119, 262.      | 11:28      | III. 455.          |
|           | III. 8.            | 11:35 v.v. | II. 391.           |
| 10:5-10   | II. 256.           | 12:1       | III. 186.          |
| 10:6, 7   | II. 453.           | 12:2       | II. 572.           |
| 10:11, 12 | II. 575.           | 12:9       | III. 166.          |
| 10:12     | II. 601.           | 12:12 v.v. | II. 819.           |
| 10:14     | II. 606.           | 12:14      | II. 858.           |
|           | III. 187.          | 12:22, 23  | II. 551.           |
| 10:19-22  | III. 134.          |            | III. 186, 785.     |
| 10:20     | III. 624.          | 12:23      | III. 601.          |

| Hebreëen.     | Deel. Bladzijden.               | Jacobus.  | Deel. Bladzijden.          |
|---------------|---------------------------------|-----------|----------------------------|
| 12: 24        | II. 315, 561, 608.<br>III. 364. | 3: 5      | II. 73.                    |
| 12: 25        | II. 309.                        | 3: 9      | II. 39, 40                 |
| 12: 29        | I. 401.                         | 3: 11     | II. 68.                    |
| 13: 8         | I. 335.<br>II. 114, 148.        | 3: 17     | III. 71.                   |
| 13: 16        | II. 316.                        | 4: 7      | I. 730.                    |
| 13: 17        | III. 53, 719.                   | 4: 8      | I. 357.                    |
| Jacobus.      |                                 | 4: 12     | I. 392.                    |
| 1: 5          | III. 110.                       |           | II. 697, 863.              |
| 1: 6          | II. 636.                        |           | III. 2.                    |
| 1: 6, 7       | III. 144.                       | 4: 15     | I. 345.                    |
| 1: 13, 14     | I. 835.                         | 4: 15, 16 | I. 797.                    |
| 1: 14         | II. 42.                         | 4: 17     | II. 72.                    |
| 1: 14, 15     | II. 68.                         | 5: 4      | I. 308.                    |
| 1: 15         | II. 90.                         | 5: 12     | III. 35.                   |
| 1: 17         | I. 362, 842.<br>II. 611.        | 5: 14     | I. 821.                    |
|               | III. 110, 169.                  | 5: 15     | III. 328.                  |
| 1: 18         | II. 788, 828.                   | 5: 16     | II. 316.                   |
| 1: 25         | III. 98, 100.                   |           | III. 318.                  |
| 2: 10         | II. 76, 746.                    | 1 Petrus. |                            |
|               | III. 82.                        | 1: 2      | I. 447, 623.               |
| 2: 15, 16, 19 | II. 748.                        |           | II. 609.                   |
| 2: 17, 20, 26 | II. 748.                        |           | III. 192, 361, 364.        |
| 2: 18         | II. 860.                        | 1: 3, 23  | II. 774.                   |
| 2: 19         | II. 655.                        | 1: 4      | II. 840.                   |
| 2: 21         | II. 749.                        | 1: 5      | II. 494, 794.              |
| 2: 21, 24     | II. 746.                        | 1: 4, 5   | II. 830, 833.              |
| 2: 22         | II. 750.                        | 1: 5      | II. 290.                   |
| 2: 23         | II. 749.                        | 1: 9      | II. 635.                   |
| 2: 25         | II. 749, 750.                   | 1: 11     | I. 218, 492.               |
| 3: 2          | II. 744, 746, 824.              |           | II. 209, 213, 324,<br>435. |
|               |                                 | 1: 15, 16 | II. 809, 814.              |
|               |                                 | 1: 16     | I. 398.                    |

| 1 Petrus. | Deel. Bladzijden.   | 1 Petrus.  | Deel. Bladzijden. |
|-----------|---------------------|------------|-------------------|
| 1: 16-19  | III. 730.           | 4: 5       | II. 437.          |
| 1: 18     | II. 465.            | 4: 6       | II. 431, 436.     |
| 1: 18, 19 | II. 799.            | 4: 12      | III. 621.         |
| 1: 18-20  | II. 450.            | 5: 2       | I. 828.           |
| 1: 19     | II. 465.            | 5: 1, 2, 3 | II. 284.          |
| 1: 19, 20 | III. 460.           | 5: 3       | III. 210.         |
| 1: 20     | II. 194, 436.       | 5: 5       | III. 556.         |
| 1: 21     | II. 654.            | 5: 7       | I. 845.           |
| 1: 23     | II. 788, 828.       | 2 Petrus.  |                   |
| 2: 2      | II. 853.            | 1: 4       | I. 295, 796.      |
| 2: 5      | III. 122, 179, 201. |            | II. 840.          |
| 2: 5, 9   | III. 539.           |            | III. 167.         |
| 2: 6      | III. 209            | 1: 10      | I. 625.           |
| 2: 8, 9   | I. 578.             |            | II. 653.          |
| 2: 9      | II. 316.            | 1: 10, 11  | I. 627.           |
|           | III. 193.           | 1: 16 v.v. | II. 391.          |
| 2: 16     | III. 94.            | 1: 19      | I. 178, 259.      |
| 2: 18     | III. 53.            | 1: 20      | I. 118.           |
| 2: 21     | II. 391.            | 1: 20, 21  | II. 212.          |
| 2: 22     | II. 70.             | 1: 21      | I. 115, 178, 217. |
| 2: 24     | II. 250, 465.       | 2: 1       | II. 491.          |
| 2: 24, 25 | II. 607.            | 2: 4       | I. 715, 717.      |
| 3: 7      | II. 10.             |            | II. 9, 435.       |
| 3: 9      | II. 316.            | 2: 5       | I. 133.           |
| 3: 18     | III. 431, 462, 501, |            | II. 435.          |
|           | 513.                | 2: 10, 11  | I. 709.           |
| 3: 19     | II. 431.            | 2: 16      | II. 9, 34.        |
|           | III. 601, 616.      | 2: 19      | II. 80.           |
| 3: 20     | II. 436.            | 2: 20-22   | II. 839.          |
| 3: 21     | III. 229, 298, 366, | 3: 7 v.v.  | III. 734.         |
|           | 369.                | 3: 7-13    | III. 741.         |
| 3: 22     | II. 544, 582.       | 3: 8       | I. 348, 673.      |
| 3: 32     | I. 692.             | 3: 9       | I. 381, 595.      |

| 2 Petrus.   | Deel. Bladzijden.  | 1 Johannes. | Deel. Bladzijden. |
|-------------|--------------------|-------------|-------------------|
| 3: 10       | II. 296.           | 2: 19       | II. 843.          |
| 3: 10, 12   | III. 744.          |             | III. 221.         |
| 3: 13       | II. 599.           | 2: 23       | I. 536.           |
|             | III. 87.           | 2: 27       | II. 827.          |
| 3: 15, 16   | I. 263, 265.       | 2: 28       | III. 794.         |
| 3: 16       | I. 262.            | 2: 28, 29   | III. 794.         |
| 1 Johannes. |                    | 3: 2        | III. 794.         |
| 1: 1        | I. 199.            | 3: 2, 3     | II. 858.          |
| 1: 1-3      | II. 150.           | 3: 5-7      | III. 794.         |
| 1: 2        | II. 110.           | 3: 8        | II. 9, 103.       |
| 1: 3        | II. 783.           | 3: 9        | II. 825, 827.     |
| 1: 3, 10    | II. 101.           | 3: 10       | II. 101.          |
| 1: 5        | I. 389, 396, 835.  | 3: 14-16    | III. 57.          |
| 1: 7        | II. 721, 727.      | 3: 20       | I. 369.           |
|             | III. 361, 370.     | 3: 21       | III. 553.         |
| 1: 8        | I. 710, 714.       | 4: 1-3      | III. 246.         |
|             | II. 824.           | 4: 3        | III. 216, 218.    |
| 1: 8, 9     | II. 726.           | 4: 8        | I. 387.           |
| 1: 8-10     | II. 819.           | 4: 9        | I. 387.           |
| 1: 9        | I. 407.            |             | II. 469.          |
|             | II. 825.           | 4: 8-10     | I. 387.           |
| 1: 10       | II. 825.           | 4: 12       | I. 291.           |
| 2:          | II. 818.           | 4: 18       | III. 789.         |
| 2: 1        | II. 266.           | 5: 6        | I. 228.           |
|             | III. 136.          | 5: 6, 8     | II. 791.          |
| 2: 1, 2     | II. 489.           | 5: 7        | I. 416, 448.      |
| 2: 2        | II. 262, 394, 485, | 5: 10       | II. 493, 683.     |
|             | 488.               | 5: 16       | II. 734, 845.     |
| 2: 7-11     | III. 78.           | 5: 18       | I. 725.           |
| 2: 16       | II. 3.             |             | II. 825, 828.     |
|             | III. 77.           | 5: 20       | I. 513.           |
| 2: 18, 22   | III. 216.          |             | II. 220.          |

| 2 Johannes. | Deel. Bladzijden.  | Openbaring | Deel. Bladzijden.   |
|-------------|--------------------|------------|---------------------|
| 1           | II. 284.           | 3: 10      | I. 136.             |
| 10          | III. 246.          | 3: 14      | I. 195, 478.        |
| 3 Johannes. |                    | 3: 17, 18  | III. 717.           |
| 13          | I. 115.            | 3: 18      | II. 385.            |
| Judas.      |                    | 4: 8       | I. 391.             |
| 4           | I. 579.            | 4: 11      | I. 645, 653.        |
| 6           | I. 715.            | 5: 6       | II. 543, 571.       |
|             | III. 708.          | 5: 6, 12   | III. 459.           |
| 9           | I. 705.            | 5: 8 v.v.  | III. 801.           |
| 12          | III. 561.          | 5: 9       | II. 489.            |
| 14          | I. 254.            | 5: 11      | I. 692.             |
|             | II. 104.           | 5: 11, 12  | I. 724.             |
| 14, 15      | I. 142.            | 6: 2       | II. 305, 577.       |
|             | III. 707.          | 6: 9       | III. 601.           |
| Openbaring  |                    | 6: 11      | III. 633.           |
| 1: 3        | I. 268.            | 6: 16      | III. 716.           |
| 1: 4        | I. 333.            | 7: 9       | III. 188, 203, 785. |
| 1: 4, 5     | I. 447, 495, 533.  | 7: 11      | I. 692.             |
| 1: 5, 6     | II. 318, 701       | 7: 13      | III. 633, 697.      |
| 1: 7        | II. 543, 571, 589. | 7: 14      | III. 459, 791.      |
|             | III. 711.          | 7: 16, 17  | III. 693.           |
| 1: 9        | I. 154.            | 8: 3       | II. 316.            |
| 1: 10       | III. 45.           | 8: 3, 4    | II. 268.            |
| 1: 18       | II. 507.           | 11: 15     | II. 306.            |
| 1: 19       | I. 194, 195.       | 12: 5      | II. 543.            |
| 1: 20       | III. 290.          | 12: 9      | I. 720.             |
| 2: 1 v.v.   | I. 195.            |            | II. 9, 34, 101.     |
|             | III. 228.          | 12: 11     | II. 856.            |
| 2: 7        | I. 891.            |            | III. 459.           |
| 2: 23       | III. 228.          | 13: 8      | III. 459.           |
| 2: 23, 18   | II. 585.           | 14: 3      | III. 765.           |
| 3: 5        | I. 621.            | 14: 6      | II. 430.            |
| 3: 7        | I. 195, 516.       | 14: 13     | III. 600, 609, 629. |

| Openbaring  | Deel. Bladzijden.   | Openbaring | Deel. Bladzijden. |
|-------------|---------------------|------------|-------------------|
| 14: 14      | II. 577.            | 21: 1-4    | II. 599.          |
| 15: 3, 4    | III. 780.           |            | III. 750.         |
| 16: 10, 11  | III. 769.           | 21: 2      | III. 751.         |
| 16: 13      | I. 713.             | 21: 3      | II. 599.          |
| 17: 7       | III. 290.           |            | III. 804.         |
| 19: 7, 8    | III. 201.           | 21: 4      | III. 685.         |
| 19: 10      | I. 699.             | 21: 5      | I. 195.           |
|             | III. 135.           | 21: 8      | III. 72.          |
| 19: 11      | II. 603.            | 21: 8, 27  | III. 787.         |
| 19: 12      | II. 202.            | 21: 14     | I. 60.            |
| 19: 19      | I. 195.             |            | III. 211.         |
| 20: 1       | III. 656.           | 21: 22, 23 | II. 600.          |
| 20: 1-3     | III. 650.           |            | III. 797.         |
| 20: 2       | II. 9.              | 21: 23     | I. 259.           |
| 20: 4       | III. 601.           | 22: 1      | I. 492.           |
| 20: 4-6     | II. 295.            | 22: 2      | III. 803.         |
|             | III. 651.           | 22: 3      | II. 600.          |
| 20: 6       | III. 591.           | 22: 3, 4   | II. 859.          |
| 20: 10      | III. 772.           |            | III. 791.         |
| 20: 11      | III. 712, 715, 734, | 22: 5      | III. 797.         |
|             | 750.                | 22: 8, 9   | III. 135.         |
| 20: 11 v.v. | III. 732.           | 22: 9      | I. 699.           |
| 20: 11-15   | III. 708.           | 22: 11     | I. 324.           |
| 20: 12      | II. 596.            | 22: 14     | II. 870.          |
|             | III. 653, 660.      | 22: 18     | I. 242.           |
| 20: 12, 13  | III. 756, 713, 732. | 22: 19     | I. 621.           |
| 20: 12-14   | III. 761.           | 22: 20     | II. 594.          |
| 20: 13, 15  | III. 758.           | 22: 21     | I. 324.           |
| 20: 15      | II. 599.            |            |                   |
| 21: 1       | III. 734.           |            |                   |
|             | III. 750.           |            |                   |



## II. Aanhalingen uit den Heidelbergschen Catechismus, de Nederlandsche Geloofsbelijdenis en de Dordsche Leerregelen.

### Heidelbergsche Catechismus.

| Vraag<br>en Antw. | Deel. Bladzijden.          | Vraag<br>en Antw. | Deel. Bladzijden.  |
|-------------------|----------------------------|-------------------|--------------------|
| 1                 | II. 651.                   | 24                | I. 647.            |
|                   | III. 262.                  | 25                | I. 414.            |
| 4                 | III. 83.                   |                   | III. 130.          |
| 5                 | III. 84.                   | 26                | I. 780.            |
| 5, 8              | II. 76.                    | 26, 27, 28        | I. 775, 846.       |
| 6                 | I. 849.                    | 29, 30            | II. 183.           |
| 7, 8              | II. 789                    | 31                | II. 200, 216, 290. |
| 8                 | II. 37, 76.                | 32                | I. 865.            |
| 9                 | II. 85.                    |                   | II. 317.           |
| 10                | II. 468.                   |                   | III. 217.          |
| 10, 11            | II. 90.                    | 33                | III. 165.          |
| 11                | II. 461.                   | 35-44             | II. 338.           |
|                   | III. 768.                  | 36                | II. 460.           |
| 12                | II. 132, 452.              |                   | III. 518.          |
| 15-17             | II. 132.                   | 37                | II. 479.           |
| 19                | II. 127, 320.              | 37, 44            | II. 422.           |
| 20                | II. 610, 639, 642,<br>720. | 38                | II. 384.           |
|                   |                            | 39                | II. 408.           |
| 21                | II. 641.                   | 40                | II. 387.           |
|                   | III. 287.                  |                   |                    |

| Vraag<br>en Antw. | Deel. Bladzijden.                    | Vraag<br>en Antw. | Deel. Bladzijden.                |
|-------------------|--------------------------------------|-------------------|----------------------------------|
| 44                | II. 439.<br>III. 782.                | 71                | III. 396.                        |
| 45                | II. 529, 530, 532.<br>III. 642.      | 72                | II. 792.<br>III. 370.            |
| 45-52             | II. 339.                             | 73                | III. 371.                        |
| 46                | II. 296, 553.                        | 74                | III. 407, 435, 445.              |
| 46-49             | III. 526.                            | 75                | III. 493.                        |
| 47, 48            | II. 556.                             | 75-82             | III. 499, 532, 535.              |
| 49                | II. 562.                             | 76                | III. 515, 525.                   |
| 50                | III. 205.                            | 77                | III. 480.                        |
| 50, 51            | II. 581.                             | 79                | III. 532.                        |
| 52                | II. 599.<br>III. 710.                | 80                | II. 264.<br>III. 506, 508, 526.  |
| 53                | III. 131.                            | 80-90             | II. 614.                         |
| 54                | III. 192, 223, 259.                  | 81                | III. 539, 541, 553,<br>563, 572. |
| 56                | II. 721, 724.                        | 82-85             | II. 289.                         |
| 57                | III. 600, 612, 643,<br>675, 704.     | 82, 85            | III. 545, 546.                   |
| 58                | II. 857.                             | 85                | II. 304.<br>III. 413.            |
| 60                | II. 460, 711, 721,<br>724, 752, 767. | 86                | II. 317, 769, 863.               |
| 60, 61            | II. 743.                             | 87                | II. 859.                         |
| 62                | II. 743, 814.                        | 88-90             | II. 793.                         |
| 63                | II. 868.                             | 91                | II. 78, 862, 869.                |
| 64                | II. 861.                             | 93                | II. 69.<br>III. 22.              |
| 65                | III. 288.                            | 94, 95            | III. 29.                         |
| 66                | II. 53.<br>III. 293.                 | 99                | III. 34.                         |
| 67                | III. 265, 297.                       | 101, 102          | III. 35.                         |
| 69                | III. 358.                            | 103               | I. 680.<br>II. 857.              |
| 69-73             | III. 365.                            |                   | III. 239, 284.                   |
| 70                | III. 371.                            | 104               | III. 50.                         |

| Vraag<br>en Antw. | Deel. Bladzijden.          | Vraag<br>en Antw. | Deel. Bladzijden.   |
|-------------------|----------------------------|-------------------|---------------------|
| 105               | III. 55.                   | 116               | III. 123.           |
| 105-107           | III. 57.                   | 117               | III. 125, 141, 143. |
| 108               | III. 322.                  | 118               | III. 151, 156.      |
| 108, 109          | III. 61.                   | 120               | III. 131, 163.      |
| 110, 111          | III. 69.                   | 121               | I. 355.             |
| 112               | III. 71.                   |                   | III. 168.           |
| 113               | III. 75.                   | 124               | III. 168.           |
| 114               | II. 810, 814, 822,<br>823. | 126               | II. 724, 727, 825.  |
|                   |                            | 127               | III. 190.           |
| 115               | II. 826.                   | 129               | III. 174.           |
|                   | III. 106.                  |                   |                     |

---

## Nederlandsche Geloofsbelijdenis.

| Artikel. | Deel. Bladzijden.                           | Artikel. | Deel. Bladzijden.                                                   |
|----------|---------------------------------------------|----------|---------------------------------------------------------------------|
| I        | I. 9.<br>III. 130.                          | XIX      | II. 168, 335, 411,<br>520.                                          |
| II       | I. 36.                                      | XX       | II. 463.                                                            |
| III      | I. 205.                                     |          | III. 10.                                                            |
| V        | I. 229.                                     | XXI      | II. 252, 463, 469.                                                  |
| VI       | I. 244.                                     | XXII     | II. 459, 673, 711,<br>764.                                          |
| VII      | I. 232, 250.<br>III. 214.                   | XXIII    | II. 711, 720, 743,<br>767.                                          |
| VIII     | I. 414, 495.<br>III. 130.                   | XXIV     | II. 718, 774, 860,<br>862, 868.                                     |
| IX       | I. 433, 495.                                |          | III. 287.                                                           |
| X        | I. 472, 476.<br>II. 577.<br>III. 128, 165.  | XXVI     | II. 273, 580, 586.<br>III. 131, 136.                                |
| XI       | I. 488.                                     | XXVII    | II. 291.<br>III. 181, 192, 194,<br>197, 201, 202,<br>203, 222, 259. |
| XII      | I. 711, 765.<br>III. 134, 176.              |          | II. 317.                                                            |
| XIII     | I. 835, 846.<br>III. 780.                   | XXVIII   | III. 201, 249, 255.<br>II. 825.                                     |
| XIV      | I. 849, 874.<br>II. 2, 38, 40.<br>III. 585. | XXIX     | III. 53, 205, 245.<br>II. 304.                                      |
| XV       | II. 46, 50, 52, 68.                         | XXX      | III. 277, 536.<br>II. 232, 284.                                     |
| XVI      | I. 566.                                     | XXXI     | III. 54, 278.                                                       |
| XVII     | II. 312, 620.                               |          |                                                                     |
| XVIII    | II. 159, 341, 342.                          |          |                                                                     |

| Artikel. | Deel. Bladzijden.   | Artikel. | Deel. Bladzijden.   |
|----------|---------------------|----------|---------------------|
| XXXII    | II. 290, 304.       | XXXV     | II. 783.            |
|          | III. 54.            |          | III. 467, 499, 514, |
| XXXIII   | II. 53.             |          | 515, 519, 525,      |
|          | III. 293, 295, 329, |          | 535, 540, 548,      |
|          | 535.                |          | 563, 566, 567,      |
| XXXIV    | II. 50, 51.         |          | 570, 572, 578.      |
|          | III. 290, 338, 354, | XXXVI    | II. 303.            |
|          | 364, 370, 371,      |          | III. 53, 213.       |
|          | 395, 398, 436,      | XXXVII   | II. 318, 587, 596,  |
|          | 447.                |          | 597.                |
|          |                     |          | III. 191, 643, 659, |
|          |                     |          | 675, 729, 731.      |

### Dordsche Leerregelen.

| Hoofdst. Art.  | Deel. Bladzijden. | Hoofdst. Art.   | Deel. Bladzijden. |
|----------------|-------------------|-----------------|-------------------|
| I 3,7,8,9      | II. 693, 694.     | III, IV 15      | II. 677.          |
| I 11           | I. 616.           | III, IV 16      | II. 678, 806.     |
| I 1            | I. 600.           | III, IV 17      | II. 852.          |
| I 2, 6         | I. 617.           | III, IV 3       | II. 660.          |
| I 3            | II. 633.          | III, IV 6       | III. 288.         |
| I 6            | I. 567.           | III, IV 8       | II. 675.          |
| I 9            | I. 606.           | III, IV 9       | II. 498.          |
| I 10           | I. 599.           | III, IV 11, 12, |                   |
| I 12           | I. 624.           | 16              | I. 842.           |
| I 13           | I. 624.           | III, IV 14      | II. 661.          |
| I 15           | I. 583.           | III, IV 15      | III. 193.         |
| I 17           | III. 402.         | III, IV 16      | II. 40.           |
| II 1, 2        | II. 447.          | V               | II. 837.          |
| II 4           | II. 264, 757.     | V 2             | II. 827.          |
| II 6           | II. 483, 610.     | V 4,5,6,7       | II. 828, 829,     |
| II 8           | II. 472, 479.     |                 | 830.              |
| III, IV 1      | I. 869.           | V 8             | II. 827.          |
| III, IV 1, 2   | II. 2.            | V 14            | II. 852.          |
| III, IV 4      | II. 87.           | V 1, 2          | II. 814.          |
| III, IV 5      | II. 88.           | V 3             | I. 617.           |
| III, IV 6      | II. 98.           | V 4             | II. 737.          |
| III, IV 8      | II. 686.          | V 6             | II. 737.          |
| III, IV 9      | II. 683.          | V 10            | II. 716, 720.     |
| III, IV 11, 12 | II. 681.          | V 11            | II. 717.          |
| III, IV 12     | II. 789, 799.     |                 |                   |

### III. Zaken.

#### A

|                                          | Deel. | Bladzijden.     |
|------------------------------------------|-------|-----------------|
| Aanbidding van den Heere Jezus . . . . . | III.  | 127.            |
| Aanroeping der heiligen . . . . .        | III.  | 134.            |
| Aardsche leven, beslissend . . . . .     | III.  | 635.            |
| Adam . . . . .                           | I.    | 736, 737.       |
|                                          | II.   | 11, 55, 58, 65. |
| Afval, geen -- der heiligen . . . . .    | II.   | 828.            |
| Afwijkingen, binnen het Christendom . .  | I.    | 82.             |
| Algemeenheid der zonde . . . . .         | II.   | 42.             |
| Almacht Gods . . . . .                   | I.    | 408.            |
| Alomtegenwoordigheid Gods . . . . .      | I.    | 349.            |
| Alwetendheid Gods . . . . .              | I.    | 367.            |
| Ambten van Christus . . . . .            | II.   | 199.            |
| Anthropomorphisme . . . . .              | I.    | 760.            |
| Apocatastasis . . . . .                  | III.  | 733.            |
| Antichrist . . . . .                     | III.  | 216.            |
| Atheïsten . . . . .                      | I.    | 27.             |
| Avondmaal . . . . .                      | III.  | 450 v.v.        |
| —, Instelling . . . . .                  | III.  | 467.            |
| —, Teekens . . . . .                     | III.  | 474.            |
| —, Teekens en beteekende zaak . . . . .  | III.  | 498.            |
| —, Noodig . . . . .                      | III.  | 530.            |
| —, Door wie en voor wie . . . . .        | III.  | 535.            |
| —, Toelating tot . . . . .               | III.  | 542.            |
| —, Waardig gebruik . . . . .             | III.  | 555.            |
| —, Onwaardig gebruik . . . . .           | III.  | 558.            |
| —, Voorbereiding tot het . . . . .       | III.  | 569.            |



## B

|                                                | Deel. Bladzijden. |
|------------------------------------------------|-------------------|
| Barmhartigheid Gods . . . . .                  | I. 387.           |
| Beeld Gods . . . . .                           | I. 858.           |
| Bekeering . . . . .                            | II. 629.          |
| Benedenvaldrijvers (infralapsariërs) . . . . . | I. 610.           |
| Besluiten Gods . . . . .                       | I. 540.           |
| ———, Eeuwige . . . . .                         | I. 543.           |
| ———, Vrije . . . . .                           | I. 545.           |
| ———, Wijze . . . . .                           | I. 547.           |
| ———, Onveranderlijke . . . . .                 | I. 549.           |
| ———, Geen voorwaardelijke . . . . .            | II. 554.          |
| ———, De voorwerpen van . . . . .               | I. 559.           |
| Bewijzen voor het bestaan van God . . . . .    | I. 32 v.v.        |
| Besnijdenis, Instelling . . . . .              | III. 330.         |
| ———, Beteekenis . . . . .                      | III. 334.         |
| Besprenging . . . . .                          | III. 361.         |
| ———, Beteekenis . . . . .                      | III. 365.         |
| Bezoldiging der zonde . . . . .                | II. 89.           |
| Bidden . . . . .                               | III. 111.         |
| ———, Noodig . . . . .                          | III. 117.         |
| Bidgestalte . . . . .                          | III. 140.         |
| Bloed van Christus . . . . .                   | II. 607.          |
|                                                | III. 491.         |
| Boom des levens . . . . .                      | I. 889.           |
| Bovenvaldrijvers (supralapsariërs) . . . . .   | I. 610.           |

## C

|                                    |              |
|------------------------------------|--------------|
| Christendom is exclusief . . . . . | I. 77.       |
| Christus, Ambtsnaam . . . . .      | III. 183.    |
| ———, Begrip van den naam . . . . . | II. 186.     |
| ———, Leer van . . . . .            | II. 226.     |
| Creastianisme . . . . .            | I. 758, 760. |

**D**

|                                               | Deel. Bladzijden. |
|-----------------------------------------------|-------------------|
| Dag des Heeren . . . . .                      | I. 676.           |
| Dagen, Scheppings- . . . . .                  | I. 668 v.v.       |
| Decretum horribile . . . . .                  | I. 184 noot.      |
| Dood . . . . .                                | III. 582.         |
| —, Lichamelijk, Geestelijk, Eeuwig . . . . .  | I. 56.            |
| —, van Christus . . . . .                     | II. 387.          |
| Doop . . . . .                                | III. 330 v.v.     |
| —, Instelling . . . . .                       | III. 337.         |
| —, Teeken van Kerkgemeenschap . . . . .       | III. 353.         |
| —, Water . . . . .                            | III. 357.         |
| —, Beteekenis . . . . .                       | III. 360.         |
| —, Verplichting . . . . .                     | III. 367.         |
| —, Noodzakelijkheid . . . . .                 | III. 378.         |
| —, Kinder- . . . . .                          | III. 396.         |
| —, Verwerping van den Kinder- . . . . .       | III. 414.         |
| —, Hoofdgrond van den . . . . .               | III. 426.         |
| Drieëenheid Gods . . . . .                    | I. 413 v.v.       |
| —, Naam . . . . .                             | I. 416.           |
| —, Eene verborgenheid . . . . .               | I. 419.           |
| —, In het O. T. . . . .                       | I. 424.           |
| —, In het N. T. . . . .                       | I. 440.           |
| —, Noodzakelijkheid van de leer der . . . . . | I. 535.           |
| Duivel . . . . .                              | I. 713 v.v.       |
|                                               | II. 9, 103.       |
| Duizendjarig rijk . . . . .                   | II. 293, 294.     |
|                                               | III. 647.         |

**E**

|                                                |              |
|------------------------------------------------|--------------|
| Eenheid van het menschelijk geslacht . . . . . | I. 737, 811. |
| Eenvoudigheid of enkelheid Gods . . . . .      | I. 343.      |

|                                                                              | Deel. Bladzijden. |
|------------------------------------------------------------------------------|-------------------|
| Eeuwigheid Gods . . . . .                                                    | I. 344.           |
| Eigenschappen Gods (attributa divina) .                                      | I. 336.           |
| ———, Onmededeelbare .                                                        | I. 341, v.v.      |
| ———, Mededeelbare .                                                          | I. 366 v.v.       |
| Ellendigheid des menschen . . . . .                                          | II. 91.           |
| Engelen, (wat zij zijn en wat zij doen) .                                    | I. 687.           |
| ———, (Wanneer geschapen) . . . . .                                           | I. 699.           |
| ———, (Goed geschapen) . . . . .                                              | I. 706.           |
| ———, (Niet alle goed gebleven) . . . . .                                     | I. 711.           |
| Erfschuld . . . . .                                                          | II. 62.           |
| Erfsmet . . . . .                                                            | II. 62, 63, noot  |
| Erzonde (in alle menschen) . . . . .                                         | II. 49 v.v.       |
| ———, Door den doop niet ganschelijk te<br>niet gedaan noch geheel uitgeroeid | II. 51.           |

## F

|                                     |        |
|-------------------------------------|--------|
| Formulieren, verbindende kracht der | I. 97. |
|-------------------------------------|--------|

## G

|                                                             |                  |
|-------------------------------------------------------------|------------------|
| Gebod . . . . .                                             | III. 109-174.    |
| ———, en wet . . . . .                                       | III. 109.        |
| ———, Het — tot den Vader . . . . .                          | III. 130.        |
| ———, Het — des Heeren . . . . .                             | III. 155-174.    |
| Geboden, De tien . . . . .                                  | III. 13.         |
| Geënna . . . . .                                            | III. 755.        |
| Geest, De Heilige . . . . .                                 | I. 424.          |
| ———, Persoonlijke eigenschap des Heiligen —                 | I. 467, 492 v.v. |
| ———, Godheid des Heiligen — . . . . .                       | I. 520.          |
| ———, Goddelijke eigenschappen des Hei-<br>ligen — . . . . . | I. 526.          |
| ———, (Goddelijke eer des Heiligen —)                        | I. 531.          |
| * Gehoorzaamheid van Jezus Christus (Dadelijke)             | II. 453.         |

|                                              | Deel. Bladzijden. |
|----------------------------------------------|-------------------|
| Gehoorzaamheid van Jezus Christus (Lijdende) | II. 461.          |
| Geloof, (Zaligmakend) . . . . .              | II. 635.          |
| ——, (Historisch) . . . . .                   | II. 653.          |
| ——, (Tijd —) . . . . .                       | II. 655.          |
| ——, Wonder —) . . . . .                      | II. 658.          |
| —— en bekeering, Gods werk . . . . .         | II. 677.          |
| ——, (als deugd?) . . . . .                   | II. 767.          |
| ——, (Kenteeken van) . . . . .                | II. 859.          |
| Genadewerkingen . . . . .                    | II. 610.          |
| Geweten . . . . .                            | I. 22.            |
| Gezalfde . . . . .                           | II. 187.          |
| Gezang . . . . .                             | I. 484.           |
|                                              | II. 285 v.v.      |
| Goddelloozen . . . . .                       | I. 830.           |
| Goedheid Gods . . . . .                      | I. 386.           |
| Goede werken . . . . .                       | II. 862.          |
| God „Goed” . . . . .                         | I. 7.             |
| God, (Naam) . . . . .                        | I. 322.           |
| Godsdienst (De Christelijke) . . . . .       | I. 56.            |
| ——, (Grond van den) . . . . .                | I. 6.             |
| Godskennis, (Bronnen van onze) . . . . .     | I. 9.             |
| ——, (Natuurlijke) . . . . .                  | I. 12 v.v.        |
| ——, (Aangeboren of ingeschapen)              | I. 31 v.v.        |
| ——, (Verkregen natuurlijke) . . . . .        | I. 31 v.v.        |
| ——, (Het onvoldoende der natuurlijke)        | I. 40 v.v.        |

## H

|                                     |              |
|-------------------------------------|--------------|
| Hades . . . . .                     | III. 755.    |
| Heerschappij van Christus . . . . . | II. 581.     |
| Heidenen . . . . .                  | I. 71.       |
| Heiligheid Gods . . . . .           | I. 389.      |
| Heiligmaking . . . . .              | II. 773-870. |

|                                               |                   |
|-----------------------------------------------|-------------------|
|                                               | Deel. Bladzijden. |
| Heiligmaking, (Begrip der) . . . . .          | II. 795.          |
| ———, (Geen eigenwerk) . . . . .               | II. 802.          |
| Heilsbelofte . . . . .                        | II. 103.          |
| Hel (Nederdaling) . . . . .                   | II. 421, 499.     |
| ———, . . . . .                                | III. 754.         |
| ———, Strafplaats der Goddeloozen . . . . .    | III. 758.         |
| Hemel . . . . .                               | III. 750.         |
| Hemelvaart van Christus . . . . .             | II. 535.          |
| ——— (Waarheid van) . . . . .                  | II. 536.          |
| ——— (Getuigen der) . . . . .                  | II. 540.          |
| ——— (Wijze van) . . . . .                     | II. 552.          |
| ——— (Doel en Vrucht) . . . . .                | II. 557.          |
| Herstelling aller dingen . . . . .            | I. 572.           |
|                                               | III. 773.         |
| Hoogepriesterlijk Ambt van Christus . . . . . | II. 235 v.v.      |

## I

|                                        |             |
|----------------------------------------|-------------|
| Infralapsariërs . . . . .              | I. 610.     |
| Infralapsarisme . . . . .              | I. 682.     |
| Ingeving, (Inspiratie) . . . . .       | I. 190 v.v. |
| Jacobus over rechtvaardiging . . . . . | II. 746.    |
| Jezus (eigenaam) . . . . .             | II. 179.    |
| Jehova . . . . .                       | I. 330.     |

## K

|                                       |               |
|---------------------------------------|---------------|
| Kerk . . . . .                        | III. 175-267. |
| ———, (Naam) . . . . .                 | III. 175.     |
| ———, (Deelen) . . . . .               | III. 183.     |
| ———, (Triumfeerende) . . . . .        | III. 185.     |
| ———, (Strijdende) . . . . .           | III. 189.     |
| ———, (Leden der Strijdende) . . . . . | III. 192.     |
| ———, (Onzichtbare) . . . . .          | III. 193.     |

|                                           | Deel. Bladzijden. |
|-------------------------------------------|-------------------|
| Kerk, (Hare eigenschappen) . . . . .      | III. 201.         |
| —, (Haar Hoofd) . . . . .                 | III. 204.         |
| —, (Zichtbare) . . . . .                  | III. 216.         |
| —, (Door Christus gesticht) . . . . .     | III. 222.         |
| —, (Deelen en verdeeldheid). . . . .      | III. 227.         |
| —, (Oorzaak der verdeeldheid) . . . . .   | III. 234.         |
| —, Omvang van den naam Christelijke Kerk) | III. 239.         |
| —, (Gemeenschap met de) . . . . .         | III. 243.         |
| —, (Gereformeerd) . . . . .               | III. 247.         |
| —, (Geen Zaligmakende Kerk) . . . . .     | III. 254.         |
| Kinderdoop . . . . .                      | III. 396 v.v.     |
| Koning (Christus) . . . . .               | II. 275 v.v. 316. |
| Koninkrijk van Christus . . . . .         | II. 292.          |
| Koninklijk ambt van Christus . . . . .    | II. 275 v.v.      |
| Kruisdood . . . . .                       | II. 406.          |

## L

|                                  |           |
|----------------------------------|-----------|
| Lam Gods . . . . .               | III. 458. |
| Latitudinariërs . . . . .        | III. 776. |
| Lichaam, Het ontzielde . . . . . | III. 638. |
| Liefde Gods . . . . .            | I. 387.   |
| Losprijs . . . . .               | II. 395.  |

## M

|                                            |          |
|--------------------------------------------|----------|
| Medewerking Gods (concursus dei) . . . . . | I. 792.  |
|                                            | II. 48.  |
| Mensch, goed geschapen . . . . .           | I. 847.  |
| —, Naar Godsbeeld . . . . .                | I. 853.  |
| —, Gevallen . . . . .                      | II. 7.   |
| —, Nieuwe . . . . .                        | II. 801. |
| Menschwording van Gods Zoon . . . . .      | II. 339. |
| — — — — — Voorspeld                        | II. 350. |

|                             |                               |
|-----------------------------|-------------------------------|
| Messias, Jezus de . . . . . | Deel. Bladzijden.<br>II. 126. |
| Middelaar . . . . .         | II. 270.                      |

## N

|                                  |                          |
|----------------------------------|--------------------------|
| Namen Gods . . . . .             | I. 312 v.v.              |
| ———, noodig . . . . .            | I. 312.                  |
| ———, belangrijk . . . . .        | I. 316.                  |
| ———, des Verlossers . . . . .    | II. 179 v.v.             |
| Natuurlijke Godskennis . . . . . | I. 12 v.v.               |
| Nieuwe mensch . . . . .          | I. 867, 868.<br>II. 786. |
| Noodiging tot Christus . . . . . | II. 494.                 |

## O

|                                            |                       |
|--------------------------------------------|-----------------------|
| Onafhankelijkheid Gods . . . . .           | I. 341.               |
| Onbegrijpelijkheid Gods . . . . .          | I. 280.               |
| Onderhouding aller dingen . . . . .        | I. 778.               |
| Onmacht . . . . .                          | II. 76.               |
| Onsterfelijkheid . . . . .                 | I. 874.               |
| Ontvangen van den Heiligen Geest . . . . . | II. 339.              |
| Onveranderlijkheid Gods . . . . .          | I. 361.               |
| Oordeel Het . . . . .                      | II. 596.<br>III. 707. |
| Openbaring, Goddelijke . . . . .           | I. 120.               |
| Opperwezen . . . . .                       | I. 280 v.v.           |
| Opstanding, van Christus . . . . .         | II. 500,              |
| ———, der dooden . . . . .                  | II. 594, 604.         |
| ———, Algemeene . . . . .                   | III. 657.             |
| Orde des heils . . . . .                   | II. 604.              |
| Overal tegenwoordigheid Gods . . . . .     | I. 349.               |



## P

|                                        | Deel. Bladzijden. |
|----------------------------------------|-------------------|
| Pascha . . . . .                       | III. 450.         |
| Paaschlam, een offer . . . . .         | III. 454.         |
| Paaschfeest, doel van het . . . . .    | III. 462.         |
| Pelagianisme . . . . .                 | II. 83.           |
| Persoon des Verlossers . . . . .       | II. 97, 178.      |
| Plaatsbekleeding . . . . .             | II. 258 v.v.      |
| Praedestinatie . . . . .               | I. 563.           |
| Proefgebod . . . . .                   | I. 880.           |
| Profetisch Ambt van Christus . . . . . | II. 206 v.v.      |

## R

|                                                |             |
|------------------------------------------------|-------------|
| Raadsbesluit Gods . . . . .                    | I. 561 v.v. |
| Rechtheid, Staat der . . . . .                 | I. 847-893. |
| Rechtvaardigheid Gods . . . . .                | I. 392.     |
| Rechtvaardiging . . . . .                      | II. 689.    |
| ———, Geen Roomsche heilig-<br>making . . . . . | II. 704.    |
| ———, Een rechtspraak . . . . .                 | II. 709.    |
| ———, Oorzaak en grond der . . . . .            | II. 739.    |
| ———, Niet uit de werken . . . . .              | II. 740.    |
| Roeping . . . . .                              | II. 618.    |
| ———, door Woord en Geest . . . . .             | II. 621.    |
| ———, tot Christus . . . . .                    | II. 633.    |

## S

|                                   |               |
|-----------------------------------|---------------|
| Sacramenten . . . . .             | III. 269-579. |
| ———, beteekenis en doel . . . . . | III. 288.     |
| ———, Kenmerken der ware . . . . . | III. 300.     |
| ———, Twee . . . . .               | III. 306.     |
| Satan, zie Duivel . . . . .       |               |
| Schepper . . . . .                | I. 641.       |

|                                              |                              |
|----------------------------------------------|------------------------------|
| Schepping der wereld . . . . .               | Deel. Bladzijden.<br>I. 643. |
| ———, Het werk der Drie-<br>ëenheid . . . . . | I. 646.                      |
| ———, Het bericht van de . . . . .            | I. 663.                      |
| ———, In zes dagen . . . . .                  | I. 668.                      |
| ———, Doel der . . . . .                      | I. 763.                      |
| Schrift, De Heilige . . . . .                | I. 115.                      |
| ———, Verzameling der . . . . .               | I. 156.                      |
| ———, Taal . . . . .                          | I. 168.                      |
| ———, Goddelijkheid der . . . . .             | I. 177.                      |
| ———, Ingeving der . . . . .                  | I. 190.                      |
| ———, Bewijzen voor de Goddelijkheid der      | I. 208.                      |
| ———, Gezag der . . . . .                     | I. 230.                      |
| ———, Volmaaktheid der . . . . .              | I. 244.                      |
| ———, Genoegzaamheid der . . . . .            | I. 250.                      |
| ———, Klarheid der . . . . .                  | I. 257.                      |
| ———, Noodzakelijkheid der . . . . .          | I. 264.                      |
| ———, Gebruik der . . . . .                   | I. 267.                      |
| Straf . . . . .                              | II. 89 v.v.                  |
| ———, Noodzakelijkheid der . . . . .          | I. 396 v.v.                  |
| Supralapsariërs, bovenvaldrijvers . . . .    | I. 610.                      |

## T

|                                        |              |
|----------------------------------------|--------------|
| Toeval . . . . .                       | I. 804.      |
| Toorn Gods . . . . .                   | II. 394.     |
| Traducianisme . . . . .                | I. 758, 759. |
| Trappen van vernedering van Christus . | II. 337.     |
| ——— a. Ontvangen en geboorte .         | II. 339.     |
| ——— b. Lijden . . . . .                | II. 363.     |
| ——— c. Dood . . . . .                  | II. 387.     |
| ——— d. Begrafenis . . . . .            | II. 413.     |
| ——— e. Nederdaling ter helle .         | II. 421.     |

|                                       | Deel. | Bladzijden. |
|---------------------------------------|-------|-------------|
| Trappen van Verhooging van Christus . | II.   | 500-603.    |
| ——— a. Opstanding . . . . .           | II.   | 500.        |
| ——— b. Hemelvaart . . . . .           | II.   | 535.        |
| ——— c. Zitting aan Gods rechterhand   | II.   | 565.        |
| ——— d. Wederkomst ten oordeel         | II.   | 587.        |
| Toerekening . . . . .                 | II.   | 752.        |

## U

|                          |     |      |
|--------------------------|-----|------|
| Uitverkorenen . . . . .  | II. | 599. |
| Universalisten . . . . . | I.  | 597. |
|                          | II. | 485. |

## V

|                                       |      |           |
|---------------------------------------|------|-----------|
| Vader, God de . . . . .               | I.   | 464.      |
|                                       | III. | 164. v.v. |
| Val des menschen . . . . .            | II.  | 1.        |
| ———, Eerste blijke van den            | II.  | 24.       |
| Verantwoordelijkheid des menschen . . | II.  | 682.      |
| Verleider . . . . .                   | II.  | 8.        |
| Verleiding, begin der . . . . .       | II.  | 13.       |
| Verlosser . . . . .                   | II.  | 97 v.v.   |
| ———, God . . . . .                    | II.  | 139.      |
| ———, Mensch . . . . .                 | II.  | 154.      |
| ———, Des — Namen en Ambten .          | II.  | 179-318.  |
| ———, Des — Staten : Vernedering .     | II.  | 319.      |
| Verhooging . . . . .                  | II.  | 500 v.v.  |
| Verkiezing en verwerping . . . . .    | I.   | 563.      |
| Verkiezing, eeuwige . . . . .         | I.   | 586.      |
| ———, geen algemeene . . . . .         | I.   | 588.      |
| ———, Persoonlijke . . . . .           | I.   | 599.      |
| ———, Belang en nut . . . . .          | I.   | 627.      |

|                                        | Deel. | Bladzijden.   |
|----------------------------------------|-------|---------------|
| Verwerping . . . . .                   | I.    | 582.          |
| Verzoening . . . . .                   | II.   | 394.          |
| Vleesch . . . . .                      | II.   | 45, 83, 798.  |
| Voorbijgang, geen verwerping . . . . . | I.    | 582.          |
| Voorbeeldingen . . . . .               | II.   | 110.          |
| Voldoening van Christus . . . . .      | II.   | 251.          |
| Voorbidding . . . . .                  | II.   | 265.          |
| Voorzienigheid . . . . .               | I.    | 769-846.      |
| ———, Wat zij is . . . . .              | I.    | 769.          |
| Vrijheid des menschen . . . . .        | I.    | 556 v.v. 825. |
|                                        | II.   | 16.           |
| Vrijmacht Gods . . . . .               | I.    | 411.          |

## W

|                                                  |      |          |
|--------------------------------------------------|------|----------|
| Waarheid, getuigen der . . . . .                 | I.   | 87 v.v.  |
| ———, Draggers der . . . . .                      | I.   | 139.     |
| Wederdoop, geen . . . . .                        | III. | 434.     |
| Wedergeboorte . . . . .                          | II.  | 778.     |
| Wederkomst van Christus . . . . .                | II.  | 587.     |
| Wereld . . . . .                                 | II.  | 486 v.v. |
| ———, voleinding der . . . . .                    | III. | 731.     |
| Werken, goede . . . . .                          | II.  | 862.     |
| Wet . . . . .                                    | III. | 1-107.   |
| ———, de geopenbaarde . . . . .                   | III. | 5.       |
| ———, De burgelijke en ceremoniëele . . . . .     | III. | 7.       |
| ———, der Zeden . . . . .                         | III. | 11.      |
| Wettafel, eerste . . . . .                       | III. | 25.      |
| ———, tweede . . . . .                            | III. | 49.      |
| Wet, Christus is de . . . . .                    | III. | 84.      |
| ———, en de geloovige . . . . .                   | III. | 89.      |
| ———, Verschillende verhoudingen tot de . . . . . | III. | 95.      |
| Wil Gods . . . . .                               | I.   | 377.     |
| ———, Besluitende . . . . .                       | I.   | 383.     |
| ———, Wetgevende . . . . .                        | I.   | 384.     |

|                                   | Deel. Bladzijden. |
|-----------------------------------|-------------------|
| Wonderwerken . . . . .            | II. 222.          |
| Woord, Het onbeschreven . . . . . | I. 127.           |
| Wijsheid Gods . . . . .           | I. 376.           |

## Z

|                                             |                    |
|---------------------------------------------|--------------------|
| Zaad der vrouw . . . . .                    | II. 101, 102, 321. |
| Zaligheid, Geen — buiten Christus . . . . . | I. 76.             |
| ——, De — . . . . .                          | III. 786.          |
| Zaligen, De — . . . . .                     | III. 782.          |
| Zaligmakende Kerk . . . . .                 | III. 254.          |
| Ziel, Zorg voor de . . . . .                | I. 1.              |
| ——, van waar de — . . . . .                 | I. 757.            |
| Zoendeksel (kapporet) . . . . .             | II. 261.           |
| Zoenoffer . . . . .                         | II. 394.           |
| Zonde . . . . .                             | I. 832.            |
|                                             | II. 1-96.          |
| ——, Erf — . . . . .                         | II. 36.            |
| ——, Dadelijke . . . . .                     | II. 67.            |
| ——, Niet Gods werk . . . . .                | I. 834.            |
| ——, Val . . . . .                           | II. 1.             |
| ——, Eerste . . . . .                        | II. 5.             |
| ——, Wezen der . . . . .                     | II. 20.            |
| Zondaars, allen . . . . .                   | II. 42.            |
| Zoon van God . . . . .                      | I. 482.            |
| Zoon des menschen . . . . .                 | II. 589.           |









